

ƏZƏMƏT RÜSTƏMLİ

25394-
- 26655

**ZƏNGƏZURUN TÜRK MƏNŞƏLİ
YER-YURD ADLARI
(TOPONİMİYASI)**

Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi
Şurasının 30.10.2009-cu il tarixli
iclasının 2 sayılı protokoluna əsasən
çap olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

«Elm»
Bakı – 2010

Elmi redaktor:

A.M.Qurbanov

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi

Rəyçilər:

prof. V.Əliyev

prof. Ə.Tarverdi

dos. A.Bayramov

Rüstəmli Ə.M.

Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası).

Bakı, «Elm», 2010, 204 səh.

Kitab müəllifi türkologiyada indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmayan oğuz yurdunun- Zəngəzurun türk mənşəli oykonim, oronim və hidronimlərinin etimoloji, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərini açıqlayaraq mühüm və əhəmiyyətli elmi-nəzəri qənaətlərə gəlmişdir. İtəbda eyni zamanda zonanın qədim oponimlərinin etimoloji təhlili verilmişdir.

ISBN 978-9952-453-38-6

4602000000

655(07) – 2010

qrifli nəşr

© «Elm» 2010

ÖN SÖZ

Dünyanın ən qədim mədəni ölkələrindən biri olan Azərbaycan diyarı ötən minilliklər dövründə yadellilərin təcavüzkarlıq hücumlarına məruz qalmış, əzəmətli maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin sərvətləri dənə-dənə talan olmuş, şəhər və kəndləri dağıdılmışdır. Lakin başı bəlalər çəkmiş Azərbaycan xalqı əzil-məmiş, dözmüş, qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışdır. Böyük bir yurd itirmiş Azərbaycan Türklüyü bu gün bu dəhşətli taleyi ilə barışmamalıdır. Minilliklər boyu tarixə hökm edən Türk dünyasının, Azərbaycan Türklüyünün buna haqqı yoxdur!

Bu gün Azərbaycan türkü özü boyda, özü yaşda bir yurd itirib-qədim Oğuz-türk yurdu-indiki Ermənistan-qədim **Qərbi Azərbaycan!**

Bəli, bu yurdu Qərbi Azərbaycan kimi tanımalıyıq. Həm də unutmamalıyıq ki, biz o torpaqları cismən tərk etmişik. Ruhən o torpaqlar hər gün, hər saat bizimdir. O torpaqlar unudulan zaman bizim olmayacaq. Ey türk övladı, bil ki, Ermənistan adlı diyar sənəin əzəli, qədim yurdundur. Unutma bunu. Sən də bunu öz balana çatdır. De ki, o da öz balasına çatdır. Unutmasın! Bilsinlər ki, onların geri dönməyə çağı olacaq.

Bu gün elə etməliyik ki, gələcək nəsillərimizin qədim yurd yerlərinə bağlılığı qırılmasın, itməsin. Bunun üçün hər kəs indidən olıdın gələni etməlidir. Birinci növbədə həmin müqəddəs yerləri şər, iblis erməni (hay) yuvası kimi yox, bir Türk yurdu, Dədəmiz Qorqud yurdu kimi öyrənməli, yaşatmalı və özümüzünkə olmaqdan çıxmağa qoymamalıyıq.

Yaxın tarixi keçmişimizdə «dost» libasına bürünmüş düşmənlərimiz bizim zəngin sərvətli torpaqlarımıza göz tikmiş, min cür hiylə ilə ona qəsb etməyə can atmışlar.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranan zaman onun ərazisi 150 min kv. olmuşdur. Hələ o vaxt Qafqaz Azərbaycanının tərkibində muxtar respublika və muxtar vilayət qurumu yox idi. Hələ Zəngəzur da ermənilərə pay verilməmişdi.

XX əsr Azərbaycan xalqına çox baha başa gəldi. 1905-ci il, 1915-ci il, 1918-ci il, 1920-ci il, 1938, 1948-50 ci illər və nəhayət, 1988-ci il! Bu günə qədər Azərbaycan on min hektarla torpağını itirdi, yüz minlərlə oğul-qızını!

Ancaq tarix göstərir ki, bu itkilər nə qədər ağır olsa da, bir xalqın ölməməsi üçün onun qeyrətli övladları xalqının qurbanlarına – Şəhidlərinə çevrilməlidir.

Sovet hakimiyyəti və onun Azərbaycan filialı sanki Azərbaycan üçün yeni tələ idi.

Sovet hakimiyyəti bizə xoşbəxtlik gətirmək üçün yox, 1828-ci ildə acgözlüklə bölünmüş torpaqlarımızı bir də bölmək, İrəvanı, Göyçəni, Zəngəzur, Dərbəndi tutmaq üçün qurulmuşdur. 1920-ci ilin dekabr ayında Zəngəzur, 1922-ci ilin həmin ayında Göyçə və Dilican əraziləri, 1923-cü ildə Naxçıvan torpağının bir hissəsi, 1982-87-ci illərdə isə maymaq rəhbərlərimizin «xətrinə» Qazax rayonu ərazisinin bir hissəsi «qardaş» Ermənistan Sovet Respublikasına «bəxşiş» edilmişdir. Məqsəd bu olmuşdur ki, «zavallı, yazıq, məzlum» erməni xalqının da öz respublikası olsun. 1920-ci ildə cəmi 11 min kv. km. ərazisi olan Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının hesabına 1988-ci ildə 30 min kv. km. ərazisi olan bir respublikaya çevrildi. Bu gün isə...tarixdə oxşarı olmayan bir haqsızlıq – üzdənirəq ikinci erməni dövləti – Dağlıq Qarabağ respublikası yaranır?! Azərbaycan Respublikası isə susur?!...Dəhşət! Əgər susuruqsa, «xətrə» dəymirik və deməli, Anamız Azərbaycana xəyanət edirik?!

Məlumdur ki, milli dövlətin varlığını təsdiqləyən başlıca amillərdən biri onun ərazisi və sərhədləri məsələsidir. Bu gün müstəqillik və azad inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan türklüyünün tarixi vəzifəsi Azərbaycanın sərhədlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Xalq bilməlidir ki, onun tarixi torpaqları nə qədər olub. 180 il ərzində hansı ərazimiz kimə pay verilib. (Torpaqdan pay olmaz!)

Torpaq vətəndir. Lakin heç bir ölçüyə sığmaz ki, milli dövlətimizin sərhədlərini bu günə qədər bölüm-bölüm bölünmüş, milli satqınların xəyanəti nəticəsində parçalanaraq 86,6 min kv.km. ərazisi qalmış Azərbaycanla müəyyənləşdirək. Qətiyyət unutmamalıyıq ki, bugünkü Ermənistan tarixən Oğuz yurdu olan **Qərbi Azərbaycandır**. Qədim dövlətçilik ənənəsinə malik olan Azərbaycan çağırılmamış qonaqları «parçala və hökm sür» siyasəti nəticəsində dünya tarixində görünməmiş mürəkkəb haqsızlıqla, problemlərlə üz-üzə gəldi. Araz boyu parçalanan Azərbaycan üzərində daha mənfur əməliyyatlar aparıldı. Qədim torpaqlarımız

olan Zəngəzur, Göyçə, Borçalı, Dərbənd «qardaşlıq» dövrünün ilkin qurbanları oldu. 1923-cü ildə qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmaqla gələcək milli münafişənin, nahaq tökülən günahsız qanların təməli qoyuldu.

İki imperiyanın (İran və Rusiya) caynağında çapalayan Şimali Azərbaycan (Sovet Azərbaycanı) yenidən parçalanmaya məruz qaldı. Zəngəzur (Kafan, Gorus, Sisyan və Meğri) rayonları ermənilərə verilməklə Azərbaycan yenidən iki yerə bölündü. Bu, imperiyanın torpaqlarımızı zaman-zaman parçalamaq, dövlət içərisində dövlət yaratmaq siyasətinin nəticəsi idi. Ermənistan (nə qədər kobud olsa da, bu, həqiqətdir) türk dünyasını parçalamaq üçün ikibaşlı və qırmızı imperiyanın istifadə etdiyi pəzdir. Zəngəzur özü isə iki hissəyə parçalanmaqla Naxçıvanı Azərbaycandan ayrı salmışdır. Beləliklə, qədim Azərbaycan torpaqlarının bağrında 30 min kv. km-lik bir şırım açıldı – saxta Ermənistan dövləti yaradıldı. Bu, Azərbaycan Türklüyünə, bütün Türk dünyasına qarşı misli görünməmiş tarixi zərbə idi.

Daha sonra isə «qırmızı» imperiyanın Azərbaycan filialı Moskvadakı millətçi bolşevik himayədarlarının əli ilə bu tarixi xəyanətləri qəsdən uzun illər unutturdu, xüsusən Şimali Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən sonra ermənilərin Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxçıvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda, İrəvanda törətdikləri vəhşiliklər və soyqırımı barədə heç danışılmadı da. Azərbaycanda ən məsul vəzifələrə irəli çəkilən ermənilər və ermənipərəst «azərbaycanlılar» bu dəhşəti çox böyük «ustalıqla» ört-basdır edə bildilər. Xalqdan gizlədilər həqiqətlər tədricən xatirələrdən silindi.

Bu, növbəti xəyanət idi. Bəli, 70 illik tarixi dövrdə dostumuz düşmən, düşmənlərimiz isə dost kimi təbliğ olundu. Tariximiz başayaq yazıldı. Məqsəd aydın idi: Türkü və Türklüyü yer üzündən silmək!

Ermənilər və havadarların sonrakı illərdə Ermənistanda – Türk Oğuz yurduna qarşı apardığı siyasətin məgzi türksüzləşdirilmiş Ermənistan yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Bu siyasətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif siyasi-iqtisadi, dini-mədəni, hətta hərbi aksiyaları həyata keçirməkdən çəkinməmişlər.

Onlar özlərinin iyrenc siyasətlərini, əsasən, iki istiqamətdə aparırdılar.

Birincisi, cismani cəhətdən köçürmə, vəhşicəsinə soyqırımı aparmaqla regionun müxtəlif yaşayış məntəqələrinin, rayon və şəhərlərinin türksüzləşdirilməsi və yekcins kənd, rayon və nəhayət, respublika yaradılması siyasəti. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi bilavasitə Türkmənçay müqaviləsi ilə (1828-ci il 10 fevral), onun 15-ci maddəsi əsasında həyata keçirildi. 1830-cu ildən başlayan köçürmə siyasəti Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda ermənilərin sayını xeyli artırmış oldu ki, bu da XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsində yeni bir dəyişiklik demək idi. Azərbaycan xəritəsində əmələ gələn erməni toponimləri məhz bu dövrün – köçürmə dövrünün nəticəsi idi. Əgər biz bura N.Şavrovun belə bir fikrini əlavə etsək: «Zaqafqaziyada yaşayan 1, 300 min erməninin 1 milyonu yerli deyildir və onlar bizim tərəfimizdən vilayətə gətirilmişdir», onda hər şey aydın olar.

- Bununla da XIX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, Zaqafqaziya regionunda vur-tut 300 min erməni yaşadığını görürük. (Н.Н.Шавров. "Новая угроза русскому делу в Закавказье" СПб, 1911, с. 64).

Bu baxımdan, Zəngəzur qəzası kəndlərinin tədqiqatçısı S.P.Zelinskiyin fikri də maraqlıdır. Müəllif yazır: "Orada erməni adlandırılan əhali ilə sonradan bu əraziyə köçürülmüş ermənilərin mədəniyyəti bütün komponentlərinə görə bir-birindən fərqlidir"

(С.П.Зелинский. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда, Елизаветопольской губернии. Материалы... Т. IV ч. I, с. 10)

Belə bir cəhəti qeyd etmək gərəkdir ki, İrandan, Türkiyədən köçürülüb Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən erməni ailələrinə burada Rusiya xəzinəsi hesabına pul verilirdi. Bundan əlavə, Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrandan alınan müharibə xərclərindən də köçürülən ermənilərə maddi yardım göstərilirdi. Bunlar isə təsadüfi deyildi.

Görkəmli rus şairi A.S.Puşkin demişdir: "Sən qulsan, sən oğrusan, sən ermənisən!" Məhz erməninin ermənilik xüsusiyyəti ruslara sərfəli idi. Ruslar yaxşı bilirdi ki, ermənilərdən yaxşı oyuncaq tapmayacaq.

Rus tarixçi statistik İ.Şopenin «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünü əks etdirən tarixi abidəsi» (Sankt-Peterburq. 1852) əsərində verdiyi məlumata görə, 1828-

1832-ci illər siyahıya alınmasının nəticələrinə əsasən erməni vilayətində 1111 yaşayış məskəni olmuşdur ki, bunlardan da cəmi 62 kənddə (bunların da əksəriyyəti türk mənşəlidir) yerli ermənilər məskunlaşmışdır. 1069 Türk kəndi var idi.

İkincisi, addəyişmədir. İndiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan ərazisində cüzi olsa da, ilk addəyişmə əməliyyatı XIX əsrin ilk rübündə aparılmışdır. Belə ki, İrəvanı Erevanla (1828), Gümrünü Yelizavetopollla (1840), Kəvəri Nor-Bəyazitlə (1837) əvəz etmişlər.

Bəli, ermənilərin Azərbaycana qarşı hücumu adların dəyişdirilməsindən başlanmışdır.

Məlumdur ki, coğrafi adlar daha aydın və güclü milli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə bir cəhəti bizdən öncə dərk edən erməni tör-töküntüləri özlərinə vətən seçərkən yaşadıkları (əslində köçürüldükləri) ərazinin coğrafi adlarını tədricən dəyişmə istiqamətində fəaliyyətə başlamışlar. Tarixən özlərini dünyaya yazıq, əzilən xalq kimi qələmə verən ermənilər mədəni-tarixi həyatın müxtəlif sahələrində planlı şəkildə ad dəyişmə əməliyyatı aparmışlar. Və bu proses əvvəlcə tədricən və uzun müddətli olmuşdur. Onlar «Özümə yer edim, gör sənə nə edim» prinsipi ilə bu gün sonu görünməyən müharibənin təməlini qoymuşlar. Deməli, heç bir yerdə sabit əraziyə, dövlət və mədəniyyətə malik olmayan ermənilər ilkin mərhələdə havadarlarının (rus imperiyası) vasitəsi və köməyi ilə məskunlaşdığı ərazinin türk mənşəli adlarına qarşı müharibə aparmış və müxtəlif yollarla onları öz adları ilə əvəz etmişlər. Mən deyərdim ki, ermənilərin başqa xalqların torpaqlarını işğal etməsi həmin ərazinin toponimlərinin (yer,yurd adlarının) adlarının dəyişdirilməsindən başlanır.

Ermənilər təkcə coğrafi adları dəyişdirməklə, türksüzləşdirməklə və özünüküləşdirməklə kifayətlənməmiş, bu işi mədəni – ictimai həyatın müxtəlif sahələrində aparmışlar. Tarixən oğru olan (A.S.Puşkinin ifadəsincə) ermənilər qədim və zəngin musiqi tarixinə malik olan xalqımızın dünyanı dolaşan musiqisinə də əl atmışlar və tədricən də özünüküləşdirmək istəmişlər. Məsələn, on illərdən bəridir ki, «Uzundərə» xalq havasını ermənilər utanmadan, qızarmadan «Uzundərə» adı ilə də dünyaya erməni xalq mahnısı kimi təqdim etmişlər. Görəsən, «bədbəxt, zavallı» ermənilər «uzun» və «dərə» sözlərinin mənasını bilirlərmi?! Eyni zamanda aşıq havalarını, dastanlarımızın müxtəlif variantlarının adlarını dəyişərək

öz adlarını yazmırlar. SUSMUŞUQ! Susdurulmuşuq! Azərbaycan kulinariyasının adları (dolma, bozbaş və s.) da bu cəhətdən istisnaqlıq təşkil etmir. Burada xalqımızın «İtdən çox çarıq oğurlayan yoxdur, amma ayağı yalandır» kəlamı yada düşür. Susmaq fəlsəfəsinin «qızıllığı» içimizdə loyallıq zəngin tarixi-mədəni abidələrimizin dəyişdirilməsinə və nəhayət, əlimizdən çıxmasına səbəb olmuşdur. Elə bu münasibətin nəticəsində oğru qonşularımız şəxs adlarından (antroponim) tutmuş musiqi, milli kulinariya adlarına qədər yüzlərlə adlarımızı dəyişdirərək ermənicələşdirmişlər.

Dənizdən-dənizə xülyası ilə yaşayan oğru qonşularımız təkcə yaşadıkları ərazinin (Ermənistan respublikasının) coğrafi adlarını deyil, həm də iddiasında olduqları ərazilərin toponimlərini erməniləşdirir, tarix kitablarına salır, xəritələrdə verməklə dönmədən təbliğ edirlər. Və yenə susuruq!... Özlərinin bu sahədə oğurluqlarından mənbə kimi istifadə etməklə bu yalanlara özləri də inanır, qeyrilərini də inandırmağa çalışırlar.

Toponimlər torpağın yaddaşı tarixin özüdür. Buna görə də, hər toponimin (yer yurd dağ kənd çay və s.) özünün bütöv bir tarixi salnamə olduğunu söyləmək daha düzgün olar. Bizcə, tarixin araşdırılmasında toponimlər ən dəyərli mənbələrdəndə dəyərli mənbələrdən də dəyərli və inandırıcıdır. Toponimlər tarixin yaddaşıdır. Elə buna görə də, ermənilər məskunlaşdıqları ərazinin adlarına qarşı səlib yürüşü təşkil etmiş bunu dövlət siyasəti səviyyəsində planlı şəkildə həyata keçirmişlər. Xatırlatmaq lazımdır ki, 1920-ci ildə Ermənistan SSR yaradılana qədər onun ərazisində İrəvandan tutmuş bütün şəhər kənd rayon yer çay göl dərə təpə gödik düşənlik aşırım cığır selav və s. adlarının demək olar ki, hamısı Azərbaycan-Türk mənşəli idi. Az-çox erməni mənşəli toponimlərin də yaşı XIX əsrin əvvəllərindən o yana gedə bilmir. Çünki ermənilərin bu yerlərə kütləvi köçürülməsi həmin dövrlə bağlıdır.

Ermənilərin Türk mənşəli yer-yurd adları dəyişdirmə siyasəti müxtəlif prinsip və «meyarlarla» aparılmışdır. Bu məsələ Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənəd və fərmanlarında əks olunmuşdur. Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin Türk adları Ermənistanda Sovet hakimiyyəti dövründə (ilk rəsmi addəyişmə əməliyyatı 1935-ci ildə) Ali Sovetin fərmanı ilə həyata keçirilmişdir.

Zəngəzur ərazisində, ümumiyyətlə, Ermənistanda Türk mənşəli coğrafi adlar əsasən aşağıdakı qayda və prinsiplərlə dəyişdirilmişdir:

1. İlk növbədə qabarıq şəkildə türklərin soykökü onun tarixi keçmişi ilə əlaqədar olan yaşayış məskənlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət edilmişdir. Məsələn, Bayandur – Bağatur (Gorus), Muğancıq-Ayqədər (Gorus), Yayçı – Qarjis (Gorus), Aşağı Türkmənli-Lusaqyuğ (Eçmiədzin), Şirvançıq – Lernakept (Artik) və s. Bu zaman bir qisim Türk mənşəli etnonim xarakteri olmayan öz adımızla əvəz olunub. Məsələn, Böyük Qaraqoyunlu – Əzizli (Vardenis) Şıxlar – Qızılşəfəq (Sisyan) Kərkibaş – Şəfəq (Vardenis) və s.

2. Bir qisim yaşayış məskənlərinin adları sovet höyat tərzinə sovet ideologiyasına uyğun olaraq dəyişdirilirdi. Məsələn: Məliklər – Spandaryan (Sisyan), Qaraqışlaq – Dostluq (Masis), Aralıq-Qriboyedov (Eçmiədzin), Böyük Qarakilsə – Kirovokan rayonu, Gümrü – Aleksandropaq (Leninakan), Çanaxlı – Sovetaşen (Vedi rayonu) və s.

3. Erməni və qeyri millətdən olan ayrı-ayrı yazıçı və tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədiləşdirmək bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi. Məs. Aşağı Necili-Sayat Nova (Masis), Allahverdi-Tumanyan, Gərgər – Puşkino (Stepanavan), Yuxarı Ağbaş – Abovyan-Artoşat və s.

4. Hərfi tərcümə yolu (kalka) ilə Türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir. Məs. Apudlu – Tandzut (Hoktemberan və Kafan), Almalı- Xnzorut (Əzizbəyov), Göl-Liç (Martuni).

5. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi cüzi dəyişikliklə və təhrif olunmaqla dəyişdirilmişdir. Məs. Dəpabas-Darbas (Sisian), Ərəfsə – Arevus (Sisian), Göbut-Kapuyt (Əzizbəyov).

6. Birinci tərəfi ikinci tərəfin əlamətini bildirən və tərkibində "böyük", "kiçik", "aşağı", "yuxarı" sözləri olan türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarına bu sözlər "verin", "nərgin", "mets", "pokr" şəkildə verilməklə dəyişdirilən adlar. Məsələn: Yuxarı Xotanan (Kafan r-n), Böyük Ayrım – Medz Ayrım (Allahverdi r-n), Yuxarı Ağcaqala – Berin Ağcaqala (Talin r-n) və s.

7. Erməni tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilən toponimlər. Məs. Həyərek – Aqarak (Kafan), Həkəri-Akəri (Allahverdi), Uzunlar – Udzun (Allahverdi r-n), Qarakilsə- Sisavan-Sisyan və s.

8. 1935-ci ilə qədərki, Türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin dlapı Ali sovetin fərmanı olmadan dəyişdirilmişdir. Məs. Dəymədağlı-Şrvenants (Qafan), Tovuzqala-Berd (Şəmsiəddin), Kürdəkənli – Lernadzor (Kafan), Püşgab –Ayqədzor (Meğri), Kilsəkənd-Sraşen (Kafan), Sirkətas – Xdrants (Kafan) və s.

Bütün bunlarla yanaşı, türk mənşəli adların dəyişdirilməsində, izlərinin itirilməsində bu kəndlərə qayğısız münasibətin göstərilməsi və əhalinin müxtəlif təzyiç vasitələrlə sıxışdırılıb çıxarılması da mühüm vasitə idi. Bununla da yüzlərlə Türk mənşəli coğrafi adlar passiv fonda keçmiş və unudularaq yaddaşlardan silinmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türk mənşəli toponimlərin passiv fonda keçməsi və dəyişdirilməsi daha çox Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın "iri addımlarla" irəlilədiyi dövrlərdə baş vermişdir.

Ermənistanda (qədim Oğuz yurdu) ermənilərin havadarlarına arxalanaraq türkizmə qarşı soyqırımın ümumi mənzərəsini vermək məqsədi ilə 1921-1988-ci illərdə dəyişdirilmiş Türk mənşəli yaşayış məskənlərinin siyahısını verməyi lazım bilirik.

QƏRBI AZƏRBAYCAN – "ERMƏNİSTAN"

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərman tarixi
Avdalanalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
Avdibəy	Tsaxkəşen	Spitak	21.10.1967
Ağadərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946

Ağdan	Qandzakar	İcevan	25.01.1978
Ağzibir	Lıcab	Kamo	07.12.1945
Ağın rayonu	Ani rayonu	-	12.10.1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
Ağkənd	Aşotayan	Sisian	17.04.1948
Ağkilsə	Azal	Vardenis	03.01.1935
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
Ağhamzalı	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1978
Ağcaqışlaq	Qetabnya	Masis	25.01.1978
Ağcaqışlağı	Qetazad	Artaşat	25.05.1967
Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
Adyaman	Qarnovit	Talin	12.11.1946
Ayarlı	Lemamedz	Eçmiədzin	25.01.1978
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
Ayğırğölü	Aknalıç	Eçmiədzin	25.01.1978
Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Alakilsə	Baytar	Amasiya	-
Allahverdi r-y	Tumanyan r-y	-	19.09.1969
Alaçıqaya	Alaçux	Dilicən ş.	-
Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov	12.11.1946
Arazdəyon	Yerasx	Ararat	03.07.1968
Aralıq	Erazqavoros	Axuryan	07.12.1945
Aralıq	Qriboedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Arıxvəli	Lemut	Axuryan	21.10.1967
Armudlu	Tandzut	Hoktemberyan	04.04.1946
Armudlu	Tuşafen	Artik	31.05.1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31.07.1950
Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
Axta r-y	Razdan r-y	-	30.06.1959
Axtaxana	Corasten	Qafan	01.06.1940
Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
Axund	Berdik	Artaşat	25.01.1978
Buzaband			

Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağdan	Morut (Aknaxpyur)	İcevan	25.05.1967
Aşağı	Nerkin	Talin	12.11.1946
Ağcaqala	Bazmaberd		
Aşağı	Nerkin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Adyaman			
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Qanlıca	Vaqramaberd	Axuryan	26.04.1946
Aşağı	Çimonkənd	Artaşat	-
Qarabağlar			
Aşağı	Nerkin	Talin	12.11.1946
Qaraqoymaz	Sasunaşen		
Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Qeyləsər	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
Aşağı	Vardenis	Martuni	07.12.1945
Gözöldərə			
Aşağı Necili	Sayat-Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtikan	Dzoraqyuq	Talin	02.03.1940
Aşağı Talin	Daşdadem	Talin	25.01.1978
Aşağı	Lusaqyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
Türkmənli			
Aşağı	Qay	Eçmiədzin	25.01.1978
Xatınarxlı			
		Б	
Babakişi	Bujakan	Nairi	-
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	17.07.1948
Babacan	Qızılkənd	Vardenis	25.01.1978
Bazarcıq	Arai	Abaran	15.07.1946
Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
Balakənd	Dovəğ	Noyemberyan	04.01.1038
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1038
Basarkeçor	Vardenis	Vardenis	11.06.1969

Basarkeçər ray.	Vardenis ray.	-	11.06.1969
Baxçalar	Bağaran	Bağramyan	03.07.1968
Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
Baş Avaran	Abaran	Abaran	03.01.1935
Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
Başkənd	Artsvaşen	Krasnoselsk	25.01.1978
Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Batramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyözli	Vostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirxana	Zitankov	Ani	-
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bülkeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.1950
Bozabdall	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük	Mets mantaş	Artik	03.01.1935
Arıxvəli			
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Qaraqoyunlu			
Böyük	Kirokovan	-	03.01.1935
Qarakilsə			
Böyük Ketli	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük	Musaelyan	Aruxyan	03.01.1947
Kəpənəkçi			
Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950
Şəhriyar			
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946

Böyük Şorlu	Domirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqıran	Ani	31.07.1950
		V	
Vedi ray.	Ararat ray.	-	15.05.1968
Verməzyar	Arevaşad	Eçmiədzin	04.04.1946
Vəli Ağalı	Dzoraqyuğ	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
		Q	
Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
Qalaça	Berdavan	Noemberyan	25.01.1978
Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
Qamışlı	Zartonik	Hoktemberyan	25.01.1978
Qapılı	Qusanqyuğ	Ani	03.02.1947
Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
Qarabulaq	Yernçatap	Abaran	26.04.1946
Qaraburun st	Krakert st.	Bağramyan	21.01.1968
Qaraqala	Qetap	Talin	12.11.1946
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	24.06.1948
Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.07.1978
Qaradaglı	Mıraqvet	Artaşat	21.10.1967
Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
Qarakilsə	Lerhovit	Kalinin	25.01.1978
Qarakilsə	Sisavan	Sisian	-
Qarakilsə	Hartavan	Abaran	19.04.1950
Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
Qaralar	Aralez	Ararat	25.01.1978
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	25.04.1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
Qaranlıq	Qexhovit	Martuni	03.07.1968
Qaranlıq	Lusaqyuğ	Ağaran	10.09.1948
Qaranlıqdərə	Xavaradzor	İcevan	-
Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarahamzalı	Buraston	Artaşat	25.01.1978
Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939

Qaracaörən	Araqyuğ	Nairi	04.04.1946
Qargabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
Qasımalı	Qetabi	Artik	01.06.1940
Qaçagan	Arevatzağ	Tumanyan	25.01.1978
Qaçagan	Lemavan	Spitak	26.04.1946
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
Qədrli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
Qəmərli ray.	Artaşat ray.	-	04.09.1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15.07.1946
Qətran	Qetamec	Nairi	21.06.1948
Qızqala	Qetavan	Kalinin	25.01.1978
Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938
Qızılvang	Makenis	Bardenis	25.01.1978
Çiçəkli			
Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinin	03.01.1935
Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Qızıldəmir	Boekəvaz	Əştərək	03.01.1935
Qılçataq	Suser	Talin	12.11.1946
Qıpçaq	Haric	Artik	31.05.1946
Qırgı	Artsvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
Qırmızı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
Qırxbulaq	Aqunk	Bardenis	03.01.1935
Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
Qoltaq	Qexanist	Artik	15.07.1948
Qonaqqıran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
Qorçulu	Mrqaşat	Hoktemberyan	04.04.1946
Qoturbulaq	Qatnaxbyur	Stepanavan	03.01.1935
Qoşatan	Boskevan	Hoyemberyan	25.01.1978
Qoşavənnk	Haykadzor	Ani	19.04.1950
Quzugüdən	Ayqəşad	Hoktemberyan	19.04.1950
Quldərviş	Bosketas	Talin	03.01.1935
Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
Quləli	Qarmirquyğ	Kamo	01.06.1940

- 4655P -

Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1935
Qundaxsaz	Rya Təzə	Araqats	25.01.1978
Qurdubulaq	Krasar	Qukasyan	12.11.1946
Qurdubulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1935
Qurdulu	Armavir	Hoetemberyan	03.01.1935
Quru Araz	Yerasxovur	Höktemberyan	19.04.1950
Qurubogaz	Ortacya	Araqats	25.01.1978
Qurumsulu	Dostlu	Hoyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Çermuk ş.	12.11.1946
		D	
Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov	25.01.1978
Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1935
Damagirməz	Hovit(Niqavan)	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1947
Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
Daşlı	Daşdakar	Ararat	03.07.1968
Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	21.06.1948
Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
Dərəbbas	Darbas	Sisian	10.09.1946
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
Dərəkənd	Dzoraquyğ	Qutark	-
Dərəgöy	Saraqyuğ	Qukasyan	12.11.1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	03.07.1968
Dovşanqışlaq	Şirakan	Ani	19.04.1950
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Donuzyeyən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
Dostulu	Barekamyavan	Hoyemberyan	25.10.1978
Düzgənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
 İşlər Aparatı
PREZİDENT KİTABXANASI

Düzkənd ray.	Axuryan ray.	-	07.12.1945
Düzgənd	Baroj	Talin	03.01.1935
Düzxaraba	Hartaşen	Qukasyan	12.11.1946
E			
Evcilər	Arazan	Hoktemberyan	10.04.1947
Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
Ellər Oyuğu	Ellər	Amasiya	-
Ə			
Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritap	Əzizbəyov(Bajk)	08.07.1957
Əyənzur	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Əksipara	Boskepar	Noyemberyan	-
Ələyəz	Araqats	Talin	31.07.1950
Əlibəyli	Ağabeykan	Eçmiədzin	04.09.1946
Əliqırnx	Aşğadzor	Martuni	03.01.1935
Əliquluşən	Azataşen	Gorus	01.06.1940
Əliqucaq	Kuçak	Aparan	10.09.1946
Əlili	Salvard	Sisian	03.01.1935
Əlixan	Qetik	Qukasyan	03.01.1935
Ərdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ərəvus	Arevis	Sisian	03.07.1968
Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	-
Ərtiz	Qeğard	Abovyan	04.04.1946
Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Əfəndi	Zovasar	Talin	25.01.1978
Z			
Zeyvə	David-bek	Qafan	26.06.1949
Zərzibil	Zərkənd	Bardenis	03.06.1935
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zöhrəbli	Mıqanıt	Artaşat	20.08.1945
İ			
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10.04.1947
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	-
İlli	Hoğmik	Amasiya	25.01.1978
İlxiyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946

İmamşahlı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
İmirli	Tucur	Abaran	19.04.1950
İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
İpəkdağı	Antarut	Əştərək	01.12.1949
İpəkdağı	Yenikənd	Bardenis	25.01.1978
İnəkli	Darakert	Masis	25.01.1978
İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
Y			
Yaqublu	Meqrut	Quqark	01.04.1946
Yayçı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
Yaycı	Zovaber	Sevan	25.01.1978
Yamanlı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
Yanıqpəyə	Meşəkənd	Krasnoselsk	25.01.1978
Yarpızlı	Lcavan	Bardenis	25.05.1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
Yeğanlar	Areşavad	Artik	15.07.1948
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	07.12.1945
Yeni Başkənd	Qetik	Krasnoselsk	30.05.1984
Yenigöy	Xarkov	Ani	-
Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
Yeşil	Kakavadzor	Talin	12.11.1976
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	20.08.1945
Yuxarı	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Ağcaqala			
Yuxarı	Verin Qetaşan	Martuni	07.12.1945
Adyaman			
Yuxarı	Tsaxkunuk	Eçmiədzin	04.04.1946
Alyandı			
Yuxarı Axta	Lemanist	Razdan	25.01.1978
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
Yuxarı	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Qaraqoymaz			
Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı	Byuravan	Artaşat	20.08.1945
Qöyləsər			

Yuxarı Zağalı	Axpradzor	Bardenis	25.01.1945
Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kolanlı	Qriboedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kürdkəndi	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	02.03.1940
Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935
Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
K			
Kavtarlı	Panik	Artik	-
Kankan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
Karvansara	Amre Taze	Araqats	25.01.1978
Karvansara	İcevan	-	-
Keğaç	Verin Çarpi	Ani	03.02.1947
Kefli	Kakavasara	Qukasyan	25.01.1978
Keşişverən	Urtsalanc	Ararat	21.10.1967
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935
Keşişkənd ray	Mikoyan ray.	-	03.01.1935
Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Kələrə	Qukasavan	Masis	01.12.1943
Kərimxanı	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	02.03.1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
Kəsəmə	Bahar	Vardenis	25.01.1978
Kəsikbaş	Lemakert	Martuni	07.12.1945
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kiçik Arxivəli	Pokr Mantaş	Artik	31.05.1935
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Ketı	Lemantsk	Axuryan	26.04.1946

Pokraşen	-	-	-
Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Pəmi	Anuşavan	Artik	07.05.1969
Kiçik Şəhriyar	Nor Hartaqes	Hoktemberyan	03.07.1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Kolagirən	Dzorqed	Quqark	25.01.1978
Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978
Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	-
Körpəli	Arşaluy	Eçmiədzin	03.01.1935
Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
Küzəcik	Lançaxpyur	Kamo	19.04.1950
Kürd Pəmbəyi	Sipan	Araqats	25.01.1978
Kürdkəndi	Lemadzor	Qafan	-
Kürəkən	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
Kütnüşişlaq	Hovşaten	Artik	15.07.1948
G			
Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	03.07.1948
Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gəmi	Qami	Abovyan	-
Goytur	Qetap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Goravan	Yenikənd(Qoravan)	Artaşat	15.07.1946
Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15.07.1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31.05.1946
Gözlü	Akunk	Talin	12.11.1946
Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
Göykümbəz	Qexanist	Masis	01.12.1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1946
Göl	Liçk	Martuni	-
Göran	Qoqaran	Spitak	24.04.1946
Gülablı	Dzoraqlux	Abaran	15.07.1946

Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
Güllüçə	Vardenis	Abaran	15.07.1946
Güllüçə	Zovk	Abovyan	25.01.1978
Güllüçə	Sarahat	Spitak	19.04.1950
Gürcüyolu	Torosqyux	Qukasyan	30.07.1980
Güttüm	Qexanuş	Qafan	29.06.1949
L			
Lələkənd	Vazaşen	İcevan	25.01.1978
Ləlvər	Debetavan	Hoyemberyan	25.01.1978
Lənbəli	Baqrateşan	Hoyemberyan	18.06.1960
M			
Mağdə	Lemarot	Əştərək	01.12.1949
Məsdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
Mehmandar	Hovtaşen	Masis	25.01.1978
Mehrəbli	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
Məzrə	Bartsravan	Sisian	10.09.1946
Məliklər	Spandaryan	Sisian	04.05.1939
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
Məlikkənd	Melikiyuğ	Araqats	15.07.1946
Məsimli	Ayqəpat	Artaşat	01.12.1949
Məscidli	Nor Qyank	Artik	01.06.1940
Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
Molla Bayazet	Bambakaşad	Hoktemberyan	03.01.1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
Molla Qışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
Molla Eyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göyçə	Maralik	Ani	25.01.1978
Molla Musa	Voskehask	Axuryan	26.04.1946
Muğam	Muğamlı(Hovtaşen)	Artaşat	20.08.1945
Muğan	Hovtamec	Eçmiədzin	25.01.1978
Muğancıq	Ayqedzor	Gorus	19.04.1950
Muncuqlu	Tsilkar	Spitak	15.07.1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964

Murteyil	Çiçəkbulaq	İcevan	25.01.1978
Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
Mhub	Balahovit	Abovyan	26.12.1968
N			
Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
O			
Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
Oğruca	Qaraiman	Vardenis	-
Oğurbeyli	Berkənuş	Artaşat	20.08.1945
Ördəkli	L-P	-	-
Palıdli	Arpeni	Qukasyan	25.01.1978
Patrinc	Voskehat	Əştərək	01.12.1949
Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Zarıtap	Əzizbəyli	03.01.1935
Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
Polad Aynm	Polad	İcevan	-
Püşgah	Ayqedzor	Meğri	-
R			
Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	04.04.1946
S			
Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10.09.1946
Saratı	Xaştarak	İcevan	-
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
Sarıbaş	Haykasar	Artik	07.07.1948
Sarfımsaxlı	Karabard	Quqark	04.04.1946
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Svanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
Sədiəbağlı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
Səmadərviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
Səmagər	Qeğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
Sərdəbarəd	Hoktember	Hoktemberyan	03.01.1935
Sərdərabad	Hoktember ray.	-	02.03.1935

Sətənağac	Güney	Vardenis	03.01.1935
Sirkətas	Xdrants	Qafan	-
Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.02.1940
Sönkürü	Hayrenyants	Artik	31.05.1946
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	-
Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	03.01.1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12.11.1946
T			
Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
Tala	Qetahovit	İcevan	25.01.1978
Talıboğlu	Lusakert	Artik	15.07.1948
Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
Tamamlı	Burasatan	Artaşat	-
Tapanlı	Qexasar	Spitak	25.01.1978
Taxtakörpü	Teğut	Dilican	-
Tecirəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
Terp	Saravan	Əzizbəyov	27.02.1960
Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	04.04.1946
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21.10.1967
Təzəkənd	Tasik	Sisian	03.07.1968
Təknəli	Qoqhovit	Qukasyan	25.01.1978
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Təpədolaq	Arevik	Axuryan	07.12.1945
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	-
Tolk	Verin Çraşen	Orconikidze	-
Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1949

Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
Tortnu	Andaraşad	Qafan	29.06.1949
Toxaşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
Tutiyyə	Saranist	Abovyan	21.06.1948
Tulnəbi	Saralanc	Nairi	20.08.1945
Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
U			
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10.04.1947
Uzuntala	Onut(Ayqehovit)	İcevan	25.05.1967
Uzunqala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967
Uliya	Sarvanlar	Masis	-
Sarvanlar			
Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
Urut	Vorpoan	Sisian	03.07.1968
Ü			
Üçüncü	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
Qarakilsə			
X			
Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
Xarratlı	Arevabyur	Masis	25.01.1978
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25.05.1967
Xıznauz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
H			
Haqqılı	Vurğun	İcevan	25.01.1978
Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
Haxım	Baqaravan	Şəmşəddin	25.01.1978
Haxis	Dzoran	Əştərək	01.12.1943
Haçakilsə	Paros(Nahadevan)	Artik	03.01.1935
Haçapara	Zəhmət	Masis	03.01.1935
Haçasu	Araçur	İcevan	-
Hacıqara	Ayqəşat	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacıqara	Lemapat	Quqark	26.10.1957
Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935

Hacı Muxan	Tsovazard	Kamo	25.01.1978
Hacı Xəlil	Tsaxkahovit	Abaran	15.07.1946
Haydarbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.06.1940
Habilkənd	Kalinin qəs.	Masis	-
Həmzəçimən	Mraqahovit	Quqark	10.04.1947
Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	12.11.1946
Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	03.07.1968
Hüseynqulu	Nərimanlı	Vardenis	-
Ağalı			

Ç

Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
Çarxaç	Kuybişev	Dilican	02.03.1940
Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
Çiydəmli	Azatavan	Artaşad	20.08.1945
Çiydəməl	Arevaşoğ	Spitak	25.01.1978
Çimənkənd	Urtsadzor	Ararat	25.01.1978
Çirçir	Varser	Sevan	26.04.1946
Çirviz	Lyusahovit	İcevan	25.01.1978
Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
Çırpılı	Crapı	Ani	28.08.1974
Çobanmaz	Avşen	Araqats	25.01.1978
Çorlu	Lemantsk	Qukasyan	12.11.1946
Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
Çubuxlu	Tsavaqyuğ	Sevan	03.01.1935
Çubuxlu	Vardanaşen	Hoktemberyan	04.04.1946

Ç

Cadqıran	Qexaşen(Razdan)	Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor	Nairi	08.07.1957
	Qeti(Bazmavan)		
Carcarlı	Derek	Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950

Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Qataşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Cloyxan	Beniamsin	Axuryan	12.11.1946
Cıxızlar	Tsobğamarq	Qukasyan	12.11.1946
Coğaz(Pipis)	Berkaber	İcevan	25.01.1978
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	03.01.1935

Ş

Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
Şahablı	Şaqap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947
Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
Şahnəzər	Metsavan	Masis	25.01.1978
Şahriz	Qeğamavan	Sevan	26.04.1946
Şenatağ	Lemaşen	Sisian	02.03.1940
Şevərit	Huşaqert	Bağramyan	03.07.1968
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirakqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Şirvancıq	Lemakert	Artik	15.07.1948
Şıxlar	Qızılşəfəq	Sisian	02.03.1940
Şıxlar	Lusarar	Ararat	26.12.1968
Şeyxhacı	Şğarşiq	Talin	03.01.1935
Şorlu Dəmirçi	Daşdavan	Masis	25.01.1978
Şorlu	Mehmandar	Masis	03.01.1935
Mehmandar			

Göründüyü kimi, planlı və dövlət siyasəti səviyyəsində dəyişdirilmiş və təhrif olunmuş Türk mənşəli toponomik adlar Azərbaycana qarşı müharibənin, Türklərə və Türklüyə qarşı genosidin başlanğıcı olmuşdur.

Elmi tədqiqat işinin mahiyyətində də görəcəyik ki, Zəngəzur ərazisinin dəyişdirilmiş toponimlərinin bir qismi Azərbaycan-Türk dilinin və xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan etnotoponimlərdir. Məsələn, Muğancıq, Bayandur, Muğas, Yaycı, Şıxlar, Çəpni, Ağvan (Alpan), Axtaxana, Hunud, Şəki, Suvarı, Xələc, Uz, Avşarlı, Baharlı və s.

1935-ci il yanvarın 3-dən başlanan (rəsmi sənədlərdə) ermənilərin Ermənistan ərazisindəki dəhşətli tarixi cinayəti – Türk mənşəli yer-yurd adlarının ucdantutma şəkildə dəyişdirilməsi və eybəcərləşdirilərək erməniləşdirilməsi aksiyası yarım əsrdən sonra bütünlüklə başa çatdı.

1991-ci ilin avqustunda axırncı Türk kəndi – Meğri rayonunun Nüvədi kəndi Kərsivəzliyin qurbanı oldu. Ermənilər illərdən bəri apardıqları iyrənc siyasətlərinin bir hissəsinə - türksüz Ermənistan yaratmalanna hələlək nail oldular. Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların bu və ya digər yollarla, iqtisadi, mənəvi və cismani repressiyalara uğramasında kommunist-bolşevik rejminin və ona müxtəlif dövrlərdə rəhbərlik etmiş maymaq rəhbərlərin fəaliyyəti (əslində fəaliyyətsizliyi) az rol oynamamışdır.

Qədim Oğuz yurd-yuvasından, el-obasından, ev-eşiyindən didərgin düşüb diyarbadıyar olanların belə bir haqqı var ki, bu müsibətlərin, faciələrin törədilməsində günahı olan kommunist-bolşevik rejimini, onun Azərbaycan filialına rəhbərlik etmiş imperiyapərəst və ermənipərəst rəhbərlərini beynəlxalq mühakiməyə versinlər. Və öz əzəli dədə-baba torpaqlarına qayıtmalarını tələb etsinlər. Təcrübə göstərir ki, türkün həmişə özünə qayıdışı var.

Bunu bizdən məzarlarımız, baş daşlarımız, Türkün gору tələb edir. Zirvəsindən qan əriməyən dağlarımız tələb edir. Bağlı qapılar, əkinsiz, mal-qarasız düzənlər tələb edir. Nəhayət, müqəddəs Qorqud ruhu torpaqlarımızın kafirlərdən təmizlənməsini tələb edir. Oğuz eli kafir tərəfindən yağmalandı, soyuldu, çapıldı. Qazan xanın namusuna toxunuldu. Lakin o zaman Qazan xan dözmədi, düşmən üstünə hü-

cum etdi, yağmalanmış torpağı yağılardan azad etdi. Bu gün Qazan eli, Oğuz yurdu düşmən əlinə keçmiş, torpağımız yağılarn tapdağına çevrilmişdir. Qazangələn dağ erməni gəzən dağ olub, Oxçu Boxçıya, Kəpəz dağı Tatevə çevrilib, Muğancıq Ayqedzor olub. O torpağın – Oğuz yurdunun kafir tapdağı olması türkcə qəbahət sayılmalıdır. Amalı, məsləki qanla yoğrulan millətin, xəyanət toxumu olan erməninin ayağı qədim Oğuz elindən nə vaxtsa, (Allah eləməsin, lap min il də qalsa) kəsilsin gərək! Türkün-Oğuzun əcdadı – ulusunun ulusu bu torpağın sakini olub. Türk eli özünə gəlməli, özündə güc taparaq geri dönməlidir.

Türkün Türklüyünə və Türk yurduna qayıdışı Türkün taleyidir, haqqıdır. Bu haqqı yaşatmaq hər bir türkün borcudur.

HARDADIR BİZİM VƏTƏNİMİZ?

Bu gün damarlarında Türk qanı axan hər bir vətən övladı bir müqəddəs amal uğrunda mübarizə aparmalıdır. Qoynunda türklüyün ruhu uyuyan, yağıya girov düşən qəbirlərimizi, gorgahlarımızı düşməndən xilas etməlidir.

XX əsrin sonu bizə müstəqillik, azadlıq və illər uzununu itirilmiş torpaqlarımızın geri qaytarılması imkanını vermişdir. Milli qeytərin etalonu sayılan Mirzə Cəlil hələ əsrin əvvəllərində "pərakəndə düşmüş qardaşları" birliyə çağırırdı. Ədib bildirirdi ki, bu unudulmuş Bətəni yada salmaq, pərakəndə düşmüş qardaşları birləşdirmək, tarixi ədalətsizliyə son qoymaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bəli, bu sözləri Mirzə Cəlil 1917-ci ildə "Azərbaycan" məqaləsində ifadə etmişdir. Onda nə Zəngəsur Ermənistan torpağı idi, nə də Göyçə. Onda heç İrəvan da Yerevan deyildi, Ərməniyyə-qədim Oğuz yurdu da "Ermənistan" deyildi. Dərd başqa dərd idi – Cənublu-Şimallı qardaşların birləşmək dərdi: "Ay gözəl Vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən, təbrizli qardaşlarım... ay keçəpapaq meşkinli sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... ay... marağalı, mərəndli, gülüstamli vətəndaşlarım, gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin. Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub frikirləşək, haradır bizim Vətənimiz?!..."

Bu sözləri vətənpərvər ədib təxminən 80 il bundan öncə söyləyib. Görəsən, sağ olsaydı, bu gün bu qədər itgilərdən, parçalanmalardan, yarımcan vəziyyətdən sonra Mirzə Cəlil nə deyərdi? Yəqin ki, susmağa, səbr etməyə yox, ayağa qalxıb son sözü – "ya öl, ya qal" deməyə çağırırdı.

Mirzə Cəlil əsrin əvvəllərində başqa hiss, başqa duyğu, başqa həsrət və dərdlə yaşayırdı. Təbriz dərdi, Araz dərdi! Əsrin sonunda dərdimiz üstünə dərd ələndi. İrəvan dərdi, Göyçə, Zəngəzur, Ağababa, Dərələyəz, Zəngibasar, Loru dərdi... Və tamamilə türksüzləşdirilmiş Ermənistan-Oğuz yurdu dərdi. Bu qədər bir yurdu yağıya amanatını etmək olar. Qalx! Qalx və öz gücünə inan! Sənin gücün özündədir. Qonşu işığına arxayın olan şamsız qalar! Öz işığında gələcəyə şafəq saç. Aldanma! Sənin gücün birliyindədir. Birliyin

dövlətçiliyindir. Dövlətçiliyin Xətəiliyindədir. Xətəiliyin əzəli torpağına, o cümlədən Qədim Oğuz yurdu **Ermənistan** – **Qərbi Azərbaycana qayıdırsındır!** Türk oğlu ağılin, hikmətin gücünə tapınmaqla müqəddəs yurduna – Oğuz elinə, Qorqud yurduna qayıdacaq! **AMİN!**

QƏDİM YURDUM – OĞUZ ELİM – ZƏNGƏZURUM!

Hər bir toponim – yer-yurd adı bütöv tarixdir, həm də canlı tarixdir. Torpağın kimə məxsusluğunu onun adından düzgün söyləyən heç bir həqiqət yoxdur. Azərbaycan torpağında bu gün fransız mənşəli bir dənə də olsun yer adı yoxdur. Bu aksiomdur. Hunud, Xələc, Syvanı, Ağvanlı, Çəpni, Bayandur, Muğancıq, Qapan, Qazan dağ, Şəki, Quşçulu, Oxçu, Komaran, Uz, Yaycı, Çullu, Həyərek, Zəngəzur və s. adlarını yeri gəldikcə çəkdiyimiz toponimlər kifayət etmimi ki, bu torpaqlar qədim Türk – Azərbaycan torpaqlarıdır? Tarixi adların, toponimlərin gücünü bədxahlarımız yaxşı duyduqlarına görə ona yaman gözlə baxmış, hamısını dəyişdirib ermənicələşdirmişdir. Məqsəd budur ki, min il, milyon il yaşı olan tarixi adlarımız səhifələrdən silinsin, gələcək nəsillər onları təzə adlarıyla tanıсын. Ancaq tarix Zəngəzuru və onun qoynunda qan yaddaşı olan yüzlərcə türksoylu adları yaşadacaq. Üstündən xətt çəkilən hər tarixi ad bir elin, bir tayfanın, bir şəxsiyyətin, Qorqudun ruhudur, dünənimizin gəlib bizə çatmış səhifəsidir. Hər bir ad o adın qoyulduğu torpağın pasportudur, şahididir.

Bu ərazinin, ümumən, Ermənistan ərazisinin toponimlərinin türkdilli olmasını göstərən ən mühüm şahidlərdən biri məhz ermənilərin nəşr etdirdiyi “Ermənistan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü” (1975) kitabıdır. Bu kitabın kütləvi tirajla necə varsa nəşr olunması qan yaddaşının normalaşmasının qarşısını alardı. Bu kitabı soyuq-qanlıqla varaqlayan hər bir kəs türkiyəni görəcek, duyacaq, həqiqəti dana bilməyəcək. Zəngəzurun toponimiyasında Dədə Qorqudla səsələnən, yer-yurd, kənd-oba adları geniş yayılmışdır. Qazançı, Qazan gələn dağ, Qazan bulaq, Qazan zəmi, Oxçu məhəlləsi, Oxçu çayı, Bayandur, Həyərek (Əkrək) Basatçay və s. kimi coğrafi adlar bu ərazinin “İç Oğuz” elinə, onun siyasi mərkəzinə aid olduğunu göstərən ən mühüm qaynaqdır. Oğuz nəvələri Göyxanın oğlanlarının adını əks edən **Çəpni, Bayandur, Çavındır, Piçənək** kimi toponimlər by ərazinin ta qədim zamandan Oğuz yurdu olmasını sübut etmirmi?!

Bəs Zəngəzur adı türk mənşəli tayfanın torpağın köksündə izi deyilmi? Tarixi faktlara və mənbələrə söykənən (Baharlı) “Azərbaycan” (1926) əsərinin 2-ci hissəsi olan “Etnoqrafiya” bölməsində yazırdı:

“Bu türklər Qayı adlanan xüsusi türk tayfalıdır. Ağ hunların övladları hesab olunurlar. Əvvəllər Qərbi Türkünstanda yaşamışlar. Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlardır: Qacar, Əfşar, Zülqədər, Çoban, Baharlı, Padar, Ustaçlı, Lək, Xəlilli, Sorsor, Şəfəq, Usallı, Zəngənə, Armalı və qeyriləri”.

Qısa da olsa, tarixə ekskursiya edək.

Qeyd edək ki, oğuz-türkmənlərə aid edilən mənbələrdə də Zəngənə - Zəngi və ona qohum olan soyların adları çəkilir. Bəllidir ki, Səlcuqların Azərbaycana, o cümlədən Arana gəlişi ilə əlaqədar burada oğuz-türkmən tayfaları qələbəlik sayda artmağa başladı. Azərbaycandakı türkmənlər, ələlxüsus Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Naxçıvan tərəflərdə yaşayırdılar. Sonuncu İraq Səlcuq hökmdarı Məsud (1134-1152) Azərbaycanda rast gəldiyi Bəy Arslan adlı çox yaraşlıq gənci xidmətə götürmüş və ona Xas bəy ünvanı vermişdi.

(Bax: *Faruq Sümər Oğuzlar*. B.1992. s. 142)

Xas bəy (Bəy Arslan) bütün əmirlərin baş çısı, yəni hacib oldu. Sultan Məsudun ölümündən sonra Xas bəyinə xəyanət edildi. Məsudun ölümündən sonra Xas bəyin köməyi ilə hakimiyyətə gələn Məhəmməd, Xas bəylə onun yaxın dostu Əmir Zəngi Cindən öldürdü. Dostu Əmir Şanla isə qaçıb canını qurtardı.

Müəllif (F.Sümər) mənbələrə istinad edərək göstərir ki, Xas bəylə öldürülən yaxın dostu Əmir Zəngi-Cindar da türkməndir, oğuzdur.

(Bax: *Yenə orada*, səh. 143)

Xas bəy də oğuz bəylərindən idi. Xas bəyin Sultan Məhəmmədin Xuzistandan gətirmək üçün göndərdiyi Kafşut (Qovşad da ola bilər. Ə.R.) türkmən idi. Sonralar onun oğlanları Zəncanı idarə etdilər.

Bizim üçün ən maraqlı cəhət oğuz-türkmən tirələrinin toponimiyada öz izini qoruyub saxlaması məsələsidir.

Zəngi-Zəngənə adlı kəndlər – Zəngi Şamlı kəndi və Zəngənə camaatı (kəndi) 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-

əyaləti-Tiflis" əsərində də qeyd alınmışdır. Həmin "Dəftər"də Candar (Zəngi candarla bağlı ola bilər. Cavlı Candar da vardır) kəndi qeyd olunmuşdur. Zəngəzur ərazisində Kafşut – Qavşud kəndi də vardır.

Qeyd edək ki, Zəngilər oğuz-türkmənlərlə nəsil-tayfa-tirə kimi Azərbaycanda müəyyən bir dövrdə parlamiş, onun ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Zəngilər dövlətini yaratmışlar.

Zəngilər dövlətinin banisi İmaməddin Zəngi idi. Onlar (Zəngilər də) Mosul və Fars atabəyləri olmaqla iki yerə bölünürdü. Yəni Mosul və Fars atabəyləri Zəngilər nəslindən ibarət idi. Çox zaman Atabəylər bu məmlük dövlətlərlə hesablaşmalı olurdu. Mosul Atabəyləri – Zəngiləri yüz ildən artıq vaxt ərzində hakimiyyətdə olmuşdular. (Bax. Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. 1985. səh. 237) 1127-1233-cü illərdə Zəngilər dövlətinin on Zəngi nəslinin nümayəndələri idarə etmişdilər.

Fars atabəyləri 1148-1226-cı illər dövründə Zəngilər nəslindən Sunqur (1148-1161), Zəngi ibn Sunqur (1161-1175), Təklə ibn Zəngi (1175-1194), Səd ibn Zəngi (1194-1226) tərəfindən idarə olunmuşdur (Bax. Z.Bünyadov. Yenə orada. 1985, səh. 237).

Burada məqsəd tarixi faktları sadalamaqdan ibarət deyildir. Başlıca məqsəd əsaslı və mühüm faktlara söykənməklə mahiyyəti işıqlandırmaq, üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Göründüyü kimi, Qayı tayfasından olan Zəngi nəslə və Zəngəzur dövləti mənsub olduqları oğuz-türkmən tayfaları içərisində parlamiş, mühüm yer tutmuşdur. Bu isə Azərbaycan və ümumən Qafqaz və ona yaxın olan bölgələrin etnik çöhrəsində mühüm yer tutmuş və təbii ki, bu nəsil-tirənin adı ilə bağlı toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bizim fikrimizcə, Zəngənə – Zəngi tayfalarının və ona qohum olan digər Qayı (24 oğuz bəylərindən biri) türk tayfalarının bu ərazidə məskunlaşması (XII-XIII əsrlər) o vaxta qədər Sünik-Sisəgan ərazisi kimi tanınan həmin bölgənin Zəngəzur adlandırılması üçün əsas olmuşdur. Zəngi tayfası ilə bağlı olan Zəngilan toponimi də elə Zəngəzur ərazisindədir. F.Sümər də Zəngilər dövlətinin türkmən əmirləri dövründə (xüsusilə Zeynəddin Əli Küçük) mühüm rol oynadığını göstərir.

(Bax: F. Sümər Oğuzlar. B.1992. s. 145)

Maraqlıdır ki, Zəngi toponimi Orta Asiya toponimləri ilə areallıq təşkil edir. Bu toponimə Özbəkistan Respublikası ərazisində Zəngi, Zəngitəpə, Zəng/q, Zəngərik variantlarında rast gəlik. (T.Nafasov. Özbəkistan toponimlərinin izahlı lüğəti. Daşkənd. 1988. s. 79)

Bəzən Zəngi toponiminin əsassız olaraq kürd mənşəli Zəngi tayfasının adı ilə bağlamaq meylli meydana çıxmışdır. (R.M.Yüzbaşov bu fikirdə olmuşdur). əvvələn, Zəngi etnonimi və antroponimi Oğuzların – Türkmənlərin – Qayı türklərinin bir tirəsi olduğu danılmaz faktdır və bunu yuxarıda əsasən göstərmişik. İkincisi, Zəngilər dövləti Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm yer tutmuşdur. Üçüncüsü, Zəngi toponimi geniş arealdır – türkdilli etnoqların yaşadığı ərazidə geniş yayıla bilmişdir. Azərbaycanda Zəngilan və Zəngi çay (İsmayılıda), Ermənistanda Zəngi çay, Zəngəzur dağı (Azərbaycanla Ermənistan sərhədində), Zəngibasar və Zəngilər, Türkiyə ərazisində Ərzincan, İranda Zəncan (Cənubi Azərbaycanda), Gürcüstanda Zəngi-Şamla və Zəngənə, Özbəkistanda Zəngi, Zəngitəpə, Zəng, Zəngərik və s. toponimləri mövcuddur. Demək olar ki, bu toponimlərin olduğu ərazilər də türklərə (geniş mənada) məxsusdur və əsasən Türklər yaşayırlar.

Fikrimizcə, Qayı türklərinin qəbilələrindən olan Zəngənə adı Zəngəzur toponimində öz izini saxlamışlar. Zəngi çay, Zəngibasar, Zəngilər, Ərzincan, Zəncan, Zəngilan və Zəngəzur toponimlərində Quba ərazisinin kənd adlarında qalmışdır. Ümumiyyətlə, Zəngənə tayfasının izinə türkdilli tayfaların yayıldığı ərazinin toponimiyasında bir az fonetik dəyişikliyə uğramış formada rast gəlik. Maraqlıdır ki, Zəngəzur qəzasının toponimiyasında Zəngənə tayfasına qohum olan başqa qəbilələrin adı ilə bağlı coğrafi adlara rast gəlik. Məsələn, Qacar tayfasının izi Qacaran, Əfşar tayfasının adı Afşarlı, Çoban tayfası Çobanlı, Baharlı tayfası eyni adlı Baharlı (2), Padar tayfası Padar adlı toponimlərdə qorunub saxlanılmışdır. Deməli, Zəngəzur-Zəngənə, Zəngi tayfalarının məskunlaşdığı ərazi deməkdir.

Deməli, əsrlər boyu bu ərazidə yaşayan tayfalar, qəbilələr, həmçinin xırda etnik qruplar Azərbaycan türkcəsinin etnogenezində yaxından iştirak etdikləri kimi, bu ərazinin toponimiyasında da dərin izlər buraxmışlar. Zəngəzurdə kənd, yaşayış məntəqələri və başqa

coğrafi yerlərin adlarını daşıyan toponimlərin hansısa böyük bur tayfanın və ya qəbilənin adıyla bağlıdır. Məhz bu toponimlərin bir çoxunun etimologiyasının araşdırılması bu ərazinin ulu əcdadlarının öyrənilməsi xüsusunda əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Qeyd edək ki, Zəngəzurun Ermənistanı verilmiş Qafan, Gorus, Meqri, Qarakilsə (1940-cı ildə dəyişdirilib Sisyan adlandırılmışdır) adlarının türkdilli olması da təkzibolunmazdır. Bu da faktıdır ki, Azərbaycan 1920-ci ilin 28 aprelində işğal edilənə qədər Zəngəzur qəzası Gəncə quberniyasının (o zaman Yelizavetapol) tərkibində olmuşdur. S.P.Zelinski 1886-cı ildə tərtib etdiyi siyahıda Zəngəzurun sərhədlərini və ərazisini də qeyd etmişdir. O, Zəngəzur qəzasının Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında ən böyük qəza (uyezd) olduğunu göstərərək ərazisinin 137,32 kv. mil olduğunu qeyd etmişdir. Zəngəzur şərqdən və şimali-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa uyezdi, şimaldan Cavanşir uyezdi, qərb və cənubi-qərbdən Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan uyezdi, cənub və cənubi-qərbdən isə Azərbaycanı iki yerə bölən, rus və fars imperiyasının sərhəddi olan Araz çayı ilə həmsərhəddir. (Bax. S.P. Zelinski. Həmin əsər. səh. 3). Hər halda, kimin hansı bölgüsündən asılı olmayaraq Zəngəzur (öncə Sisəkan) Azərbaycan türklərinin tarixi ərazisi olmuşdur.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti təşkil olunanda inzibati-ərazi hüquqlarının xəritəsi qəbul edilmişdir. Xəritə Azərbaycan Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutunun arxivində saxlanan, dövlətimizin 1871-ci ildən 1920-ci illərə qədər olan, orijinal sənədlərdən, torpaq istifadəçilik aktlarından və II Aleksandr, III Aleksandr, III Nikolay imperatorlarının möhürləri ilə təsdiq edilmiş plan xəritə sənədləri əsasında tərtib edilmişdir. Bu xəritədə Azərbaycan dövlətinin inzibati ərazisi Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə və İranla olan sərhədlər 1894-cü ilə olan vəziyyətdə saxlanmaqla 9910719 hektar təşkil edir. Bu xəritədə də Zəngəzur qəzası Azərbaycan ərazisinin tərkibində verilmişdir. Bu ərazinin Azərbaycana mənsubluğunu göstərən başqa bir fakt, tutarlı mənbə XIX əsrin sonunda (1886-cı il) Tiflisdə nəşr olunmuş "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края" adlı əsərdir. Bu əsərdə də Zəngəzurun toponimiyası-kəndləri, obaları, çayları, dağları, meşələri, dağları (hündürlüyü də),

yaşlağı, qışlağı, dərəsi, yamacı, selavı öz əksini tapmışdır. Bu haqda əsərin əsas hissəsində məlumat veriləcəkdir.

Tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün geniş mənada bizim tərəfimizdən addımlar atılmalıdır. Əlbəttə, bu, dövlət səviyyəsində planlı və ardıcıl şəkildə aparılmalıdır. **Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Təhsil nazirliyi:** a) Qədim oğuz yurdu Ermənistanın tarixini Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi ali və orta məktəblərin dərslərinə salınmasını təşkil etməli, ermənilərin türkləri soyqırım siyasəti, vəhşilikləri əks olunmalı və bu məsələyə ciddi yanaşılmalıdır; b) Qədim Oğuz yurdu – **Ermənistanın coğrafiyası Qərbi Azərbaycan coğrafiyası** kimi dərsləklərə salınmalı, bu ərazinin iqtisadi-fiziki coğrafiyası, dəyişdirilmiş toponimlərin əzəli adları xəritələrdə əks olunmalıdır; v) **Türk dili və ədəbiyyatı dərslərində bu ərazinin bəzi spesifik toponimlərinin** etimologiyası və bunun qədim abidələrimizdə əks olunduğu xüsusi vurğu ilə nəzərə çatdırılmalı, Dədə Qorqudun koordinasiyasının Ermənistan ərzisinə uyğunluğu diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki toponimlər keçmiş dövrlərin ən obyektiv, ən ədalətli sənədidir, ən dəqiq mənbədir. Çünki keçmişsiz gələcək yoxdur. Keçmişinə güllə atanı gələcək topa tutacaq. Necə ki tutur!...

GİRİŞ

Son illərdə bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə toponimik tədqiqatlar nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlmiş, coğrafi adların öyrənilməsi onların sistemə salınması, mənşəyi və təsnifi müəyyənləşdirilmişdir. Toponimikaya dünya xalqlarının marağının artması təsadüfi deyildir. Belə ki, ancaq toponimik elmi tədqiqatla dilçiliyə, tarix və coğrafiyaya dair mürəkkəb və mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıya qədərki dövrün dilinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif etnik birliklərin nə vaxt və harda məskunlaşdığını göstərməkdə coğrafi adlar bizə yaxından kömək edir, tutarlı mənbə hesab olunur.

Coğrafi adlar uzun əsrləri, minillikləri mühafizə edib yaşadır. Bu adlar təkcə onun kim tərəfindən yaradıldığını deyil, eyni zamanda onların hansı dildə yarandığını da bizə çatdırır. Toponimik vahidlər təsadüfi yaranmayıb, keçmiş dövrün ən qiymətli yadigarıdır.

Coğrafi adlar (toponimlər) xalqın milli sərvətidir. Coğrafi adların nə zaman və necə əmələ gəlməsi və onların lüğəvi mənası (mənşəyi) ixtisasından asılı olmayaraq hər kəsi düşündürür.

Hələ qədim zamanlarda ulularımız məskən saldıqları əraziləri müxtəlif zaman kəsiyində adlandırmışlar.

Bu mənada toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi-tarixi xarakter daşıyır və çox zaman yazılı qaynaqların deyə bilmədiyi məlumatları biz məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirə bilirik.

Toponimika coğrafi adların mənşəyindən, mənasından, yaranma tarixindən və onun tərkibindəki terminlərin izahından və qrammatik quruluşundan bəhs edən elmə deyilir.

"Toponim" termini yunan mənşəli olub, "yer adı", "coğrafi ad" deməkdir. (Topos - "yer", onima - "ad").

Toponimika yer adlarını öyrənən elm sahəsidir. Toponimika üç elm sahəsinin qovşağındadır. Belə ki, tarixçilər toponimikani tarix elminin, coğrafiyaçılar coğrafiya elminin, dilçilər isə onomastikanın (dilçiliyin xüsusi adlardan bəhs edən şöbəsi) bir sahəsi hesab edirlər.

Bu mənada akademik B.Ə.Budaqov öz tədqiqatlarında haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, bir neçə elmin (coğrafiya, dilçilik, tarix)

sərhədində yaranmış toponimika dilçilik elmsiz – lal, tarix elmsiz – köksüz, coğrafiya elmsiz – isə məkansızdır. Ona görə də toponimləri tədqiq edən şəxs hər üç elmin əsaslarını dərindən bilməlidir. Toponimlər bizim həm keçmişimiz, həm indimiz, həm də gələcəyimizdir. Deməli, coğrafi adların ən ümdə funksiyası onun xalqın tarixi ilə bağlılığı, coğrafi ünvan ifadə etməsi və dil məsubluğunu göstərən mənbə rolunu oynamasıdır. Toponimlər adı lüğəti vahid deyil, onların hər birinin arxasında sirli məna durur. Toponimistin məqsədi həmin sirri açmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan erməni xalqı ilə mədəni, ictimai-siyasi əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Belə bir münasibət bu xalqların dil faktlarında, o cümlədən dilin onomastik qatında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində erməni mənşəli coğrafi adlara rast gəldiyimiz kimi, Ermənistan ərazisində də Azərbaycan mənşəli toponomik adlara rast gəlirik. Həm Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adları və həm də Azərbaycan ərazisində erməni mənşəli coğrafi adları öyrənmək elmi-tarixi əhəmiyyəti kəsb edir. Bu mənada Ermənistan Respublikası Qafan, Gorus, Meğri və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan dilli toponimlərini nəzərdən keçirək.

Qeyd edək ki, Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adların tədqiq olunmasının elmi əhəmiyyəti təkcə burada mövcud olan Azərbaycan mənşəli etnik qrupların, tayfa birləşmələrinin Azərbaycan tarixində rolunu göstərməkdən ibarət deyildir. Azərbaycan dilli toponomik vahidlərin tədqiqi həm də mənsəəcə Azərbaycan dilinə məxsus toponomik leksikanın ümumi mənzərəsini aşkar etməkdən, dil qanunauyğunluqlarını, külli miqdarda toponomik formantları, müxtəlif söz yaratma formalarını aşkar etməkdən ibarətdir.

Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmaqda olan bu cür toponimlər Ermənistan Respublikası Qafan, Gorus, Sisyan və Meğri ərazisində (Keçmiş Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzası) geniş yayılmışdır. Hansı ki, həmin ərazi müasir Azərbaycan Respublikasının rayonları ilə - Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları ilə həmsərhəddir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri həmin ərazinin toponomik sistemində etnik xarakterli dil vahidlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən etnotoponimlər xalqın tarixini öyrənmək üçün daha qiymətli mənbədir. Eyni zamanda coğrafi adlar və daha çox etnotoponimlər xalqın yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirən ən mühüm mənbədir.

Görkəmli rus toponimisti A. Nikonov bu haqda yazır: «Названия слова – они красноречиво свидетельствуют о языках тех, кто их дал. А так как они прикреплены к местным топонимам можно восстановить древний язык на определенных территориях и очертит границы распространения его»¹.

Həqiqətən də coğrafi adlar onun kim tərəfindən verildiyini bildirən ən mühüm şahiddir. Hər hansı bir ərazidə mövcud olan bu cür adlarla xalqın dil mənsubiyyətini və tarixi coğrafiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Hələ XI əsrdə yaşamış görkəmli alim Əbu Reyhan əl-Biruninin toponomikanın bəzi nəzəri məsələləri haqqında maraqlı mülhizələri vardır. O, yazmışdır: “Müəyyən bir ərazini yadelli başqa bir tayfa tutduğu zaman adlar sürətlə dəyişilir”².

Bu cəhətdən zonanın Azərbaycan dilli toponomiyası istisnaqlı təşkil etmir. Belə ki, bu ərazinin Azərbaycan mənşəli toponimləri daha çox təsirə-dəyişikliyə məruz qalan ərazidir. Ermənistan Respublikası ərazisində ancaq 1935-1971-ci illər ərzində dəyişdirilmiş 450-dən artıq oykonim adının (rayon, kənd, qəsəbə və s.) 25-i məhz Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisindədir.³

Bu zonanın Azərbaycan dilinə məxsus toponimləri planlı şəkildə və müxtəlif dövrdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Azərbaycan mənşəli toponimlərin bir qismi ya tamamilə dəyişdirilib başqa bir adla əvəz olunmuş, ya da təhrif olunaraq tanınmaz vəziyyətə düşmüşdür.

¹ А.Никонов. Введения топонимику. Москва, 1965, ст 2.

² Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. B., 1987, səh. 10.

³ Армянская ССР Административно-территориальное деление. Издательство Листва Ереван. 1971, с.р. 257-272.

Deməli, coğrafi adların ən ümdə funksiyası onun xalqın tarixi ilə bağlılıqlı, coğrafi ünvan ifadə etməsi və dil mənsubluğunu göstərən mənbə rolunu oynamasıdır. Toponimlər adı lüğəti vahid deyil, onların hər birinin arxasında sirli məna durur. Toponimistin məqsədi həmin sirri açmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan erməni xalqı ilə mədəni, ictimai-siyasi əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Belə bir münasibət bu xalqların dil faktlarında, o cümlədən dilin onomastik qatında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində erməni mənşəli coğrafi adlara rast gəldiyimiz kimi, Ermənistan ərazisində də Azərbaycan mənşəli toponimik adlara rast gəlirik. Həm Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adları və həm də Azərbaycan ərazisində erməni mənşəli coğrafi adları öyrənmək elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Ermənistan Respublikası Qafan, Gorus, Meğri və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan dilli toponimlərini nəzərdən keçirək.

Qeyd edək ki, Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi mənşəli adların tədqiq olunmasının elmi əhəmiyyəti təkcə burada mövcud olan Azərbaycan mənşəli etnik qrupların, tayfa birləşmələrinin Azərbaycan tarixində rolunu göstərməkdən ibarət deyildir. Azərbaycan dilli toponimik vahidlərin tədqiqi həm də mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus toponimik leksikanın ümumi mənzərəsini aşkar etməkdən, dil qanunauyğunluqlarını, külli miqdarda toponimantları, müxtəlif söz yaratma formalarını aşkar etməkdən ibarətdir.

Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmaqda olan bu cür toponimlər Ermənistan Respublikası Qafan, Gorus, Sisyan və Meğri ərazisində (Keçmiş Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzası) geniş yayılmışdır. Hansı ki, həmin ərazi müasir Azərbaycan Respublikasının rayonları ilə - Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları ilə həmsərhəddir.

Həqiqətən, Azərbaycan-türk mənşəli adlarına (toponimlərinə) qarşı “qəsd” yeni hadisə deyil, onun dərin kökləri vardır və planlı şəkildə həyata keçirilmişdir.²

² Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Изд-во. «Ая-стан». Ереван, 1971, ст. 257-272.

1935-1971-ci illərdə Ermənistan Respublikası Gorus və Sisyan rayonları ərazisində dəyişdirilmiş Azərbaycan dilli coğrafi adlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Прежнее наименование	Новое наименование	Район	Дата указа
1. Аликулишен	Азаташен	Горисский	1/6-1940
2. Алилу	Салвард	Сисианский	3/1-1935
3. Аравус	Аревус	Сисианский	3/7-1968
4. Байандур	Багатур	Горисский	7/5-1969
5. Гйудкум	Гехануш	Кафанский	29/6-1949
6. Даидадаглы	Шрвенанеч	Кафанский	–
7. Дарабас	Дарбас	Сисианский	10/9-1949
8. Зейва	Давид-бек	Кафанский	29/6-1949
9. Килисакян	Срашен	Кафанский	–
10. Крдикенд	Лернадзор	Кафанский	–
11. Мазра	Барчреван	Сисианский	10/9-1946
12. Маликдар	Спандарян	Сисианский	4/5-1940
13. Махмудлу	Чайкенд	Кафанский	1/6-1940
14. Могес	Кахнут	Кафанский	29/6-1949
15. Муганджук	Ангедзор	Горисский	19/4-1950
16. Пирмазра	Катнарат	Кафанский	29/6-1949
17. Саибалу	Сарнакунк	Сисианский	10/9-1946
18. Сиркатас	Хдраич	Кафанский	–
19. Сисаван	Сисиан	Сисианский	–
20. Дортни	Антарашат	Кафанский	2/3-1940

21. Урут	Воротан	Сисианский	29/6-1949
22. Ахтаhana	Азорастан	Кафанский	3/7-1949
23. Шинатаг	Ларнашен	Сисианский	1/6-1940
24. Шихлар	Кызылшафар	Сисианский	2/3-1940
25. Йайджы	Гаржис	Горисский	3/7-1968

Qeyd edək ki, hansı məqsədlə dəyişdirilmiş və ya təhrif olunmuş Azərbaycan dilli toponimik adların əksəriyyəti 1886-cı ildə S.P.Zelincinin siyahısında qeyd olunmuşdur. Həm də dəyişikliyə məruz qalan toponimlərin bir qismi etnotoponimlərdir. Bu toponimlərin paralellərinə həm Ermənistan Respublikasının başqa rayonlarında, həm Azərbaycan Respublikasında və digər türkdilli xalqların paralellərinə ancaq Ermənistan Respublikası ərazisində azacıq fonetik fərqlə 4 rayonda Muğan (Artaşat r-n), Muğan (Eçmiədzin r-n), Muğni (Aştarak r-n), Muxan (Kamo) formasında rast gəlik. Bu qəbildən olan adlar sırasında Bayandur, Şıxlar, Yaycı, Axtaxana, Urud və s. adlar da vardır. Bayandur adlı oykonimin paralellərinə Ermənistanın Axuryan və Ararat rayonlarında rast gəlik. Yaycı toponiminin paraleli Sevan rayonunda vardır. Axta adı ilə bağlı toponimlər Əzizbəyov (Axta) və Razdan (Axta Verin) rayonlarında mövcuddur.¹ Zonanın ərazisində bir sıra adlar vardır ki, onların dəyişdirilməsi tarixi qeyd olunmamışdır. Ancaq onların dəyişdirilməsi göstərilmişdir. Bu adlar aşağıdakılardır: Kilsəkənd, Kərdikənd, Dəymədağlı və Sirkətas (Qafan rayonundadır).

Buna görə də dilimizin qanunauyğunluqlarını özündə daha zəngin əks etdirən bu cür yer adlarının öyrənilməsi olduqca faydalıdır. Təxminən yüz il ərzində Ermənistan ərazisində yüzlərlə Azərbaycan mənşəli dəyişdirilmiş adların öyrənilməsi və tədqiqi mühüm elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Hələ XI əsrdə görkəmli türk dilçisi və coğrafiyaşünası M.Kaşfari adların etimologiyası ilə xüsusi məşğul olmuşdur. O, üç cildlik "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində türk mənşəli Rum yaxınlığından (Türkiyə) Çinə qədər ərazisində

¹ Yəni orada, səh. 236.

yayılmış türk tayfalarını sadalayıb, onların coğrafi mövqeyini təsvir etmişdir.

“Əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir... Mən onları istər müsəlman, istər bütperəst olsun, sıra ilə Rum yaxınlığından ta şərqə qədər sadalayacağam. Əvvəla, Rum yaxınlığındakı birinci qəbilə Beçənək, sonra Qıfçıq, Oğuz, Yəmək, Başqırt, Bamsıl, sonra Qay, sonra Yabaqu, sonra Tatar, sonra Qırğız, Qırğızlar Çin yaxınlığındadır. Bu qəbilələrin hamısı Rum yaxınlığından şərqə doğru sıralanmışdır. Sonra Cigil, sonra Toxsı, sonra Yağma, sonra İğraq, sonra Carut, sonra Tankut, sonra Toxsı, sonra Tapğac, yəni Maçın. Bu qəbilələr Şimal və Cənub arasında sakindirlər”¹.

Azərbaycan toponimləri Sovet hakimiyyəti illərinə qədər bu və ya digər dərəcədə tədqiqata cəlb edilir. Bu işdə A.Bakıxanov² və K.F.Qanın³ rolu diqqəti cəlb edir. Hər iki müəllif Azərbaycan toponimlərinin, daha çox etnotoponimlərin mənşəyi və etimologiyası haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər. M.F.Axundov da Azərbaycan toponimikaşünaslığında xüsusi yer tutur. Təəssüf ki, M.F.Axundovun coğrafi adlar üzərində apardığı iş itib batmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində toponimikanın elmi-nəzəri, praktik və metodoloji məsələlərinin tədqiqliyinə maraq artmış, bu sahədə V.I.Nikonov, B.A.Serebrennikov, A.A.Reformatskiy, E.M.Murza-yev, V.A.Superanskaya (Moskva), İ.A.Popov (Leninqrad), V.A.Juç-keviç (Minsk) və başqaları xeyli iş görmüşlər.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dilçiliyin bu sahəsinə maraq daha da artmışdır. M.H.Vəliyev (Baharlı) ilk dəfə Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində toponimlərin xüsusi əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. (“Azərbaycan” Bakı, 1921) və (“Население Азербайджана”, Bakı, 1925).

Xalqın dili tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olan onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin tədqiqinə, struktur-etimoloji təhlilə maraq 60-cı

¹ Yenə orada. səh. 228-241.

² A.Bakıxanov. Gülüstanı-İrəm. B. 1951, səh. 21

³ Г.Ф.Ган. Опыт объяснения Гафгазских географических названий. Вып. 40 Тифлис. 1909

illərdən sonra daha da güclənmiş, bu sahədə əsaslı elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır.

Prof. Ə.Dəmirçizadə “50 söz” (Bakı, 1968) adlı əsərində Kaspi, Xəzər, Qafqaz, Alban və s. qədim etnonimlərin etimologiyasını aşkara çıxarmaq üçün daha çox fonemlərin müqayisəsini aparmışdır.

Prof. S.Mollazadə “Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi” (Bakı, 1973), “Azərbaycan dilində coğrafi adlar necə yaranmışdır” (Bakı, 1974), “Топонимия северных районов Азербайджана” (Bakı, 1979) kitablarında və ayrı-ayrı məqalələrində Azərbaycanın şimal rayonunun toponimlərinin və onların leksik, qrammatik və etimoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, topoformantların elmi şərhini vermişdir.

Toponimist T.Əhmədov “Azərbaycan poleotoponimiyası” (Bakı, 1985) kitabında Azərbaycan poleotoponimiyasında qorunub saxlanan fonetik, leksik və semantik elementləri üzə çıxarmışdır. T.Əhmədov həm də “Azərbaycan toponimikasının əsasları” (bakı, 1991) əsərinin müəllifidir.

Q.Qeybullayev “Топонимия Азербайджана” (Bakı, 1986) adlı əsərində Azərbaycan ərazisində mövcud etnotoponimləri və onların dil mənsubiyyətini araşdırmışdır. Burada türk mənşəli etotoponimlər geniş şərh olunur. Azərbaycan ərazisində Qafqaz dilli, İran mənşəli və erməni dilinə məxsus toponimlər haqqında məlumat verilir. Son illərdə onun Azərbaycan toponimikasına dair “Qarabağ: onu etnik, siyasi tarixinə dair” (B. 1990), “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” (B. 1994), “Azərbaycanlıların etnogenezinə dair” (rus dilində (B. 1991)) kimi fundamental əsərləri çap olunmuşdur.

Azərbaycan onomastikası və onun ayrı-ayrı problemləri ilə daha çox məşğul olan alimlərimizdən biri də prof. A.M.Qurbanovdur. A.M.Qurbanov “Azərbaycan onomastikası” (B.1986), “Azərbaycan dilinin onomastologiyası” (B.1988) və bir sıra məqalələrində ayrı-ayrı onomastik vahidlərlə yanaşı, toponimlərin də mənşəyi, tarixi, yaranma yolları, etimologiyası, leksik-seantik və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, Azərbaycan onomastik vahidlər sistemində toponimlərin yerini, funksiyasını və digər nəzəri məsələlərinin müəyyənləşdirir. Onun rəhbərliyi ilə yaradılan “Onomastik mərkəz”in işi xüsusilə təqdirə layiqdir.

Onun fəaliyyətində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də Ermənistan və Gürcüstan ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərin bir hissəsini bu və ya digər şəkildə tədqiqata cəlb etməsi və bunların tədqiqinin dilimiz və tariximizi öyrənməkdə əhəmiyyətli rolunu qiymətləndirməsidir.

Azərbaycan hidronimlərinə aid N.Əsgərov "Azərbaycan dilində hidronimlər" (B.1986) mövzusunun namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əsərdə müəlliflərin Araz, Qarqar, Şabran, Tərtər və s. hidronimlər haqqında gəldiyi elmi nəticə qənaətbəxşdir.

Prof. Y.Yusifov və S.Kərimovun "Toponimikanın əsasları" (B.1987) Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi addımdır. Burada toponimikanın problemləri, sahələri, nomenklatur termin, toponimik formantlar, areal toponimlər, xalq etimologiyası və digər məsələləri öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunan bu əsərlərlə bərabər, V.I.Lenin adına (indiki N.Tusi adına APU-da) "Azərbaycan onomastikası problemləri" adlı elmi-nəzəri konfrans keçirilmiş və həmin konfransın materialları nəşr edilmişdir. (B.1986, B.1988, B.1990, B.1993, B.1995). Elmi-nəzəri konfransların keçirilməsi və onun materiallarının nəşr edilməsində prof. A.Qurbanovun xidmətləri danılmazdır.

Hər bir toplu, ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimiyasının inkişafında mühüm mərhələdir. Lakin Ermənistan və onun Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin çoxsaylı Azərbaycan dilli toponimləri ayrılıqda linqvinistik təhlil və tədqiqatdan kənar qalmış, bu sahədə heç bir tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Məhz buna görə də biz Ermənistan respublikasının Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisindəki Azərbaycan mənşəli toponimik vahidləri tədqiqata cəlb etmişik.

Azərbaycan dilçiliyində onomastikanın tərkib hissəsi olan toponimlər və onların ayrı-ayrı qrupları ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmış və mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

Ancaq konkret olaraq Ermənistanın Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin (Zəngəzurun Ermənistana aid olan hissəsi) Azərbaycan dilli toponimləri və onların müxtəlif qrupları, ümumiyyətlə geniş elmi təhlilə cəlb edilməmişdir. Zəngəzurun indiki Ermənistan Respublikasındakı hissəsində yüzlərlə Azərbaycan

mənşəli toponimik vahidlərin – makro və mikrotoponimlərin elmi linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, leksika və semasiologiyası, qrammatika məsələlərini öyrənməkdə, ayrı-ayrı toponimlərin arxaik formasını dəqiqləşdirməkdə mühüm və zəngin material verir.

Bununla yanaşı, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan xalqının tarixi, adət və ənənəsi, məşğuliyyəti, inamı haqqında dürüst qənaətə gəlməkdə kömək edir.

Zonanın ərazisində olan Azərbaycan dilli toponimik vahidlər və onların müxtəlif qruplarını müqayisəli, müasir və tarixi araşdırma şəklində tədqiq etməklə bir tərəfdən Ermənistan Respublikasının Qafan, Gorus, Sisyan rayonları (keçmiş Zəngəzur qəzası) ərazisində Azərbaycan dilli makro və mikrotoponimlər dəyişdirilmiş və itibartımaqda olan passiv toponimik vahidləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Monoqrafiyanın tədqiqində qarşıya qoyulan məqsəddən biri də Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərin etimoloji təhlilini verməklə onların mənşəyini, ilkin semantikasını, bəzi morfoloji xüsusiyyətlərini və struktur təhlilini verməkdən ibarətdir.

Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin etimoloji təhlilini verməklə regionun etnotoponimlər sistemini ümumazərbaycan etnonimiyası ilə bağlılığını şərh etmək, bu etnotoponimlərin arealını və ümumtürk etnonimiyasında ortaqlı rolunu müəyyənləşdirmək, ayrı-ayrı leksik vahidlərin və toponimlərin toponim yaradıcılığında yerini izah etmək, toponimik vahidlərin quruluşunu və əsas xüsusiyyətlərini faktlar əsasında şərh etmək və s.

Bu xüsusiyyətlər təbii ki, toponimika ilə bağlı bir sıra məsələləri də işıqlandıracaqdır.

Təqdim olunan mövcud monoqrafiyada Ermənistan Respublikasının Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan dilli toponimik sistemi ilk dəfədir ki, geniş şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilir.

Həmçinin tədqiqat işində ilk dəfə zonanın türk- Azərbaycan mənşəli bir sıra etnotoponimləri etimoloji təhlil olunmuş, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış və onların quruluşu elmi şəkildə

təsnif edilmişdir.

Bundan başqa, əsərdə toponimlər və onların toponim yaradıcılığında rolu tədqiq olunmuşdur.

Təbii ki, qeyd olunan xüsusiyyətlərin həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, konkret bir regionun toponimik vahidlərini araşdırarkən mövcud tədqiqatın nəzəri əsaslarından bəhrələnməklə zonanın türk mənşəli yer-yurd adları tədqiq olunur, onun tarixən Türk torpağı olduğu aşkara çıxır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, onun nəticələrinə əsaslanmaqla, toponimikaya aid monoqrafiya yazarkən və izahlı coğrafi adlar, toponimik lüğətlər və s. tərtib edərkən bu əsərdə tədqiq olunmuş toponimik vahidlərdən istifadə etmək olar.

Tədqiqata 300-dən çox toponimik vahid-öykönim, oronim, hidronim və s. daxil edilmişdir.

Tədqiqata cəlb olunmuş mənbələr sırasına zonanın Azərbaycan mənşəli toponimləri haqqında ilk və mühüm məlumat verən 1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края" adlı əsərdir. Bu əsərin IV cildinin I hissəsi S.P.Zelinckinin tədqiqindən ibarət olub, "Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветополском губернии" adlanır.

Tədqiqat işində həmçinin qədim yunan və roma müəlliflərindən Hekati Mileti (b.e.ə. VI-V əsrlər), Herodot (b.e.ə. V əsr), Strabon (bizim eranın əvvəli), alban tarixçisi Moysey Kalankatlı (VII əsr), ərəb tarixçisi Rəşidəddin (XIII əsr) və başqalarının əsərlərindən yeri gəldikcə istifadə edilmişdir.¹

M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsəri (XI əsr), "Kitabi-Dədə Qorqud" (XI əsr) və "Qaçaq Nəbi" (XIX əsr) dastanları da istifadə olunmuş mənbələr sarasındadır.

Mühüm toponimik mənbələrindən biri də Ermənistan izibatı-ərazi bölgüsü kitabıdır. (Армянская ССР. Административно -

¹ Qeyd: Dissertasiya CCRİ dövründə (1990-cı ildə) müdafiə olunduğundan bəzən "SSR" terminini işlətməyi lazım bilirik.

территориальное деление. Изд-во. «Аястан». Ереван, 1971). Tədqiqat işində müvafiq elmi ədəbiyyat və zonanın Azərbaycan dilinin şivəsinə aid şəxsi müşahidə əsasında topladığımız bəzi faktlardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Monoqrafiya yazılarkən tarixi-müqayisəli, təsviri, statistik və real metodlardan istifadə olunmuşdur.

ZONANIN ETNOTOPONİMLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində etnotoponimlər – qəbilə və tayfa adları ilə bağlı olan adlar üstünlük təşkil edir. Bu cür adların semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, inam və etiqadlarına aid maraqlı faktlar verir. Zəngin Azərbaycan mənşəli etnotoponimləri olan Zəngəzurun toponimiyasına istinad edərək belorus tədqiqatçısı V.A.Juçkeviçin "...Erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir. Burada başqa dilli elementlər tək-təkdir"¹ fikri ilə heç cürə razılaşımaq olmaz. Ancaq bu ərazidə Türk-Azərbaycan mənşəli onlarca etnotoponim mövcuddur. Bu toponimlər tarixən bu ərazidə sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə kömək edir. Bu toponimlərin bir qismi ümumtürk toponimiyası ilə bağlıdır, digər qismi Azərbaycan mənşəli etnonimlərin coğrafi adlarda ifadəsidir. Zonanın ərazisinin toponimiyasında diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də "Dədə-Qorqud"la bağlı yaranmış coğrafi adların üstünlük təşkil etməsidir.

Sovet türkoloqu N.A.Baskakov göstərir ki, türk etnonimlərinin etimologiyası türkologiyanın ən mürəkkəb məsələlərindəndir.² Bu mənada zonanın Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərinin tədqiqi, araşdırılması və etimologiyasının açılması müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

XƏLƏC//XALAC

Xələc. Qafan rayonu ərazisində Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan – oykonimlərdən biri Xələc adlanır. Bu etnonimə Azərbaycanın ayrı-ayrı kənd adlarında rast gəlirik. Areal xarakterli

toponim olan Xələc təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb (Azərbaycan Respublikasının Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar rayonlarında Xələc adlı oykonum mövcuddur), türkdilli xalqların (əsasən oğuzların) yaşadığı ərazilərdə geniş yayılmışdır. Belə ki, Türkmənistan, Özbəkistan, Cənubi Azərbaycan və Türkiyədə Xələc etnotoponimləri mövcuddur. Türkmənistan ərazisində Xələc rayonu və qəsəbəsinin, Cənubi Azərbaycanda Xələcistan ərazisinin olması onu cübut edir ki, bu ərazilərdə Xələc etnik qrupu geniş yayılmışdır.

T.Hacıyevin fikrincə, yeni eradan əvvəl IV əsrdə Orta və Qabaq Asiyada türk etnosları (xalqlar) yaşamışlar.

O yazır: "Bu da maraqlıdır ki, İsgəndər Orta Asiya ərazisində xalqlara rast gələrkən onların türklərə oxşadığını söyləyir. Deməli, Orta Asiya ərazisinə qədər – Qabaq Asiyada, Midiyada və.s. keçdiyi yerlərdə İsgəndər türklərə rast gəlmiş, onların dili, damğaları haqqında müəyyən təsəvvürə malk olmuşdur. Həmin ərazidə rast gəldiyi xalqları İsgəndər "türkmən"//türkmanənd/ adlandırmışdır."¹ Belə hesab olunur ki, ilk dəfə "Türkmən"//Türkman bu ifadə ilə işlənməyə başlanmışdır.

Deməli, belə deməyə imkan verilir ki, türkmənlər həm də xələc adı ilə adlandırılmış oğuz mənşəli tayfalardan birinin adıdır.

Xələc sözü ayrı-ayrı türkoloqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

M.Kaşğari Xələc//Qalac sözünü "qal aç", yəni qalıb açmaq mənasında olduğunu göstərir.

F.Rəşidəddinin "Oğuznamə" adlı əsərində Xələc ləkəsinin etimologiyası haqqında müəyyən fikir yürüdülmür. Belə ki, əsərdə Oğuzun İraqa səfəri təsvir olunur. Səfər zamanı yolda belə bir hadisə baş verir. Çox da yaşlı olmayan bir qadının və uşağın hayına qalırlar. İstər-istəməz qadın və oğlu ac qalmalı idi. Əri onları yeməklə təmin etdikdən sonra Oğuzla çatırlar. Oğuz ondan soruşur: "Где ты был и почему в пути отстал?"

Человек ответил, что жена его по дороге родила и по этой причине он задержался. Однако Огузу не понравились эти слова и он стал его упрекать: разве можно отставать в пути из-за того,

¹ V.A.Juçkeviç. Obşaya toponimika. Minsk, 1980, səh. 229

² N.A.Baskakov. Modeli türkskix etnonimov i ix tipoloqiçeskaya klassifikasiya., "Onmastika Vostoka". Moskva, 1980, st. 190.

¹ T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B. 1983, s.18.

что женщина должна родит. Поскольку вы по этой причине отстали в пути и от войска, то оставитесь здесь". Он сказал ему по тюркски «кал ач». Это слова означает: «О женщина, голодной и останя».

С течением времени это имя стало произносится как халач и с этой точки зрения (люди из) племени Халадж являются потомками этого человека».¹

Göründüyü kimi, qədim ünmümtürk mənbələrində Xalac etnosunun adı çəkilir. Bu etnosun lap qədim zamanlardan yayılma arealı da geniş olmuş, yaşadıqları ərazilərdə coğrafi adların tərkibində minilliklər ərzində bu günə qədər adını qoruya bilmişdir.

Mənbələrə əsasən belə bir qənaətə gəlməyə imkan verilir ki, Xalac etnotoponimi əsasən oğuz mənşəli türk tayfalarının yaşadıqları arealda mövcuddur.

V.I.Savina İranın toponimlərindən danışarkən Xalac etnotoponimlərinin adını çəkir. "Тюркское племя Халадж переселилось в древности из Туркестана в область между Сисианом и Индией. Халаджи были хорошими воинами, и из них формировались наемные гвардии различных правящих династии. Они даже создали собственную диалекты и встречались на территории от Ирана до Индии. Часть халаджи поселилась в Афганистане"²

V.I.Savina Xalac adı ilə bağlı 13-ə qədər toponimin adını qeyd edir.

Göründüyü kimi, Şərqi onomastika sistemində Xalac adı ilə bağlı toponimlər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərinin formalaşmasında arancılı rünlərdən biri Xalac dili olmuş və bəzi alimlər Xalac dilinin müstəqil fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyəti ilə fərqlənən bir dil qrupu kimi səciyyələndirmişlər.

Alman türkoloqu K.Derfer İranda xalacistan vilayətində yaşayan, əslində Azərbaycan dilinin bir şivəsi olan xalaccanı türk dillərinin indiyə qədər fərqlənməyən müstəqil qrupu hesab edir.

F.Zeynalov Xalac dilini müstəqil dil qrupu kimi səciyyələndirən Derferin əksinə olaraq xalaccada baş verən bəzi fonetik

xüsusiyyətləri, o cümlədən söz əvvəlində "H"-laşmanı müstəqil dil qrupu kimi deyil, Azərbaycan dilinin dialekt fərqi kimi izah edir: "Несомненно, язык жители Халадж является диалектом Азербайджанского языка, сохранившим древнейшие тюркские (а также огуза – селджукские и от части кыпчакские) элементы"¹

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Xalac toponimi geniş bir ərazidə yayılmış türk mənşəli qədim Xalac etnocunun coğrafi adlarda izidir.

Xalac etnotoponiminin çox geniş ərazidə yayılması onun müstəqil bir dil qrupu kimi səciyyələnməsinə səbəb olmuşdur. Doğrudan da, "H"-laşma Ermənistan SSR-in Zəngəzur ərazisi Azərbaycan şivəsində də mövcuddur. Məs: Həlbət-əlbəətə, həl-həlbət, haçar, həylə-elə mənasında. Alınma sözlərdə də bu proses baş vermişdir.

Dilin fonetik-qrammatik quruluşunda baş verən bu prosesdə xarakterik xüsusiyyət heç də xalacların müstəqil bir dil qrupu fərqi deyil, bir dil qrupunun ancaq dialekt fərqidir. Buradan aydın olur ki, dilin fonetik quruluşu leksik quruluşuna nisbətən dəyişikliyə az meyllidir və uzun müddət öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilər.

Maraqlıdır ki, Qafan rayonu ərazisində bu oykonimin paraleli olan Hasar Xələci adlı kənd də mövcuddur. Hazırda coğrafi ad passiv fonda keçmişdir.

Bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Qafan rayonu ərazisində yerləşən Xələc və Həsər Xələci toponimləri türkdilli tayfa olan xalqların coğrafi adlarda izidir.

HÜNÜD//HUNUD

Qafan rayonu ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan biri Hünüd oykonimidir.

Hünüd toponimi Hunların adı ilə bağlıdır bir şey şəksizdir ki, Hunlar türkdilli olmuşlar. Həm də türk dillərinin inkişafında Hun

¹ Ф.Рашид аддин. Огузнаме.Б. 1984, ст.58-59.

² Ономастика Востока. В.И.Савина. «Этнонимы и топонимы Ирана».

¹ Ономастика тюркология. 1972, 6 с. 79. Ф.Зейналлов «Об одном древнем тюркском языке в Среднем Иране».

dövrü, Hun mərhələsi ayrıca bir inkişaf mərhələsi kimi qeyd olunur.¹

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Hunların digər türk tayfaları ilə - suvar, bulqar, xəzər, kəngər və s. tayfalarla Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda güclü tayfa ittifaqları yaranır.

Türkdilli digər tayfalarla ittifaq nəticəsində o dövr üçün qüdrətli hesab olunan Hun imperiyası yaranır. Bu imperiya eramızın V-VI əsrlərinə qədər öz qüdrətini saxlayır, nəhayət, süquta uğrayır.

N.A.Baskakov yazır: "Хунская эпоха (III в до н. е. – IV в. н.е.) характеризуется развитием огромного и мощного племенного союза- империи Хунну"².

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ antik mənbələrdə Hun etnosunun adı çəkilir. İlk dəfə Dionisi Perieqat Eqipetski (II v. n.e.) bu haqda yazır:

"Я скажу (теперь) все о том, какие племена живут вокруг него, начавши с северно-западной стороны. Первые скифы, которые населяют побережье возле Кронивского моря, по устью Каспийского моря, потом гунны, а за ними каспийцы, за этими - воинственные албани и кадуси, живущие в гористой стране в близи их марды, гирканы и тапиры"³

Hunlar haqqında birinci dərəcəli və mühüm məlumat verən mənbələrdən biri Musa Kalankatlinin "Alban tarixi" (İstoriya Alban) kitabıdır. Bu kitab Aran - Azərbaycan və Hunlar haqqında, onların mədəniyyəti haqqında ən qiymətli mənbədir.

"Alban tarixi" əsərinin II kitabında oxuyuruq: "В это самое время вест царскому двору о том что многочисленные полчище хазиров прошли через ворота Чора и вторглись в нашу страну..."⁴

Eyni zamanda "Alban tarixi" adlı əsərinin müəllifi Hun tayfalarını onoqur (onoquz) tayfaları ilə eyniləşdirir. "В то самое время выступил гунн из гуннов по имени Хонагур"⁵

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları b. 1981, c. 18

² Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 152.

³ Кемал Алиев. Античные источники по истории Азербайджана. Б. 1986, с. 90

⁴ История страны Алуанк. Ш.В.Смбатян. Ереван. 1984, с. 65-66.

⁵ Yenə orada: səh. 66.

Eyni zamanda gürcü mənbələrinə əsaslanan V.Qukasyan müxtəlif tarixi mərhələlərdə bunturk termininin "Xonni", "qunni", "xazar", "kırçak" və s. terminləri ilə yanaşı işlədiyi qənaətinə gələrkən onların hegemonluq dövrlərinə (Hunlar IV-VI əsrlər, xəzərlər VII-VIII əsrlər, qırçaqlar IX-XI əsrlər) əsaslanmışdır və bizcə, bu, doğrudur.

Beləliklə, lap eramızın birinci əsrindən Zaqafqaziyada Hun fədhəsiyası əmələ gəlmiş, bunlar "daxili" və "xarici" Hun tayfaları ilə qaynayıb Qafqazın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişlər.

Bu haqda tarixçi alim Fəridə Məmmədovanın fikri maraqlıdır: "В VI в.в. одну из областей провинции Ути, Сакасена была переселена большая компактная масса гуннов (савиров)"¹.

Göründüyü kimi, həm antik mənbələrdə və həm də erməni və gürcü mənbələrində türk tayfası olan hunların adı çəkilmiş, lap qədim dövrlərdən bu ərazidə Qafqazda məskunlaşması göstərilmişdir.

Dionisi Pereqet Ptolomeyin (II əsr bizim era) əsərlərindəki Hun etnonim və digər etnonimlər haqqında verilən məlumatla ilk orta əsr erməni mənbələrində (Fast Buzand – V əsr), Eqişe (V əsr), Aqafanqel (V əsr) qeyd olunan türk (Hun) və digər etnonimlər uyğun gəlir.

Qafan rayonu ərazisində mövcud olan Hünq toponimi, heç şübhəsiz, türk mənşəli Hun etnosu bu ərazidə lap qədim zamanlardan məskunlaşmasını göstərən mühüm faktır.

Mənbələrdə "Hun" lekseminin müxtəlif fonetik fərqlərinə rast gəldiyimiz kimi (Hon//xon//un//Honoqur), zonanın ərazisində yerləşən Hünüd etnotoponimi də azacıq fonetik fərqlə müasir dövrə qədər gəlib çıxmış və öz ilk adını mühafizə edə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, meydana çıxan fonetik fərq zonanın dialekt xüsusiyyəti kimi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, burada eyni cinsli saitlərin (dodaq saitlərinin) əvəzlənməsinə rast gəlirik: U>Ü, Hun//Hün.

Azərbaycan dialektlərində, o cümlədən tədqiq olunan rayonların Azərbaycan şivəsində belə bir əvəzlənmə mövcuddur. Məs:

¹ F.Məmmədova Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Б. 1986, с. 101.

ucuz//ücüz, uc//üc, uçmaq//üçməy, uçurmaq//üçürməy və s. Deməli, Hun//Hün əvəzlənməsi də qanunauyğun haldır. Bu azacıq fonetik fərq U>ü, Hun//Hünüd toponiminin Hun etnosu ilə bağlı olduğunu inkar etmir.

Hünüd leksemi quruluşca düzəltmə sözdür. İki hissədən ibarətdir. Birinci hissə məlum türk mənşəli etnos olan hunların adı ilə bağlıdır.

İkinci hissə - üd şəkilçisidir. Bu şəkilçi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yer məzmunu əmələ gətirən formant kimi çıxış edir. Hünud – yəni Hunların yaşadığı yer, məkan deməkdir.

Qafan rayonu ərazisində - ud ünsürünün iştirakı ilə əmələ gələn coğrafi adlardan biri də Kurud adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçinin (ud⁺) vasitəsi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adlar, həm də qədimliyi ilə seçilən etnotoponimlər Azərbaycan ərazisində mövcuddur.

Bizə belə gəlir ki, Alpoğut//Alpout və Hünküt etnotoponimlərinin tərkibindəki -ğut/ut, -küt toponimləri ilə Hünüd etnotoponiminin tərkibində olan -üd ünsürü mənşəcə eynidir və azacıq fərqlə bu və ya digər sözlərə artırılmış və bir növ artırılmış olduğu sözlərin tərkibində daşlaşmışdır.

Maraqlıdır ki, Qarabağda – Füzuli rayonu ərazisində mövcud olan Hünkütlü toponim vardır... Heç şübhəsiz, bu, məlum türk mənşəli Hun tayfasının adı ilə bağlıdır.

Deməli, Hünüd və Hünküt coğrafi adları eyni sözdən hün//hun sözündən, daha doğrusu, türk mənşəli Hun etnosundan törəyən və coğrafi adlarda – oykonimlərdə öz izini qoruyub saxlayan addır. Hər iki sözdə işlənən toponimlər əlamət Hun adı qədər qədimdir. Hunud// Hün/k/ÜT+LÜ. Azacıq fonetik fərq (bu, dialekt fərqi ola bilər) bu sözləri köklü şəkildə bir-birindən fərqləndirmir. Şəkilçilərin tərkibində (ÜD/KÜD-küt) fərqlər əsaslı fərq deyildir. Belə ki, Azərbaycan dilində səstənzim və söz sonunda samitlərin karlaşması qanunauyğun haldır. (Məs: qənd//qənt, kənd//kənt və s.) hünkütlü sözündə başqa bir ünsür -lü şəkilçisidir. Bu şəkilçi hünüd-hünküt sözü daşlaşmış formaya düşdükdən sonra sözə artırılmış şəkilçidir. Bizə belə gəlir ki, Hünüd oykonimi Hünkütlü oykonimindən çox-çox əvvəl yaranmışdır.

Zonanın ərazisində mövcud olan Hünüd etnotoponimi, heç şübhəsiz, Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində, etnogenezində mühüm rol oynayan Hun etnosunun yadigarı kimi yaranmış və öz adını mühafizə edə bilmişdir.

Bizə belə gəlir ki, zonanın ərazisində həmsərhəd olan Azərbaycanın Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən Qunnanlı adlı toponim Hünüd toponimi ilə paralellik təşkil edir. Qunnanlı//Hunanlı, heç şübhəsiz, Hunud//Hünüd adı ilə eyniyyət təşkil edir və Azərbaycan və türk dillərinin formalaşmasından bilavasitə iştirak edən Hun//qun tayfasının adı ilə əlaqədardır. Əlavə edək ki, hər iki oykonim S.P.Zelinskidə qeyd olunub. Ümumiyyətlə, Zəngəzur deyilən ərazinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında Hun tayfasının adı ilə bağlı bir neçə coğrafi ad vardır.

Qeyd edək ki, Hunların alban tayfaları ilə qonşu (əslində çarpazlaşmış) olduğu Dionisi Pereiqet xatırlamışdı. 1727-ci ilin arxiv sənədlərində Zəngəzur ərazisində Xanabad kəndi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda Hunazir toponimi də arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. XIX əsrin 30-cu illərində - Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin bu ərazidə yaşaması, yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq çoxsaylı toponimlər tanınmaz şəkildə düşmüşdür. Gorus rayonu ərazisində 1827-ci il, o cümlədən 1886-cı il rəsmi sənədlərində qeyd olunan Xunzirək toponimini də əsasında Hun etnonimi dəyənir. Göründüyü kimi, bu ərazinin (geniş mənada Albaniyanın) ərazisində Azərbaycan türklərinin etnogenezində aparıcı rol oynayan Hun tayfası çoxsaylı toponimlərin tərkibində günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. (Hunud, Hunanlı//Qunanlı, Xunaşen, Xunzirək, Hünküt, Hunazir, Xındınstan, Xanazək və s.).

Burada qeyd etmək yetinə düşər ki, S.P.Zelinskiyin qeyd etdiyi mənbədə Xanazək və Xunzirək mübahisəli (спорная земля) torpaq kimi göstərilmişdir. Bəli, bu mübahisənin bünövrəsi elə XIX əsrin əvvəllərindəki köçürmə siyasəti ilə əlaqədar deyildimi? Sübuta ehtiyac, məncə, yoxdur.

Zonanın ərazisində Hunud, Pəyhan və bu coğrafi adların yerləşdiyi ərazidən təxminən 25-30 km məsafədə yerləşən Qunanlı//Hunanlı, Xocahan toponimlərin (Qubadlı r-nu) mövcud olması onu göstərir ki, bu region vaxtı ilə Hun tayfasının geniş

məskən saldığı bir ərazi olmuşdur. Bu "lal" toponimlər xalqımızın dilindən, tarixindən və tarixi coğrafiyasından xəbər verən mühüm sənəddir. Xalqımızın tarixi və dil yaddaşdır.

AĞVANLI

Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin toponimiyyasında yerləşən coğrafi adlardan biri Ağvanlı oikonimidir.¹ Alban/Ağvan adlı coğrafi adların paralellərinə Azərbaycan ərazisinin müxtəlif regionunda da rast gəlirik. Belə ki, Quba rayonu ərazisində Ağvanlar məhəlləsi vardır. Alban//Alpan//Ağvan və bu qəbildən olan toponimik adlar Albaniya dövlətinin nişanəsi kimi yaranmış, Alban dövləti dövrünün yadigarı kimi öz izini qoruyub saxlamışdır.

Hələ qədim antik mənbələrdə Alban dövlətinin və etnosunun, onların coğrafiyasının adı çəkilir.²

Biz Strabonun "Coğrafiya" adlı əsərində Alban dövlətinə və eyni adlı etnosa (Alban) rast gəlirik. Strabon (I əsr) məşhur əsərində yazır: "Албанцы больше привержены к скотоводству и стоят ближе к кочевникам; однако они не дики и поэтому не очень воинственны: Они живут между иберцами и Каспийским морем; на востоке их страна прилегает к морю, а на западе гарниции с иберийцами. Что касается остальных сторон, то северная окружена Кавказскими горами, а последнюю сторону образует Армения, граничащая с ней".

Strabon bununla bərabər, Albaniyada 26 dilin (etnosun) mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Strabonun məlumatında adları çəkilən tayfalardan biri, heç şübhəsiz alban etnosudur. "Языков у них 26, так что они нелегко вступают в сношения друг с другом".³

Digər antik mənbələrdə Alban dövləti və etnosunun adı çəkilir. İppolit Portskiy Alban etnosunun adını çəkir və göstərir: "... Албани

¹ Г.Х.Акопян, С.Т.Мелик-Бахшян, О.Х.Барсебян. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. I том. Ереван, 1986, ст. 196.

² Qeyd edək ki, "Alban" etnonimi ilk dəfə e.ə. IV əsrdə (331-ci ildə) İsgəndərlə İran Şahı III Dara arasındakı Qavqaməli vuruşması ilə əlaqədar çəkilir.

³ Страбон. География. М., 1964, XI, 4,1.

(живут) против Каспийских ворот"...¹

Stefan Vizantiyski qeyd edir: "Албания страна около восточных иберов".²

Antik mənbələrdə istinad edən Q.Qeybullayevə görə, Albaniya alban etnoniminin adından yaranmışdır.³

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, Alban tayfasının adı ilə bağlı adlar təkcə Qafqazla (Azərbaycanla) deyil, müasir türkdilli xalqların (qafqaz, qırğız, türkmən xalqlarının) yaşadığı ərazidə də mövcuddur.⁴

Deməli, Alban adlı coğrafi adların türkdilli xalqların yaşadığı regionda yerləşməsi onu göstərir ki, Alban adlı türk mənşəli etnos olmuş və bunlar eyni adlı paralel toponimlərin (Alban//Alpan//Ağvan//Alpout və s.) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Görkəmli albanşünas alim F.Məmmədov dərin elmi təhlilə istinad edərək, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan alban etnosunun formalaşması eyni ərazidə baş vermişdir. Albanlar Azərbaycanın antik və orta əsrlər mədəniyyətinin əsl yaradıcıları, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri hesab edilməlidir.⁵

Dilimizin qədim abidəsi olan "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanında iki yerdə "alpan" etnoniminin adı çəkilir: "Ağ-boz atlar çapdırar alpanlar gördüm".⁶

"Alpanlar başı Qazan xan" və Alban tarixçisi Musa Kağanqatlının "Alban tarixi" adlı əsərində Alban tayfasının və ölkəsinin adı çəkilir.⁷

Bunu da qeyd edək ki, erməni mənbələrində, o cümlədən M.Xorenetskinin "Ermənistan tarixi" adlı əsərində Alban leksimi

¹ Yene orada. XI, 4, 6

² Кемал Алиев. Античные источники по истории Азербайджана. 1987, с. 96

³ Yene orada, səh. 97. Q.Qeybullayev.

⁴ С. Атанязов. Толковый словарь географических названий Туркменистана, Ашхабад, 1980, с. 35.

⁵ Ф.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Б. 1986, ст. 247-251.

⁶ Kitabi Dədə-Qorqud, Bakı, 1988. səh. 95.

⁷ Мовсес Каланкагчу. История страны Алуанк. Ереван, 1984.

“Ağvanq” kimi qeyd olunmuşdur.

Alban//Ağvan sözünün açımında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Araşdırıcılar Alban//Ağvan adını Roma-Yunan, əski erməni: keld, türk, Dağıstan dilləri ilə bağlayırlar.

A. Bakıxanov Alban yer adı haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Albaniya Rum dilində ağılıq mənasında olaraq azadlığa işarədir”.

Prof. Ə. Dəmirçizadə Alban//Ağvan sözünü həm Ural-Altay, həm də xeld dilləri ilə bağlayır. “Ağvan” sözündə “ağ” nədir sualını Ə. Dəmirçizadə belə izah edir: “Diqqətlə yoxlama nəticəsində aydın olmuşdur ki, “ağ” sözü Aban adının birinci hissəsinin “al” sözünün ləfzi tərcüməsidir.” “Ağ” sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində yüksək, ucal, qalx mənasında işlənmişdir”.¹

“Kitabi Dədə-Qorqud” əsərinin dilində “ağ” leksemi qalx, ucal mənasında işlənmişdir. “Şahın gəpərvaza ağdı, gözlədilər, şahın Tumanın çələsinə endi.”²

“Almaq” sözünə İ. Nəsiminin dilində də qalx, ucal mənasında rast gəlinir.

Kürsiyi-rəhmanə ağdun getdun, ərşüllahi gör. (Nəsimi).

Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud”un dilində, eləcə də yazılı ədəbi mənbələrdə “ağ” sözü ucal, uca, qalx, yüksək mənasını ifadə etmişdir.

Prof. M. Seyidov “Alban”, “Ağvan” yer adının türk dilləri, o sıradan Azərbaycan dili və təfəkkürü ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. O, Alban sözündə hər iki ünsürü – “ağ/al” və “ban” hissələrinin Azərbaycan mənşəli hesab etməklə, al/ağ sözünün uca, yüksək, “ban” ünsürünün dam məna ifadə etdiyini qeyd etmişdir.

Alimin fikrincə, “Alban” banı-damı uca deməkdir.³

Bizə belə gəlir ki, Alban sözündəki “al” ünsürü ucalıq, yüksək mənasını bildirir. Arxaıqlaşmış və bir qədər də mənasını dəyişdirilmiş “al” ünsürünün uca, yüksək məna bildirməsinə atalar sözumüzdən biri olan “Alçaq dağlan elə bil bu yaradıb” ifadəsində

rast gəlirik.

Əlbəttə, bu gün mənfi məna ifadə olan “alçaq” sözünün tərkibindəki “al” ünsürü “alçaq”, “kiçik” mənasında deyil, uca hündür mənasında işlənmişdir. Həm də bu ifadə (alçaq) xalqımızın ən qədim abidəsində - yazıya qədərki xalq yaradıcılığında işlənmişdir. Bu ifadəyə (alçaq) yazılı ədəbi dilimizin əlimizə çatan ilk nümunəsində - Həsənoğluda rast gəlirik:

Məs: Hüsn içində sana manənd olmaya

Əsli yuca, könlü alçağum bənim.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində - H. Vəzirovun əsərlərində də “alçaq” sözü uca, yüksək mənada işlənmişdir.¹

Deməli, Alban adının birinci tərəfi “al” ilə “alçaq” sözünün tərkibində “al” hündür, uca, yüksək mənalarda işlənmişdir.

Bu deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, alban sözü türk- Azərbaycan mənşəli söz olub, lap qədim dövrlərdə şifahi və yazılı ədəbi dilimizdə uca, yüksək, hündür mənalarda işlənmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, “al” sözünün sinonimi kimi işlənən “ağ” ünsürü də həmin mənanı ifadə etmişdir.

Hər iki söz (“ağ” və “al”) həm şifahi ədəbi dilimizdə, həm də yazılı ədəbi dilimizdə paralel şəkildə işlənərək uca, qalx, hündür, yüksək mənalarında işlənmişdir.

Alban//Ağvan adının Türk-Azərbaycan mənşəli söz-etnonim kimi qəbul etməkdə tutarlı faktlardan biri həmin regionun ərazisində (Erm. Resp. Sisyan rayonu Urud kəndi) tapılmış və orta əsrə aid xatirə - qəbir daşı üzərində ərəb dilində yazılmış cümlədir.

Yazı belədir: “Allah, Məhəmməd, Əli Uğvay (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmrusəl, Ramazan ayı, 883-cü il (miladi tarixi 1478-ci il).

Bundan yüz il sonrakı tarixə aid olan başqa bir qəbir daşı üzərində Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə bu yazılar həkk olunub: “...Allah Məhəmməd, Əli, Uğvan (ağvan) nəslindən olan İftixar... 986-cı il miladi tarixi ilə 1578-79-cu illər”².

¹ Ə. Dəmirçizadə. 50 söz. B., 1968. s. 20-29.

² KDQB., 1962, s. 120.

³ “Ulduz” jurnalı, M. Seyidov. Soykökümüzü düşünərkən. 1988, ⁴, səh. 88.

¹ N. Vəzirov. Ceçilmiş əsərləri. Maarif. 1976, səh. 110.

² “Elm və həyat” jur. 1977, ¹ 5, s. 9. M. Nəmətova, M. Heydərov. Nadir tapıntı.

Əlbəttə, bizi maraqlandıran cəhət kitabədə işlənən Ağvan//Uğvan sözüdür. Həm də mətnədə məlum şəxs – İftixar Ağvan//Uğvan nəslindən – tayfasındandır.

Məqalə müəlliflərinin fikrincə, qəbirdaşlarının kitabələrində yazılmış “ağvan nəslindən” kəlməsi dəfn edilənlərin etnik mənsubiyyətini bildirir.

Ağvan//Alban adlı toponimin varlığı və həmin ərazi yaxınlığında (Urud kəndi) qəbir daşı kitabəsində eyni adlı nəslin //soyun yazıya alınması təsdiqləyir ki, həmin nəsil (İftixar, Əmrəsul) Ağvan//Uğvan//Alban nəslindəndir və bu da mənşə etibən ilə Türk-Azərbaycan dilli soylardan biri olmuşdur.

Bunu qəbir daşı üstündəki Azərbaycan dilində yazılmış şer və şer müəllifinin Ağvan//Uğvan nəslinə mənsubluğunu göstərən qeyd də təsdiqləyir.

Azərbaycan dilində yazılmış şer belədir:

“Bir cavani nəzəninin məskənidir bu məzar

Eyləmiş nazik mənün xak ilə yeksan ruzgar”.

Görəsən, hansı ağsız bir kəs öz etnik mənsubiyyətini qeyri dildə yazar? Bu epigrafiq abidədən görürük ki, buradakı bütün faktorlardan Türk iyi gəlir. Şer, ahəng, vəzn, dil, əlifba (həmin vaxt – XVI əsrdə ərəb əlifbasından istifadə etmişik), antroponim (İftixar, Əmrəsul), teonim (Allah, Məhəmməd, Əli) və s. kimi elementlər həmin abidənin Azərbaycan türklərinə aid olduğunu göstərən fakt deyil, bəs nədir? Bu tarixi və toponimik faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının mənşə və təşəkkülünü öyrənmək üçün ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmaq olmaz.

Deməli, Albaniya dövlətinin nüvəsini təşkil edən etnoslardan - dillərdən biri məhz alban//ağvan dili olmuş və bu, türk dillərinin toponimiyasında bu və ya digər dərəcədə əks olunmuş, paralel toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbiidir ki, qaxaxların və türkmənlərin yer adının alban//ağvan adlanması vaxtilə bir-biri ilə bağlı olan qəbilə və soyların eyni dilli və mənşəli olmasının nəticəsidir.

Alban//Ağvan adı ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri Albançay hidroniminin harada və hansı çaya aid olması məsələsidir.

Prof. A. Qurbanov qeyd edir ki, XII əsrə aid ermənicə kitabədə indiki Qubadlı-Zəngilan zonasında Ağvan çayının adı çəkilir.¹

Bizə belə gəlir ki, Qubadlı-Zəngilan rayonları ərazisində mövcud olması ehtimal olunan Ağvançay hidronimi zonasının toponimiyasında Çayzəmi adlı çayın keçmiş adıdır. Bu çay eyni adlı kəndin – Ağvan oykoniminin ərazisindən axaraq, təxminən 30 km məsafəni qət etdikdən sonra Qubadlı və Zəngilan rayonlarının arasından axıb Bərgüşad çayına tökülür.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Zonanın toponimiyasında da Çayzəmi adlı oykonim var. Bu oykonim Qafan-Gorus magistral yolunun işlək yerində yerləşir. Ağvan oykoniminin bir növ nəzərdiqqətdən uzaqda yerləşməsi və bunun əksinə olaraq, Çayzəmi oykoniminin işləkliyi Ağvançay adının passivləşməsinə və unudulmasına səbəb olmuşdur.

Bizcə, Çayzəmi adı Ağvançay adının dəyişdirilmiş formasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz erməni lüğətində bu toponim haqqında belə bir izah verilir ki, Ağvanlı kəndinin 1907-ci ildə 69 sakini var idi və əksəriyyəti də kürdlər olmuşdur. Halbuki belə bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, Ağvanlı sözündəki -lı şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçidir və mənsubluq, aidlik və məkanlıq məzmunu kəsb edir. Ağvanlı – Ağvan//Alban etnosunun yaşadığı, məskən saldığı yer anlamını ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, sakinləri ermənilərdən ibarət onlarca Azərbaycan mənşəli toponim Ermənistanda mövcuddur. Bu heç də həmin adın erməni dilinə mənsub olmasına dəlalət etmir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, müəllifin bu mövzu ilə bağlı iki məqaləsi mətbuatda çap olunmuşdur.²

Ağvan adı ilə bağlı başqa bir fikir xalq etimologiyası ilə bağlıdır. Belə ki, həmin ətrafda yaşayan azərbaycanlılar Ağvanı sözünü Ağvan kimi tələffüz edir və av+qan, ov+qan, ov+ğan - yəni ovu qanlı mənasında olduğunu bildirirlər. “Avin qanlı” ifadəsi xalq yozumunda getdikcə birikmiş və Ağvan formasına düşmüşdür. Əlbəttə, bu xalq etimologiyası və el yozumudur.

¹ Afət Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B., 1988, s. 392.

² Ə.Rüstəmli. Ağvan Türk mənşəli etnonimidir. “Azərbaycanın səsi” qəzeti. 17 may, 1992.

Ağvan//Alban toponimi Albaniya dövləti və alban//alpan etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmış və öz adını azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formada (Ağvan//Alban//Alpan//Alpout və s.) mühafizə edə bilməmişdir.¹

SUVARI

Zonanın ərazisində (Gorus rayonu) Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan biri Suvan etnonimidir. Bu, oykonimdir – kənddir. Azərbaycan dilinin onomastikası sistemində Suvar etnosunun adı ilə əlaqədar coğrafi adlar mühüm yer tutur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə iştirak edən, Azərbaycan xalqının etnogenezində əsas rol oynayan etnoslardan biri suvarlardır.

Prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin əsas mənbələrindən danışarkən yazırdı: "Azərbaycan dilinin əsas mənbələri eramızdan əvvəl və eramızın birinci min ili dövründə Xəzər Xəzər dənizinin şərqində, şimalında, qərbində, cənubunda, ümumən Qafqazda məskən salmış Sak-skif, qas-kaspi-qassit, Xəzər, Sabir-suvar, Hun, türk-törək, quz-oğuz, qınçaq-qıfçax adları ilə tanınan qəbilə və tayfaların dilləri olmuşdur."²

Göründüyü kimi, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz toponimi-yasında mövcud türk mənşəli toponimlər sırasında qədim türk tayfa ittifaqı olan savir//suvarlar da var.

Toponimist alim Q.Qeybullayev bu haqda yazır: "Говоря о времени появления этнопонимов с этнонимом сувар на территории Азербайджана, следует учитывать, что впервые этот этноним в форме савар отмечен автором II в Птоломеем."³

Ancaq bizə belə gəlir ki, Suvar//Savir//Sapir etnoniminə və etnotoponiminə lap qədim antik mənbələrində rast gəlirik.

Tarixin atası hesab edilən V əsr (b.e.ə.) yunan tarixçisi Herodot yazmışdı. "Между Колхидой и Мидии живет одна на-

родность - саспирь. Минуя их, можно попасть в Мидию. От персов, мидян, саспиров и колхов простирается к северу Каспийское море и река Аракс, текущая на Восток"¹.

Herodotun təqdim etdiyi saspir adlı etnos hər halda suvar//savar//sapir adlı türk mənşəli tayfa ilə eyniyyət təşkil edir. Həm də Suvar etnosunun Herodotun təsvir etdiyi coğrafi regionla (e.ə. V əsr) orta əsr mənbələrində təsvir olunan (ilkin orta əsr də daxil olmaqla – məs: Ptolomey//Suvar//Sapir//Sabir tayfalarının yerləşdiyi, məskunlaşdığı region eyniyyət təşkil edir. Belə ki, müxtəlif tarixi dövrdə hər iki adla adlandırılan Saspir və Suvar//Sapir tayfaları Xəzər-Kaspi dənizi sahilləri boyunca Araks-Araz çayına qədər geniş şimali-qərbi Kaspi sahillərində və Böyük Qafqaz dağları ətrafında Hunlarla qarışıq halında yaşamışlar. Görünür, elə buna görə də bəzi mənbələrdə Suvar//Sabir//Sapirlər Hun tayfa və etnosu kimi adlandırılmış, Hunların tərkibində Qafqaz Albaniyasına aid edilmişdir.

Q.Qeybullayev VI əsr yunan tarixçisi Prokopiye istinad edərək yazır ki, Savirlər Hun tayfalarına mənsubdurlar. Suvar//Sabir tayfaları Dağıstan ərazisindən keçərək Albaniya ərazisinə daxil olmuşlar.

Bu haqda görkəmli şərqşünas alim olan İ.M.Artamanovun fikri maraqlıdır:

"Поселение тюрков – Савир, Хазар, Болгар и др. в Закавказье в особенности в степной Албании существовало, вероятно, со времени первых вторжений их в эту страну. В дальнейшем их число пополнили новые тюркские племена, что и определило современный этнический облик Азербайджана. Одного из того, что Албании жила какая-то часть Хазар отнюдь не следует, что Хазары господствовали над Албанией"².

Həqiqətən, qədim mənbələrdə göstəriləyi kimi, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən türk mənşəli etnoslardan biri olan Savir//Sabir//Suvar tayfaları Zaqafqaziya ərazisində məskunlaşmış, yaşadıqları ərazilərdə müəyyən iz qoymuşlar. Sabirlər//Su-

¹ Ə.Rüstəmli. Ağvan ləzgi mənşəli sözdürmü? "Cümhuriyyət" qəzeti, 5 və 11 iyun, 1993-cü il.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə. s. 48.

³ Q.Qeybullayev. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, с. 33.

¹ К.Алиев. Античный источник по истории Азербайджана. Б. 1987, с. 13-14.

² М.И. Артаманов. История Хазар. Ленинград. 1962, с. 132.

varlar V-VI əsrlər Qərbi Sibir ilə Qafqazın quzey qismində mühüm tarixi rol oynamışlar. Sabir//Subvarlar avarların şərqdən basqınları səbəbi ilə qərbə köç etmişlər. Bu gün Sibirdə yaşayan Tobolek xalqı buranın əski sakinlərinin Sibir və ya Sibir adı ilə yad edirlər. Məlumdur ki, bu bölgədə XVI əsrdə Sibir xanlığı təşkil edildi və Mərkəzi Sibir şəhəri idi, sonra ruslar buranı tutdular və şərqə getdikcə bu ad geniş məntəqəyə şamil olundu, nəhayət, bütün məntəqə Sibir adlandırıldı (XVI əsr).

Sabir//Savir//Suvarlar 503-515-ci illərdə Qafqazın şimalında, Volqa və Don çayları sahillərində, Kuman çayı məcrasında yerləşdilər. Və 516-cı ildə Sabarların başbuğu (xaqanı) Balak və ya Bələk Sasaniylə müqavilə bağlayıb, bizanslarla savaşı. Sabar ordusu Ermənistanı hücum etdi. Anadolu və Konyaya qədər getdi. 520-ci ildə Balak öldü və xanımı Buqarıq onun yerində oturdu. VII əsrdə zəiflədilər və Xəzər dövlətinin qurulmasında iştirak etdilər.¹

Sabir//suvarların qısa tarixini xatırlamaqda bizim üçün bir maraqlı fakt Balak adlı toponimin Zəngəzur ərazisində mövcud olmasıdır. S.P.Zelinskiyin göstərdiyi siyahıda və günümüzdə qədər gəlib çatan Balak toponimi balıq etnonimi ilə əlaqədar olub, əslində bulkar//bulqarlara aid edilə bilər. Beşbalıq və Ordubalıq toponimləri də mövcuddur.

F.Rəşidəddinin "Oğuznamə" adlı əsərində Suvar ləkseminə həm antroponim, həm də toponim kimi rast gəlirik: "У него было сорок хаджибов, и один раб (гулам) по имени Сувар, которого он купил в стране Сувар. Он был очень умным, смелым, ловким и общительным человеком"².

XIV əsr müsəlman tarixçisi F.Rəşidəddin "Oğuznamə" adlı əsərində "Suvar" ləksemini həm antroponim, həm də ölkə kimi təsvir etmişdir. Suvar ölkəsi kimi təqdim olunan ərazi, heç şübhəsiz, suvar etnosunun məskən saldığı, yaşadığı region, coğrafi ərazi kimi başa düşülməlidir. Rəşidəddinin qeyd etmiş olduğu Suvar ölkəsində həmin etnosun adı ilə bağlı coğrafi adlara biz bu və ya digər formada rast gəlirik.

¹ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. B. 1993, s.29.

² Ф.Рашид-аддин. Огузنامه. Б. 1987, с. 85-86

Suvar adı ilə bağlı coğrafi adlar areal xarakterə malikdir. Yaxın keçmişə qədər Muğan düzündə Puşkin rayonunun indiki ərazisinin daşdığı ad Biləsuvar adlanmışdır.

Suvar etnosu ilə bağlı bir qisim coğrafi adların (Dağıstanda Qala-Suvar, XIX əsrin ortalarına qədər mövcud olan Suvarlı oykonimin) varlığını Q.Qeybullayev qeyd etmişdir.¹

Göründüyü kimi, Suvar etnoniminin adı ilə bağlı coğrafi adlar areal xarakterə malikdir.

Mənbələrdə "Şabran" ləksemi həm çay, həm şəhər, həm də qala kimi xatırlanır. Bu şəhər Ptolomeydə xatırlanır (II v.).

N.Əsgərov Şabran sözünün etnonim mənşəli olduğu qənaətinə gələrək, onu Sabir//Suvar tayfasının adı ilə bağlamaqda haqlıdır.² Sabir//Sabiran//Şabran.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Suvar//Savar//Sabir adı ilə bağlı areal etnonimlər həm Azərbaycan ərazisində, həm də Azərbaycandan kənar təhrif olunur, dəyişdirilir, yaddaşlardan silinir və beləliklə, passiv fonda düşür.

Məs: Azərbaycanın Puşkin rayonunun əvvəlki adı Biləsuvar olmuşdur.

Prof. A. Qurbanov areal coğrafi adların əmələ gəlməsindən danışarkən qeyd edir ki, bu, hər şeydən əvvəl, eyni bir qəbiləyə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması ilə bağlıdır.³ Məhz buna görə də passiv fonda keçmiş toponimlərin "dirildilməsi", əvvəlki adlarının qaytarılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlarla yanaşı, türkologiyanın atası hesab olunan M.Kaşğaridə Suvar ləkseminə iki mənada rast gəlirik. Suvar – 1. Bir türk boyu. 2. Bir şəhər adı.⁴

M.Kaşğari məlum "Divani-lügət-it-türk" adlı əsərində "suvar" ləksemini həm türk mənşəli antroponim, həm də etnotoponim (şəhər adı) kimi qeyd etmişdir.

¹ Q.Qeybullayev. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, с. 32.

² N.Əsgərov. Azərbaycan dilində hidronimlər. Avtoreferat. B. 1986, səh. 14.

³ A. Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B., 1988, s. 357.

⁴ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. B. 1993, s.29.

“Suvar” sözünün quruluşundan danışarkən, bu sözün iki hissədən ibarət olduğunu deyə bilərik: Suv+ar.

“Suv” ünsürü qədim türk dillərində çay, su mənasında işləndiyi kimi, bu gün də bir sıra türk dillərində həmin mənada işlənməkdədir.

-ar şəkilçidir və ümumiyyətlə, türk mənşəli etnonimlərinə artırılmaqla cəmlilik, topluluq əmələ gətirir.

-ar, -ər şəkilçilərindən danışan B.Serebrennikov bu şəkilçilərin türk dillərində topluluq, cəmlilik mənə bildirməsini səciyyəvi xüsusiyyət kimi qeyd etmişdir.¹

Daha doğrusu, -ar ünsürü vaxtilə qəbilə və tayfaların topluluğunu bildirməklə yanaşı, birgə yaşadıkları yeri, yurdu da bildirmişdir. Məs: Suvar//suvların, xəzər//xəz//kas//quz//oğuzların, kəngər kanq//qanlıların yaşadıkları yeri, yurdu bildirmişdir.

D.Yeremeyevin bu haqda fikri maraqlıdır. Belə ki, o, “К семантике тюркской этноним” adlı məqaləsində - ar² şəkilçilərindən danışmış, bu şəkilçilərin türk dillərində etnonim əmələ gətirdiyini göstərmiş, tatar, xəzər, bulqar, qacar, kəngər və o cümlədən suvar etnonimlərini nümunə kimi qeyd etmişdir.

Suvarı sözündə “ı” ünsürü isə daşlaşmış, birikmiş suvar etnoniminə yer məzmunu verən şəkilçi kimi çıxış edir. Bizə belə gəlir ki, bu şəkilçi -“ı” şəkilçisinin qalıdır. “R” və “L” samitlərinin yanaşı işlənilmə çətinliyi “L” səsini düşməsi ilə nəticələnmiş, suvar+lı sözü zonanın əhalisinin dilində Suvar+ı kimi formalaşmışdır.

Hazırda bu ad erməni dilinə uyğunlaşdırılmış Svarani formasında işlənir. Lakin bu söz yenə də ilkin mənasını və formasını – Suvarı formasını itirməmişdir. Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin rus rəsmi sənədlərində bu toponim Suvaranc formasında göstərilmişdir. Eyni zamanda həmin mənbədə bu kəndin əhalisinin tatar (türk) olduğu da qeyd olunmuşdur.

Suvaranc sözündəki “c” elementinə biz həmin mənbənin siyahıya salınmasında xalis türk sözü olan “Kecaran” toponimində də rast gəlirik. “c” ünsürü yad elementdir, ermənicəyə məxsusdur.

Deməli, Suvarı etnotoponimi Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış Suvar//Savir tayfalarının adı ilə bağlıdır.

OXÇU ÇAY.¹

Zonanın Azərbaycan-Oğuz mənşəli toponimiyasında rast gəldiyimiz coğrafi adlardan biri Oxçuçay hidronimidir. Bu çay öz mənbəyini Zəngəzur dağlarından götürərək Ermənistan Respublikasının Qacaran-Qafan ərazisindən keçib Azərbaycan Respublikasının Zəngilan ərazisinə daxil olur. Bu zonada Oxçuçay Araz çayı ilə qovuşur.

İlk baxışdan bu adın – Oxçu adının türk- Azərbaycan mənşəli olması, xalqımızın dil-tarix abidəsi olan “Kitabi – Dədə Qorqud”la əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Oxçuçay hidronimində bizi maraqlandıran başlıca cəhət “Oxçu” leksemının oğuzla əlaqəsi və bağlılığı məsələsidir. Mənbələrə - “Oğuznamə”lərə müraciət etməklə bu sözün mənşə və mənasını aydınlaşdırmaq olar.

Məlumdur ki, “Kitabi – Dədə Qorqud” zəngin personajları olan dil-tarix abidəsidir. Bu abidə adları çəkilən onomastik adlar zaman keçdikcə toponimləşmiş və coğrafi adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

“Kitabi – Dədə Qorqud”da adları çəkilən qədim toponimiya Azərbaycanla, ümumən, Qafqazla bağlıdır.

Dastanda Gürcüstan, Tumanın, Gökçə kimi adları çəkilən yerlərdə indi də azərbaycanlılar yaşayır. Bununla yanaşı, “Dədə Qorqud”da göstərilən şəxs adları və etnonimlərlə bağlı çoxlu miqdarda toponimiya – dağ, kənd, çay, məhəllə, bulaq və s. adlarına Azərbaycan və eləcə də onun hüdudlarından kənar da rast gəlirik.

Deməli, “Dədə Qorqud”un coğrafi koordinatları da Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla) uyğun gəlir.

Bu haqda V.V.Bartold belə bir qənaətə gəlir. “Qopuz çalan, nəğməkar-şaman Qorqud haqqındakı əfsanənin mənşəyi, Qorqud adı ilə bağlı epik silsilə çətin ki, Qafqaz mühitindən kənar da yaradıla

¹ MK. 130-7

¹ Ə.Rüstəmov. “Dədə Qorqud”la bağlı yer adları.

bilərdi.”¹

Oxçuçay hidronimində işlənən “Oxçu” leksemi, heç şübhəsiz, “Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlarından olan eyni adlı şəxsin (Oxçu) adı ilə bağlıdır.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanına müraciət edək: Oxçu leksemi dastanın sonuncu – “İç Oğuzla Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edir” boyunda bir yerdə işlənmişdir:

Alp Rüstəm aydır: “Mənim qınımım Əncə Qoca Oxçu olsun”.²

Daha sonra T.Hacıyev və K.Vəliyevin “Azərbaycan dili tarixi” kitabında “Oğuznamə” parçaları başlığı altında verilmiş mətndə “Əmən bəydən ocin alan Ənsi Qoca oğlu Oxçu Kazan” və “Atalar sözləri”ndə isə “Oqçı Kazan ərligün versün” cümlələrində rast gəlirik.³

Göründüyü kimi, ötəri olsa da, Oğuzla bağlı mənbələrdə “Oxçu” və “Oxçu Kozan” ifadələrinə rast gəlirik. “Görünür, bu obraz da (Oxçu) bizə gəlib çatmayan boylardan birinin qəhrəmanıdır”⁴.

Zonanın Azərbaycan mənşəli hidronomiyasında Oxçu adlı toponimin mövcud olması təsadüfi olmayıb, oğuz qövmünün yadigarı kimi yaranmışdır.

Deməli, Oxçuçay hidronimi etnonimik hidronimlər sırasına daxildir. Etnohidronimlər yaranma dövrlərinə görə daha qədim dövrə aid edilir.

Prof. A.Qurbanov qeyd edir ki, çay sahillərində başqa tayfaların yaşaması da mümkündür, lakin adlarını həmin çaylara vermiş tayfalar çoxluq təşkil edirlər və daha qədimdirlər.⁵

Bizə belə gəlir ki, Oxçuçay hidronimi oğuz mənşəlidir. “Kitabi – Dədə Qorqud” və “Oğuznamə”dəki antroponimləi, müasir dövrdə “Oxçu” leksemini, o cümlədən digər antroponimləri müasir dövrdə antroponim kimi deyil, etnonim kimi götürməliyik. Deməli, Qorqud adı ilə bağlı hər hansı bir ad-toponim etnotoponim hesab edilməlidir.

¹ Бартолд В.В. Книга моего Деда Коркута М.-Л., 1962, с. 120.

² КДQ. В. 1962, səh.155.

³ Т.Наси́ев, К.Вə́лийев. Azərbaycan dili tarixi. В. 1983, s.79-81.

⁴ К.Вə́лийев. Dastan poetikası. В. 1984, s. 125.

⁵ А. Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. В., 1988, s. 377.

Çünkü XI əsrdə yazıya alınan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında hər bir personaj elə həmin dövrdə artıq etnonimləşmişdi.

Təbiidir ki, Qorqud qəhrəmanlarının adı ilə bağlı coğrafi adları antropotonim deyil, etnotoponim kimi götürməliyik.

Bu da məlumdur ki, qədim dövrlərdə şəhərlərə, yaşayış məskənlərinə ad verərkən qəhrəman, sərkərdə və dövlət başçısının cəmiyyətdə mövqeyi nəzərə alınır.

Oxçu və Oğuz sözləri arasında mənə və mənşə yaxınlığı vardır. Oxçu sözünün etimoloji təhlilində “Oğuz” leksemının semantikasi ilə bağlılıq nəzərə çarpır. Daha doğrusu, “Oğuz” leksemi oğuzun dəyişikliyə uğramış formasıdır. Oğuz sözü qədim, Oxçu sözü isə törəmədir. Hər iki sözün əsasını ox//oq ünsürü təşkil edir.

Oğuz lekseminə dastanda türk mənşəli el, ulus, xalq mənasını ifadə edən bir söz kimi rast gəlirik. “Oxçu” leksemi isə dastanda və “Oğuznamə parçaları”nda personaj, antroponim kimi qeyd olunur.

“Kitabi – Dədə Qorqud” və “Oğuznamə parçaları” adlı mətndə “Oxçu” və “Oqçı Kozan” ifadələrindəki “Oxçu//Oqçı” leksemının semantikasi “Oğuz”un semantikasi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, “Oğuz” və “Oxçu” sözlərinin hər ikisi iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent – ok//oq/ox ünsürləri oklar, “oq” tayfaları mənasını bildirir.

Türkoloq F.Zeynalov oğuz sözünün “ok/oq” və -uz komponentlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir.¹

Oğuz adına ilk dəfə olaraq Orxon-Yenisey abidələrinin dilində rast gəlirik. Abidənin dilində oğuz adı ilə yanaşı, “onok”, “uç okuz” (üç oğuz), tokuz-oquz ifadələrinə rast gəlirik.² “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında da oğuzlar Üç ox və Boz ox olmaqla iki yerə bölünür (sonuncu boyda).

Oğuz tayfaları F.Rəşidəddində damğaları göstərilməklə Boz-ok və Üç – ok deyə iki qrupa ayrılmışdır.³

Bütün bu deyilənlər bizə imkan verir ki, oğuz və Oxçu leksemalarının mənşəyini eyni sözə - oq/oğ/oxa aid edək.

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. В. 1981, s. 94.

² Г.Айдаров. Язык Орханско памятника. Билге кагана. Алма-Ата 1966, с. 30-32.

³ Ф.Рашид-аддин. Огузنامه. В. 1987, с. 64-66.

Ox sözündən müxtəlif dövrlərdə müxtəlif derivatlar əmələ gəlmişdir. Dilimizdə "Ox" sözünün müxtəlif formalarda derivatları coğrafi adlarımızın tərkibində indi də yaşamaqdadır. Oğuz, Oxçu, Oxud, Oxdar və s.

Ok/oq sözünə artınlan -çu formantı əqidə, tərəfdarlıq, mənsubluq mənası kəsb etmişdir. Daha doğrusu, etnonimdən (ok/oğ) antroponim əmələ gəlmişdir. "Oxçu" leksemi ox/oğ, oğuz tərəfdarı, oxa mənsub olmaq deməkdir. (Qazan-Qazançı sözləri də bu qəbildəndir).

İstər "Kitabi – Dədə Qorqud"da və istərsə də "Oğuznamə"də -çu ünsürünün ictimai-siyasi mövqə, əqidə məna kəsb etməsi sezilir. "Oxçu Kazan" ifadəsində Kazanın da oğuz mənsubluğu, oğuz etnocunun aidiyyətliyi göz qabağındadır.

Deməli, bu hidronimin Oxçuçay adlanması heç də təsadüfi deyildir. Bu da dilimizin formalaşmasında müəyyən bir lay təşkil edən türk-mənşəli oğuz etnosunun, eyni zamanda "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan Oxçu antroponiminin adı ilə bilavasitə əlaqədar yaradılmışdır. Beləliklə, oğuz etnosu antroponimləşmiş, Oxçu isə toponimləşmişdir.

Maraqlıdır ki, Qafan rayonu ərazisində Oxçu adlı yaşayış məhəlləsi də vardır. Kacaran deyilən ərazinin oykonomik məhəllələrindən birinin adı **Oxçu** adlanır. Oxçu adlı oykonim S.P.Zelinskinin siyahısında da vardır.

Oxçu adlı toponimin paralelinə Ermənistan Respublikasının Amasiya rayonu ərazisində də rast gəlirik. Bu ərazidə sakinləri azərbaycanlılardan ibarət olan Oxçuoğlu adlı oykonim mövcuddur.¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Oxçuçayı kimi Azərbaycan Respublikasının inzibati xəritəsində qeyd olunan bu adın erməni dilinə uyğunlaşdırılmış Voxçi variantı da vardır. Bizə belə gəlir ki, erməni dilinə uyğunlaşdırılmış formanın olması Oxçu leksemının danılmasından başqa bir şey deyildir. Çünki "Voxçi" variantı mötəbər mənbə hesab olunan S.P.Zelinskidə qeyd olunmayıb. Ancaq

¹ Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Изд-во «Аг-стан». Ереван, 1971, ст. 236.

həm oykonim (Oxçu), həm də hidronim (Oxçuçay) kimi bu ad rəsmi sənədlərdə göstərilmişdir.

Bu, özləşdirmə siyasətindən başqa bir şey deyildir.

BAYANDUR

Zonanın Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərindən biri Bayandur oykonimidir.¹ Bu oykonim Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Bayandurun oğuz-Azərbaycan mənşəli etnonim olması haqqında oğuz mənbələri tutarlı məlumat verir. Məşhur türkoloq M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində oğuzların 22 boyu göstərilir. Bayandur tayfası da damğası ilə birlikdə adı çəkilir.²

Bayandur tayfasının adı həm ümumtürk abidələrində, M.Kaşğari, Rəşidəddin, Yazıçı oğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəli əsərlərində, həm də Azərbaycan xalqının ən qədim dil-tarix abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çəkilir.

Yazıçı oğlu Əli Rəşidəddinə əsaslanaraq oğuzları 24 boya bölmüş və mənalərini səciyyələndirmişdir. Ona görə (Yazıçı oğlu Əli) Bayandur sözünün mənası nemətli deməkdir.

F.Rəşidəddin Bayanduru üç ox tayfasına aid edir və **Göyxanın** birinci oğlu olduğunu göstərir.³

Azərbaycan xalqının qədim tarixi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da Bayandur xan xanlar xanıdır, "**Oğuz eli**" dövlət quruluşunun başında durur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan-türk yazılı abidələrində Bayandurun adı gah antroponim, gah da etnonim kimi qeyd olunur.

"Dədə Qorqud" toponimikası Azərbaycanla (ümumən Qafqazla) bağlı olduğu kimi, etnonimiya da Azərbaycan-türk dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə iştirak edən tayfalardan ibarətdir. Dastanda adı çəkilən etnonimlər və antroponimlərlə bağlı onlarla coğrafi ad Azərbaycan, eləcə də Qafqaz toponimiyasında areal xarakterə malikdir.

¹ Г.Х.Акопян, с.Т.Мелик-Бахшян, О.Х.Барсегян. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. Том. Ереван. 1986, с.586.

² МК I 56. 2

³ Ф.Рәшидәддин. Огузنامه. Б. 1987, с. 66.

Oğuz mənşəli və areal toponimlərdən biri də Bayandur etno-toponimidir. Türkiyə ərazisində XVI əsrdə 52 Bayandır adlı yer adları qeydə alınmışdır. Hazırda 28 toponim **Bayandır** adlanır.¹

Bayandur adlı coğrafi adlar ancaq Azərbaycan ərazisində areal xarakterə malik deyildir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Mİrbəşir rayonu ərazisində eyni adlı oykonim – Bayandurlu kəndi vardır. Bayandur tayfasının izi həm də hidronimlərdə də qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Xanlar rayonu ərazisində və haqqında danışdığımız zonanın lap yaxınlığında Laçın rayonu ərazisində eyni adlı çay mövcuddur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikası ərazisində Bayandur toponiminin özü areal xarakterə malikdir. Ararat vadisində azərbaycanlıların yaşadığı kənd Bayandurdu adlanır.

Bayandur adı ilə bağlı coğrafi adlar Qazaxstan ərazisində Bayan, Türkiyə ərazisində Bayan və Bayandır adı ilə müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Həm də Bayandır leksemının bu ərazidə işlənmə tezliyi daha çoxdur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Bayan adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Qeyd etdiyimiz etnotoponimlərin quruluşundakı azacıq dil fərqi, hər şeydən əvvəl, fonetik-morfoloji fərq sözün məzmun fərqinə təsir etmir. Bu fərqlər dialekt fərqidir. Dilimizin qanunauyğun fonetik-morfoloji fərqidir.

Bayandur-Bayandır-Bayandurlu-Bayan və s. sözlərində a>i, ı>u əvəzlənməsi qanunauyğun haldır.

-lı morfemi isə toponimant ünsürüdür. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlməyə omlan verilir ki, Bayandur etnotoponimi ümumtürk areala malikdir və Oğuz-Azərbaycan mənşəli olmaqla daha çox Qafqaz, Türkiyə regionunda geniş yayılmışdır.

Bayandur sözündə “bay” komponenti Bayat sözündəki bay//boyla üst-üstə düşür. Ümumiyyətlə, boy komponentli coğrafi adlar Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində üstünlük təşkil edir. Bayandur sözündəki türklükdən qorxan ermənilər onun da adını ali sovetlərinin qəran ilə Baqatur formasına salmışlar.

Bayandur, Bayan adı ilə bağlı olan yerlər, heç şübhəsiz, oğuzların həmin yerdə məskən saldıqlarını göstərən dəlillərdəndir. Zonanın toponimiyasının tam halda etimologiyistik təhlili bir daha göstərir ki, “Dədə Qorqud”la bağlı antroponim və etnotoponim müəyyən bir lay təşkil edir.

Bayandur sözünün nüvəsini təşkil edən “bay” sözünün ifadə etdiyi semantika rayon şivəsində bu gün də işlənərək “bay olmaq” birləşməsinin tərkibindəki “bay”la eyniyyət təşkil edir. Yəni Bayandurun Yazıcı oğlu Əlidə göstərilən varlı, nemətli mənası “bay olmaq” birləşməsinin ifadə etdiyi varlı olmaq, yarımmaq mənası ilə üst-üstə düşür.

Bayandur haqqında xalq rəvayəti də mövcuddur. Rəvayətə görə, İbili adlı bir qaçaq var imiş. Bu qaçaq dağlarda yaşayır, padşahın adamlarına divan tuturmuş. Padşah nə qədər qoşun göndərmişsə, onu nə tuta, nə də öldürə bilirlərmiş. Axırda şah İbiliyə sifariş eyləyir ki, haranı istəyirsən, **bəyan dur**, oranı sənə verim.

İbili padşahın təklifinə razı olur. Çox yer gəzir, axırda bayandur olan yərə çıxır, bəyanib orada durur. Padşah bu yeri İbiliyə verir. İbili burada imarət tikdirib ölünə qədər yaşayır. Onun yeri buranın adına “Bəyandur” demişlər. Sonralar Bayandur olmuşdur¹.

Əlbəttə, bunlar toponimik rəvayətlər, el yozumlarıdır. Bu rəvayətlərdə tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasına baxmayaraq, xalqımızın təfəkkür tərzini öyrənmək üçün çox faydalıdır.

Qazangəl dağı, Qazan gölü, Açağı oykonimi

Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında marağa səbəb olan coğrafi adlardan biri Qazan dağı ilə bağlı oronim və hidronimdir. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, Qazan adına Azərbaycan xalqının ən qədim və möhtəşəm abidəsi “kitabi-Dədə Qorqud” dastanını oxuduqca görürük ki, Qazan xan, həm mənsub olduğu Oğuz elinin – İç Oğuzun rəhbəri və əsas qəhrəmanıdır, tayfa, el, xalq başçısıdır. Dastanda hadisələrin gedişi

¹ Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı. 1992, səh. 428.

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. B. 1982, I cild, səh. 51.

istər-istəmər antroponim olan Qazan xanı etnonim səviyyəsinə çatdırmışdır. Qazan xan Oğuz elinin müdafiəçisidir.

"Dədə Qorqud" dastanında adları çəkilən toponimiya Azərbaycanla, ümumən Qafqazla daha çox bağlıdır. "Dədə Qorqud" coğrafiyası müasir Azərbaycan ərazisindən çox-çox uzaqlara çıxır.

"Dədə Qorqud" dastanında daha çox fəaliyyət göstərən mərkəzi obrazlardan biri Qazan xandır.

Qazan adlı türk mənşəli etnonimin mövcudluğu da şübhə doğurmur. Böyük bir elin, Oğuz elinin adı ilə Qazan xan arasında da mənşə eyniliyi vardır. Yəni Qazan adı Oğuz adından törəmədir. Oğuz//Quz//qaz//qas və s. sözləri eyni sözün müxtəlif fonetik variantda formasıdır. Deməli, etnonimlərlə antroponimlər (şəxs adları) arasında daimi keçid mərhələsi olmuşdur. Gah insan adlarının etnonimlərə, gah da etnonimlərin antroponimlərə çevrilməsi dildə qanunauyğun inkişafın nəticəsidir.

Bununla bərabər, etnonim və antroponimlərin özlərinin coğrafi adlara keçməsi də artıq kateqoriya formasına düşmüşdür.

Zonanın ərazisində mövcud olan **Qazangəl** dağ oronimi və **Qazangöl** hidronimi belə bir qanunauyğun keçidin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir.

"Qazan" sözünün etnolinqvistik təhlilini verək. "Qazan" ləksemində iki ünsür daşlaşmışdır. Birinci komponent (Qaz), heç şübhəsiz, türk mənşəli Xəzər və Kaspı sözlərinin birinci tərəfi ilə eyniyyət təşkil edir. Yəni Xəz+ər, Kaspı və Qazan sözlərinin birinci komponenti məlum Xəz//Kas//Qaz etnosunun müxtəlif fonetik örtükdə adıdır.¹

-ər, -pi şəkilçilərinin ifadə elədiyi rolü Qazan sözündə -an ünsürü bildirir. Deməli, -an topoformant əlamət olmaqla bərabər, cəmlilik məzmunu da əmələ gətirir. Qaz+an, yəni Qaz//kaz//kas oğuzların yeri, yurdu deməkdir. Qazan ləksemi Xəzər və Kaspı sözlərinin başqa variantıdır.

Qazan etnonimi zaman keçdikcə antroponimə ("Dədə Qorqud"da olduğu kimi), sonra uyğun coğrafi adlara (toponimlərə) keçmişdir.

¹ Elm və həyat jur. 1987, ¹ 9, s. 22. "Dədə Qorqud"la bağlı yer adları. Ə.Rüstəmov.

Biz Qazan antroponiminə Musa Kalankatlının "История Албан" əsərində rast gəlirik: "...Примерно в 30-х годах V в.в. область сюник к правителю сюникского княжества Бабику пришли из Гуннии два брата знатного происхождения Гор и Газан с большим войском на постоянное жительство. Бабик бросил жребии: старшему Гору досталось село Хут, а младшему Газану прекрасный Шагат"¹.

Göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının baş qəhrəmanı (Qazan xan) adına antroponim kimi başqa bir mötəbər mənbədə rast gəlirik. Mətdə adları çəkilən Xut (Xot) və Şaqat adları Zəngəzur zonasında coğrafi ad kimi yaşamaqdadır.

Azərbaycan xalqının eramızın əvvəllərindən xəbər verən "Alban tarixi" əsərindən görürük ki, Qazan xanın indiki Zəngəzur (Erm.Resp. Oğuz yurdu) zonası ilə birbaşa əlaqəsi olmuşdur. Bu əlaqə təsadüfi deyildir ki, zonanın toponimiyasında öz izini qoruyub saxlamışdır.

Ancaq Zəngəzur ərazisində (Azərbaycan Respublikasının Qubadlı və Zəngilan rayonlarını daxil etsək) Qazan adı ilə bağlı beşdən artıq oykonim, oronim və hidronimə rast gəlirik.

Qazangəl dağ oronimi, Qazan gölü Qafan rayonu ərazisindədir. Qazançı oykonimi Azərbaycan Respublikasının Qafanla həmsərhəd zonasında (Zəngilan rayonunda 5-8 km aralı), Qazan bulağı Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonunda yerləşir.

Bu coğrafi adlar içərisində (Qazan adı ilə bağlı) daha çox diqqəti cəlb edən Qazangəl dağıdır. Öz strukturuna görə mürəkkəb toponimik vahid olan bu ləksemi bütöv cümlə kimi götürə bilərik. Bu cümlənin mətni aydındır. "Qazan" və "gəl" sözlərindən ibarət olan bu toponimik vahidi müxtəsər cümlə ilə tutuşdursaq və ya bərpə etsək, cümlə kimi işlənən toponimik vahid olduğu aşkarlanacaq. Yəni bu ifadəni bir qədər genişləndirsək, belə bir məzmun yaranır: "Qazan gələn dağ", "Qazanın gəldiyi dağ", "Qazan gəldi dağı", "Qazan gəl dağı".²

¹ М.Каганкатвачи. История Алван (Пер. с арм. Язык к К. Патконова СПб (186) кн. П.М.І, стр.84).

² Ə.Rüstəmov: "Elm və həyat" jurnalı 1987, ¹ 9, s. 22.

Bu adın özü Qazan etnosunun və ya antroponiminin bu yerlərə gəldiyini təsdiqləyir və başqa bir sübut-dəlilə ehtiyac yoxdur. Deməli, bu ərazidə Qazanla əlaqədar iki mühüm fakt bir-birini təsdiqləyir. Əvvəllən, "Alban tarixi"ndə Qazanın bu əraziyə gəlməsinə işarə olunur.

İkincisi, bu regionun toponimiyasında Qazanın buraya gəldiyini göstərən ifadə - cümlə öz əksini tapmışdır, yəni "qazangək" dağ oronimi adında tarixi faktı təsdiqləyən tutarlı ifadə vardır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposundan görürük ki, Qazan xan İç Oğuz bəylərindəndir.

Bizə belə gəlir ki, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcud olan Açağu oykonimi Qazan xanın mənsub olduğu "İçoğuz" tayfasının azacıq səs qanunları çərçivəsində dəyişikliyə uğramış formasıdır. Açağu S.P.Zelinskinin məlum əsərində qeyd olunmuşdur.¹

Dogurdan da İçoğuzla ("Dədə Qorqud" dastanındakı) Açağu vahidi arasında fonetik, etnik-semantik yaxınlıq vardır.

Zahirən sadə hissələrinə ayrılması mümkün olmayan söz kimi görsənən Açağu leksemi mürəkkəb dil vahididir və bizcə, iki hissədən Aç//İç və ağu//oğuz komponentlərinin birləşməsindən düzəlmişdir.

Etimoloji təhlil Açağu//İçoğuz eyni leksik-semantik vahid olmasını aydınlaşdırır.

o>a əvəzlənməsi Azərbaycan dialektləri üçün, o cümlədən zonanın Azərbaycan canlı danışığı dili üçün xarakterikdir. Məs: ov>av, dovşan>davşan, dovğa>davğa və s.

Burada bir söz sonunda səs düşümü hadisəsinə də rast gəlirik (3 səsi düşmüşdür).

Qeyd etdiyimiz qanunauyğun fonetik dəyişmələrə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Açağu toponimik vahidi "İçoğuz" leksemının azacıq dəyişikliyə uğramış formasından başqa bir şey deyildir.

Hər iki söz demək olar ki, eyni məxrəcdə tələffüz olunur.

Bütün bu dediklərimizə onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, zonanın ərazisində "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanı qəhrəmanlarının adı ilə bağlı çoxsaylı coğrafi adlar vardır. Məs: Qazangəl dağı, Qazan göl, Bayandur oykonimi, Basut, Oxçuçay hidronimi və Oxçu oykonimi (passiv). Xustup//Oğuztəpə, Açaqu//İçoğuz və s. Bu, onu göstərir ki, Qazan xanın da mənsub olduğu oğuz etnosunun izi coğrafi adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

Bu adların hər biri cəmiyyətin ayrı-ayrı əşyalara verdiyi addır. Dədə Qorqud əşyalara ad verdiyi kimi, coğrafi adlara ad qoya bilirdi.

HƏYƏRƏK

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Həyəmək oykonimidir. Bu oykonimin etnolingvistik təhlilinə cəlb edilməsi onun xalqımızın möhtəşəm abidəsi olan "Dədə Qorqud" qəhrəmanları ilə səsleşdiyini işıqlandırır.

Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, bu oykonim Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonuna sərhəd zonasında yerləşir.

Bizə belə gəlir ki, Həyəmək toponimi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının onuncu boyunun qəhrəmanı Əkərək//Aqaraqla eyni mənşəlidir.

Dastanın "Uşun qoca oğlu Səkrəyin boyunu bəyən edir" boyunda iki qardaş - Əkərək//Aqaraq və Səkrək//Saqaraqdan bəhs edilir!

Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adları çəkilən personaj və etnonimlərlə bağlı onlarca toponimik ad Azərbaycan və ümumən Qafqaz ərazisində mövcuddur.

Əkərək personajının adı ilə bağlı Həyəmək toponimi də "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının coğrafi adlarda izidir. Tədqiq etdiyimiz zonanın toponimlərinin təhlili zamanı dastanda adları çəkilən etnonim və antroponimlərlə bağlı keyli coğrafi adlara rast gəlirik. Məs: Qazan göl, Qazan gəl dağı, Bayandur, Oxçu çay, Xustup (Oğuz təpəsi), Çobanlı, Həsər Xələci və s. toponimlər bu qəbildəndir.

¹ С.П.Зелинский. Экономический... ст. 145-162.

Həyəmək//Aqaraq ədinin qısa sözaçımını belə vermək olar: Hər şeydən öncə, söz əvvəlində "h" samitinin işlənməsi zonanın Azərbaycan şivəsi üçün spesifik haldır: Hasand, Haçar, Həylə, Habelə, Həlbət və s. sözlərdə olduğu kimi, sait səslə başlayan sözlərdən əvvəl "h" samiti artırılır.

Prof. M.Seyidov Aqaraq//Əkərək sözünü mürəkkəb söz kimi götürmüş "ağ" və "araq" sözlərindən yarandığını qeyd etmişdir. "Aq" uca, ulu, "araq" isə "təmiz", "müqəddəs", "pak" kimi mənalarına bölünmüşdür.¹

Ancaq bizə belə gəlir ki, bu söz düzəltmə söz olub iki hissədən ibarətdir.

Birinci komponent "aqar" leksemindən ibarətdir. Aqar sözü oğuz mənşəli tayfalardan biri kimi F.Rəşidəddinin Oğuznamə" adlı əsərində adı çəkilmişdir.²

"Ağ" ünsürü isə şəkilçi olub, digər mənalarla yanaşı, məkanlıq anlamını da ifadə edir. Qədim əbidəmiriz olan "Dədə Qorqud" dastanının dilində bu şəkilçi işlənmişdir: məs: yataq, oturaq, çökək və s. sözlərdə məkanlıq məzmunu olduğu kimi, Əkərək//Aqaraq//Həyəmək sözündə -qa, -ək məkanlıq anlamını ifadə edir. Qasaq//Qazax sözündə olduğu kimi.

Marqlıdır ki, Həyəmək//Aqaraq toponiminin yerləşdiyi ərazi yaxınlığında eyni mənşəli Həkəri hidroniminə (çayı) və Agara oykoniminə rast gəlirik. Bizcə, Akara//Həkəri, Həkərək//Aqaraq sözləri eyni mənşəli sözün – Aqar etnoniminin müxtəlif variantda inkişafıdır.

F.Rəşidəddinin "Oğuznamə" əsərinin şərhində belə bir qeyd vardır: "В огузском иле все стали друг с другом кровно враждовать. Все нападали друг на друга, убивали друг друга. Среди них были люди из всех илеи, однако больше всего было из илеи Имир, Дукер, Игдир, Чавулдур, Кыркын, Салур и Агар. Часть во главе с сыновьями Алынжак – бека ушла в горы Хисар.

¹ Elm və həyat jurnalı. M.Seyidov. Dədə Qorqud qəhrəmanlarının kökünü düşüncə. 1987, ¹1, s. 16.

² Ф.Рашид-аддин. Огузنامه. Б. 1987, с. 101.

Несколько илеи, а именно: Оклы, Коклы, Агар и Султанлы ушли в Балаханские горы..."¹

Bir daha xatırladaq ki, Qafan rayonu ərazisində iki Xələc kəndi olmuşdur. Passiv fonda keçən oykonimin adı Həsər Xələci adlanmışdır.

Göründüyü kimi, qədim və mötəbər mənbələrdə oğuz tayfasının Aqar//Aqarının adı çəkilmiş, onların yürüşləri haqqında məlumat verilmişdir.

Aqar leksemi, bizcə, uyqur-oqur-oquzla da əlaqədar olub, həm leksik vahid kimi, həm də etnik varlıq etiban ilə eyni mənşədən törəyibdir.

Aqar sözünü oğuzun – söz törəmələrindən biri hesab etmək olar. Türk dillərində p>z əvəzlənməsi qanunauyğun fonetik haldır.

Deməli, Aqaraq//Həyəmək yer adı kimi qədim bir tarixə malikdir. "H"laşma zonanın ərazisində geniş yayılmışdır.

M.Seyidov yazır ki, VII yüzilliyin coğrafiyaçısı Ananiya Şıraqaçi Aqaraq qala, çay adı kimi qeydə almışdır.²

Xatırladaq ki, Gorus rayonunda **Əkərli**, Sisyan ərazisində isə **Əkəri** toponimləri vardır (passiv fond)

Musa Kalankatlının qeyd etdiyimiz əsərində Aqar etnosunun adı ilə bağlı Hakəri//Həkkəri yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir.

Öz izini coğrafi adlarda qoruyub saxlayan Həkəri hidronimi, Akara oykonimi və zonanın toponimiyasında yerləşən Həyəmək//Aqaraq coğrafi adı ilə eyni mənşədən nəşət etmişdir.

Aqar-Uğur//oğuz etnocunun adı ilə bağlıdır. Yaxın ərazidə yerləşən hər üç toponimin nüvəsində Aqar etnocu dayanır. Akarak sözündə, bizə belə gəlir ki, sonuncu səs olan "k" səsi düşmüş və Akara//Həkəri şəklində müasir dövrə gəlib çıxmışdır.

Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, akademik Z.Bün-yadov "Azərbaycan Atabəyləri dövləti" adlı əsərində göstərir ki, Eldənizin oğulluğunun sultan taxtına çıxması ilə bir vaxtda III Stepanos öz ierarxiyasına nəslinin vərəsəlik etməsi üçün atabəydən fərman aldı... Sonra atabəydən Aqaraki-Dzor kəndini də istədi.

¹ Ф.Рашид-аддин. Огузنامه. Б. 1987, с. 101

² M.Seyidov. Elm və həyat jurnalı 1987, ¹10, s. 16.

Atabəy oranı iltifatla, sabit və ədalətli mənşurla kilsəyə bağışladı...¹ Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlardan aşkar görünür ki, Sünik elə həmin Sünikdir (Zəngəzur), onun ərazisində bu günə qədər gəlib çıxan Əkərək//Həyərek də elə tarixi mənbələrdə göstərilən və Atabəydən yazılı fərmanla bağışlanan (III Stepanosa - keşiş) həmin Həyərek//Aqaradır. Yəne oxuyuruq: "Monastın yanında nə varsa hamısını – torpağı, suyu, bağları, üzümlükləri, həmçinin yaşayış yerlərini, hətta **Anabat** qalasını da bütün vergilərdən azad etdi". Bizcə artıq şərhə ehtiyac yoxdur.

Deməli, VII yüzillikdə Dədə Qorqud ərəni Aqarəyin adına yer (toponim), çay, qala adı var imiş. Sözsüz ki, bu yerin, çayın, qalanın Əkərək//Aqaraq//Həyərek adlanmasının tarixi VII yüzillikdən çox-çox qədimlərlə bağlıdır. Deməli, Aqaraq/Həyərek əski çağlarda mifik obraz olmuş (Dədə Qorquddakı kimi), sonralar çay, qala, toponim və antropnim (şəxs) adı kimi də işlənmişdir. Fikrimizcə, Səkerək//Saqaraq adının da izinə qədim Sak//zSakan//Sakar etnonimlərində düşmək olar və bu da **Sisakan** etnotoponimində öz əksini tapmışdır. Bu, ayrıca bir mövzudur.

Göründüyü kimi, istər tarixi mənbələrin verdiyi məlumat və istərsə də Həyərek//Aqaraq, Həkəri//Akara sözlərinin morfoloji quruluşu və etnolinqvistik təhlili bu sözlərin oğuz mənşəli Aqar etnosu ilə və eləcə də Azərbaycan xalqının Oğuznaməsi hesab olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının personajı Əkrəklə bağlı olduğunu təsdiqləyir.

Həm dil faktlarının, həm də tarixi faktların bir-birinə uyurluğu dediyimiz fikri bir daha şərtləndirir.

XUSTUP

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Xustup oronimidir. Xustup dağı Qafan ərazisinin Naxçıvanla həmsərhəd olduğu ərazidə yerləşir. Xustup (b) lekseminin etnolinqvistik təhlili bu adın Oğuz mənşəli, türk dillərinə mənsub ad olduğunu sübut edir.

Hər şeydən öncə, qeyd etməliyik ki, Xustup toponiminin nüvəsini oğuz dil vahidi təşkil edir. Məlumdur ki, cənub-qərbi türk dillərinin formalaşmasında oğuz mənşəli etnos əsas nüvə olmuşdur. Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında oğuz mənşəli tayfanın dərin iz saldığını Azərbaycan və ümumən Qafqaz ərazisində oğuz komponentli onlarca etnotoponimin əks olunmasından da görmək olur.

Xustup oroniminin morfonoloji təhlili onun oğuzla bağlı olduğunu göstərir. Xustup sözü sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözdür. Ancaq elə görünür ki, Xustup sözü sadə sözdür, həm də bu sözün üzərinə fonetik örtüyün çəkilməsi bir növ onu asemantikləşmə prosesində özünü göstərən fonetik dəyişmələr dil qanunları ölçüləri daxilində baş vermişdir. "Oğuz təpəsi" mənasını ifadə edən bu söz bizə belə gəlir ki, müəyyən morfoloji dəyişiklikdən sonra Xustup şəklinə düşmüşdür. Oğuz etnonimə türkköklü xalqların əlimizə çatan ən qədim abidəsi Orxon-Yenisey kitabələrində rast gəlinir. Eyni zamanda Az tayfasının, doquz oğuz, Onok, Üç ok (on oğuz və üç oğuz) tayfalarının adlarına rast gəlirik ki, bu da xalqımızın dil, tarix abidəsi "Dədə Qorqud"la üst-üstə düşür.

Orxon abidələrinin tədqiqatçısı Q. Aydarovun məndən gətirdiyi nümunə maraqlıdır: "**Yazına oğuz tapa süledim**".¹

Maraqlıdır ki, ümumtürk abidəsi olan Orxon abidələrində də "Oğuz təpə" ifadəsinə rast gəlirik.

XI əsrin məşhur türk dilçisi M. Kaşğari "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində bir çox türk qəbilələrindən, bunların dil xüsusiyyətlərindən ətraflı məlumat vermişdir. O, bəhs etdiyi tayfaların coğrafi mövqeyinə görə sadalayarkən Rum yaxınlığından (indiki Türkiyə) başlayaraq Çinə qədər uzanan böyük və geniş ərazidə sakin olan tayfaları sıra ilə göstərmiş və hətta hansı tayfanın haraya yaxın yerdə məskunlaşdığını da qeyd etmişdir. M. Kaşğari türk qəbilə və tayfalarının coğrafi mövqeyini belə göstərmişdir: "Əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Əvvəla, Rum yaxınlığında birinci qəbilə

¹ Z. Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. B. 1985, s. 60.

¹ Г. А. Айдаров. Язык – Орханского памятника Билге-Катан. Алма-Ата. 1977, с. 30

Beçənək, sonra Qıpçaq, Oğuz, Yəmək..."¹

M.Kaşğarının təsvirindən görünür ki, Oğuz türk tayfası əsasən, Qafqazda məskən salmışdır.

Azərbaycan xalqının tarixi-qəhrəmanlıq abidəsi olan "Dədə Qorqud"da işlənən "Oğuz" ləksemi çoxcəhətli bir anlayışdır. Biz Oğuz həm şəxs, həm İç Oğuz və Dış Oğuzla bölünən xalqın adı, yeri, yurdu, dəqiq sərhədləri olan dövlət kimi və həm də tarixi dövr kimi (Oğuz qövmü) görürük. "Dədə Qorqud" həm də Azərbaycan xalqının "Oğuznamə"sidir.

Qeyd etdiyimiz mənbələrə istinadən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Oğuzlarda lap qədim zamanlardan dağa, təpəyə, hündür yerlərə tapınma olmuşdur. Bu haqda Mirəli Seyidovun fikri maraqlıdır. "Bir çox ölkələrdə də təpəciklərə, təpə qəbirlərə **"Oğuz kurqanı"**, **"Oğuz təpəsi"** deyilir. Bir çox əski türkdilli xalqlarda dağ, təpə ən böyük inamlardan biri olmuşdur. Hətta böyük dağları, təpələri bu və ya başqa türkdilli xalq əcdad kimi qəbul etmişdir"²

Bütün bu deyilənlərə əsasən, Xustup oroniminin "Oğuz təpəsi" ifadəsinin birləşmiş forması olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu ifadə xus//qus//quz//ğuz//Oğuz ünsüründən və təpə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözdür. Xus//qus//quz//ğuz komponentlərinin Oğuzun söz-törəməsi olmasını, həm də ləksik vahid kimi bir mənşədən törəməsini nəzərə alsaq, "Oğuz təpə"si ifadəsinin quz təpə//qus təpə//xus təpə//xustup formasına düşməsinə qanunauyğun fonetik hal hesab etmək olar.

Həm də fonetik dəyişmələrin Türk-Azərbaycan dilinin fonetik qanunları çərçivəsində baş verməsi aydın görünür.

Xustup sözünün "Xus" komponenti oğuz sözünün morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramış formasıdır. Azərbaycan dilində "ğ" samitinin söz əvvəlində işlənməməsi ğ>x əvəzlənməsi ilə nəticələnmiş, oğuz sözü quz//xus formasına düşmüşdür. Xustup toponiminin ikinci tərəfi olan "tup" forması təpə sözünün nitq fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş formasıdır.

Nitq prosesində "Oğuz təpə" ifadəsi cillanmaqla Xustup

¹ MK. I st. 27-28.

² M.Ceyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürün qaynaqları. B. 1983, səh. 282.

formasına düşmüşdür. Xustup ləksemnin formalaşmasında həm saitlərin, həm də samitlərin (kar samitlər x, s, t, p) ahəngi Azərbaycan dilinin fonetik qanunları çərçivəsində baş vermişdir.

"Oğuz təpə"si ifadəsi mürəkkəblikdən sadələşməyə doğru meyli etmiş, morfoloji dəyişmə nəticəsində tərkib hissələrində asemantikləşmə baş vermişdir. Ancaq bu ifadənin fonetik bərpası həm məxrəcə, həm də məzmununa görə Xustupun Oğuz təpəsi ifadəsindən törədiyini bir daha təsdiqləyir.

Bu qəbildən olan ifadələrdən biri də Ağstafa toponimidir. Ağstafa da Oğuz təpəsi mürəkkəb sözünün sadələşmiş formasından başqa bir şey deyildir. Oğuz//Oğuz+tafa//tapa-Ağstafa.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, zonanın ərazisində yerləşən Xustup oronimi etnonimdir və Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə özək olan oğuz etnocunun adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deməli, Xustup "Oğuz təpəsi" mürəkkəb adının xalq danışığı dilində sadələşdirilmiş, deformasiyaya uğramış formasıdır.

Zonanın toponimiyasında Oğuz ləksemi ilə bağlı digər coğrafi adların varlığı deyilənləri bir daha təsdiqləyir. Əlavə edək ki, S.P.Zelinskinin təsdiq etdiyi siyahıda Xustup dağı haqqında məlumat verilmişdir.

QOVŞUD

Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Qovşud oykonimidir. Heç şübhəsiz, bu söz Azərbaycan mənşəli olub qovuşmaq, birləşmək anlamını ifadə edir. Maraqlıdır ki, məşhur türkolq M.Kaşğarının "Divani lüğət -it-türk" adlı əsərində Qovşud adına rast gəlirik.

M.Kaşğari "Divan"ında Qovşud antroponim kimi təsvir olunmuşdur.¹

"Qovşud – Kişi adı".

Göründüyü kimi, M.Kaşğari lüğətində Qovşud ləksemi antroponim - kişi adı mənasında işlənmişdir.

¹ MK. I. 451-22.

Belə bir cəhəti qeyd etməliyik ki, Qovşud adlı coğrafi ad ancaq zonanın toponimiyası ilə məhdudlaşıb qalmır. Bu adın paralellərinə Azərbaycan Respublikasının Cəbrayıl rayonu (Qovşutlu) və Türkmənistanın (Qovşut) ərazisində rast gəlirik. Məlum olur ki, Qovşud(t) antroponimi ilə bağlı coğrafi ad oğuz türklərinin – Azərbaycan və Türkmən xalqının məskunlaşdığı ərazidə mövcüddür.

Bizə belə gəlir ki, bu ad antroponim kimi işlənməklə yanaşı, həm də hər hansı bir nəslin başçısının adını da bildirib. Bu adın antroponim kimi Azərbaycan onomastik sistemində istifadə arealı da məhdudlaşıb aradan çıxmışdır.

Qovşud (t) adı Azərbaycan onomastikası sistemində, demək olar ki, ancaq coğrafi adlarda öz izini qoruyub saxlamışdır.

Qovşud (t) sözünün lüğəti mənasında “qovuşmaq” anlamı da mövcüddür. Bu söz zonanın canlı danışığında qavşit kimi (qavışmaq kimi - qovuşmaq) işlənir.

Məlumdur ki, Türk xalqlarında, o cümlədən, azərbaycanlılarda da adamlara adlar onun işinə, həyatda qazandığı nailiyyətlərə görə verilirdi (“Dədə Qorqud”da olduğu kimi). Qovşud adında belə bir anlam qalmışdır. Şəxsə verilən bu adda qovuşmaqlıq fəaliyyəti nəzərə alınmışdır.

Antroponimlərin etnonimlərə çevrilməsi müntəzəm və qanunauyğun semantik prosesdir. Eyni zamanda etnosların coğrafi mənsubiyyətə fəal müdaxiləsi etnonimlərin toponimlərə keçməsinə şərtləndirir.

Görünür ki, türk mənşəli qohum tayfaların birləşməsi və qovuşmasında Qovşut antroponimi əsas rol oynamış, müəyyən mərhələdə etnonimə çevrilmiş və Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

“Qovşut” leksemi aşağıdakı mənə çalarlarının daşıyıcısı olmuşdur: Qovşud (t) - antroponim, Qovşud - etnonim, Qovşud - etnotoponim. Ümumiyyətlə, Qovşud leksemının nüvəsində qovuşmaq anlamı dayanır.

QUŞÇULU

Zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Quşçulu etnotoponimidir. Qədim təsəvvürə görə, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyini təşkil edən oğuzlarda daşa, torpağa, müəyyən heyvan və quşlara inam olmuşdur. Quşa inam ümumtürk onomastikasında olduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında da (həm antroponim, həm də toponimlərdə) öz izini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan, ümumən Qafqaz regionunda (iri) quş adları ilə əlaqədar toponimik adların mövcudluğu Azərbaycan xalqının lap qədim zamanlardan quşonqonlarına inamının ifadəsidir.

Qədim türk qəbilələri, boyları müəyyən dövrdə quşları totem kimi qəbul etmişdir. Totemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların tayfa, qəbilə, xalq adlarına çevrilməsidir. Deməli, onların Azərbaycan mənşəli toponimlərin öyrənilməsində poleotoponimlərin aydınlaşdırılması, dil mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə Quşçu adı ilə əlaqədar onlarla oykonim və mikrotoponim mövcüddür. Bu adda toponimlərin Qafqazda geniş yayıldığı qeyd olunur.

“В XIX в. На Кавказе отмечены 38 топонимов с компонентом Куш, Куши, Кушчу”.¹

Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində Quşçu adı ilə bağlı toponimlər Daşkəsən (2), Yevlax, Kürdəmir, Laçın, Şamaxı və c. rayonlarında ümumi quş adları anlayışı ifadə edir:

a) Tərkibində birinci tərəfi quş və ya quşçu adı işlənən mürəkkəb toponimik adlar vardır. Quş yuvası (Qutqaşen), Quşqara (Xanlar), Quşçu körpüsü (Daşkəsən), Quşçu (Qutçu düzü), Qubadlı (Quşçu-Armavir), Xanlar, Quşçu (Qazax) və s.

b) Tərkibində ikinci komponenti quş/quşçu olan coğrafi adlar vardır: Dağ quşu (Dəvəçi), Aşağı Quşçu (Tovuz), Aşağı Quşçular (Şuşa), Dəli Quşçu (Zərdab) kimi adlar bu qəbiləndir.

¹ Q.A.Qeybullayev. Топонимия Азербайджана 1986, с. 65

Quş/Quşçu komponenti ilə əlaqədar hidronomik adlara təsadüf edirik. Quşçu çayı (Qoşqar çayın qolu), Quş bulağı (Lerik). Ermənistan Respublikasının Gorus rayonu ərazisində də Quş bulağı adlı hidronim vardır. Bütün bu qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verilir ki, Quşçu/quş adı ilə bağlı coğrafi adlar geniş areala malikdir. Qafqazda əsasən azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə quş//quşçu tayfa adı ilə əmələ gəlmiş çoxsaylı toponimik adlar – oykonim, oronim və hidronimlər mövsuddur. Quşçu adlı toponim təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb geniş areala malikdir. Quşçu toponimi Şimali Qafqazda, Orta Asiyada (Türkmənistan, Qazaxstan, Qırğızıstan SSR) İran və Türkiyə ərazisində yayılmışdır.

Bundan başqa, 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri müfəssəli-əyaləti-Tiflisdə yer adları” adlı əsərdə Quşçular camaatı adlı coğrafi obyekt inzibati-ərazi bölgüyə daxil edilmişdir.¹

Quşçu sözünün mənşəyi, mənası müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

N.A.Aristov ilk dəfə Quşçu tayfasının Hunlarla Əlaqədar olduğunu söyləmişdir.²

Ə.Hüseynzadə isə Quşçu tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı tutması ilə əlaqələndirmişdir.³ O, bu etnonimin kökündə Türk və Azərbaycan dillərindəki Kuş (quş) sözünün durduğunu, “ovlayan quşla məşğul olan” mənası verdiyini söyləmişdir.

Bizə belə gəlir ki, quş//quşçu komponenti ilə əlaqədar mövcud coğrafi adlar – oykonim, oronim və hidronimlər türkköklü xalqların mənşəyində birbaşa iştirak edən eyni adlı quş/hun tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Bu adların areal kəsb etməsi heç də adların təsadüfən üst-üstə düşməsi deyil.

¹ Н.Мәтмәдов АФМ. 1984, II с. 162.

² Н.А.Аристов. Этнический состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности, «Живая старина» 3-4 1986, к. 397.

³ А.Гусейнзаде. К этимологии топонима Кушчу «Советская тюркология» жур. 1971, 16, с. 89-95.

Quşçulu leksemi Azərbaycan mənşəli düzəltmə sözdür. Quş sözü - -çu şəkilçisini qəbul edərək peşə, məşğuliyyət, yer məzmunu ifadə etmişdir.

Deməli, lap qədim vaxtlarda quşa tapınan, onu müqəddəs varlıq, totem kimi qəbul edən türksoylu tayfa bu və ya digər yerlərdə məskunlaşmaqla toponimlərdə öz özünü qoruyub saxlamışdır. Türk mənşəli quş sözü eynilə Türk-Azərbaycan mənşəli -çu və -lu şəkilçilərini qəbul etmişdir. -lu şəkilçisi Quşçu7 etnoniminə yer, məkan məzmunu verən şəkilçisi kimi çıxış edir. Məs: Tatarlı, Gürcülü, Qaraqoyunlu və s. sözlərdə olduğu kimi, Azərbaycan toponimiyasında ümumi quş adı ilə bağlı etnotoponimlər geniş yayıldığı kimi, xüsusi quş adları ilə ifadə olunan Laçın, Göyərçin, Toğanalı, Xoruzlu, Qarğalıq və s. kimi coğrafi adlar da areal xarakterə malikdir.

Quş adları ilə bağlı toponimlərin tədqiq olunması Azərbaycan xalqının qədim tarixini, inam və məişətini öyrənmək işində mühüm mənbələrdən biri olar. S.P.Zelinskiyin tədqiqində 3 kənd - 2 Quşçulu və 1 Quşi – təzə kənd adları qeyd olunmuşdur.¹

Əlavə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, xalqımızın mənşəyi, tarixi, adət, inamları ilə səsleşən Quşçulu etnotoponiminin adı süni şəkildə başqa bir adla (Davidbek adı) əvəz olunmuşdur.

UZ²

Ermənistan Respublikasının Sisyan rayonu ərazisinin Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Uz adlı oykonimidir. Bu etnotoponim türk mənşəli Uz etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmış və türk dilli xalqların, əsasən, oğuz qrupu türk dillərinin yayıldığı regionda öz izini saxlamışdır. Bu coğrafi ad (Uz) qədimliyi ilə seçilir. Tarixi-xronoloji baxımdan bu toponimi ümumtürk toponimiyası kimi qeyd etmək olar. Uz və onun variantı olan az//as//kas//qaz ünsürlü etnonimlər ümumtürk xarakterə malikdir və ayrı-ayrı türk

¹ Советская тюркология, 1997 (3) В.Гукасян.

² Ə.M.Rüstəmov. Uz etnonimi haqqında. Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri. Gənc dilçilərin Respublika konfransının materialları. B.Elm. 1989, səh. 27-29.

dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin müstəqil dil kimi formalaşmasından əvvəlki və ya bu prosesin davam etdiyi dövrdə əsas rünlərdən birini təşkil etmişdir. Tarixilik baxımından qədim etnos olan uzlar digər türk xalqlarla qaynayıb qarışmasında, onlarda ümumi cəhətlərin meydana gəlməsində əsas rol oynamışdırlar.

N.A.Baskakov uzları, uz dilini Balkan türklərindən biri kimi səciyyələndirmişdir.¹

Demək olar ki, Uz tayfası oğuz qrupu türk dillərinin tərkibinə daxil olan və cənub çöllərinə səpələnən etnoslardan biri olmuş və qohum dillərin (Azərbaycan, Türkiyə, Qaqauz və s.) yaşadığı ərazilərdə məskunlaşa bilmişdir. Məlumdur ki, Qarabağda – Hadrut və Mardakert rayonlarında müvafiq olaraq Çıraq-Uz və Maqov-Uz toponimləri mövcuddur. Bu oykonimin tərkibi iki komponentdən – çıraq, maqov və uz etnonimindən ibarətdir. Belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Ermənistan Respublikasının Sisyan rayonu ərazisində mövcud olan Uz oykonimi də eyni adlı türk mənşəli etnonimin adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Aydındır ki, Uz etnosu cənub-qərb türk tayfa birliklərindən ibarət olmuşdur.

Q.A.Qeybullayev “Топонимия Азербайджана” adlı əsərində yazır: “В раннем средневековье, когда узы жили территориально близко с печенегами и хазарами, может быть, часть их проникла Уз у Баласури (IX в.), Уз (город и область), Якута (XIII в.) в Аране.”²

Bununla bərabər, XIX əsrdə Zəngəzur ərazisində Uz kəndinin varlığını S.P.Zelinski də qeyd etmişdir.

“Uz” sözü onomastik ad, türk etnosunun adını bildirməklə bərabər, həm də qədim cəmlək, topluluq anlayışını bildirən komponent kimi də çıxış etmişdir.

Bu, ondan irəli gəlir ki, uz komponentli türk mənşəli etnos vaxtı ilə türkdilli xalqların formalaşmasında aparıcı rünlərdən biri kimi çıxış etmiş və demək olar ki, öz varlığını ancaq coğrafi adlarla yaşatmışdır. Deməli, qədim yazılı mənbələrdə, həmçinin etnotoponimlərdə özünü göstərən az//as, iz//uz, o cümlədən qaz//qaz//qur

qırğız, Azərbaycan, qazax, xəzər, özbək və s. Etnotoponimlərində az//qaz örtükləri “uz” etnosu ilə üst-üstə düşür. Türkdilli xalqların ən qədim abidəsi olan Orxon-Yenisey abidələrində Azərbaycan dilinin də mənşəyində bilavasitə iştirak edən az tayfasının adı çəkilir:

“Az budunıq altım”¹

Belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verilir ki, həm Azərbaycan ərazisində bir sıra toponimik adlarda (Araz, Xəzər, Astarə, Axstafa, Quzan, Tovuz, Çıraquz, Qafqaz və s.) həm də digər türkdilli xalqların yaşadığı regionlarda (qaqauz, qırğız, xakas//kakas), teles (telo+as) və s. mövcud olan toponimlərdə rast gəldiyimiz az//uz, qaz və s. komponenti həm etnik, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən törəmişdir. Az//uz və s. komponentinin topluluq və cəmlək məzmunu ifadə etməsi isə bu etnosun vaxtilə türkdilli tayfaların mənşəyində aparıcı rol oynaması, digər türkdilli tayfalarla daha çox qarışması ilə əlaqələndirmək olar.²

T.Hacıyev yazır: “Sözlərin canlanması etnosların birləşməsinin əlamətidir”³

Demək, mürəkkəb toponimlər olan Qaqauz, Tovuz, Çıraquz, Xakaz sözlərinin tərkibində olan Az//uz komponenti uz-az tayfasının adı ilə bağlıdır. Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində olan Uz oykonimi isə tək halında, yəni sadə, saf halda, öz ilkin mənə və formasını dəyişmədən qoruyub saxlamış və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

ÇULLU

Qafan rayonunun Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Çullu oykonimidir. Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində, onun formalaşmasında bilavasitə iştirak edən etnik qruplardan (etnonimlərdən) biri məhz Çol//Çul//Çullu adlanır.

Bu etnonimlə bağlı coğrafi adlar təkcə Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşmayıb, areal xarakterə malikdir və

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 262.

² Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана Б, 1986, с. 66

¹ Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бтлге Кагана. Алма-Ата, 1966, с.71.

² Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri. B. Elm. 1989, Ə.Rüstəmov. Uz etnoniminin haqqında, s. 21.

³ T.Hacıyev. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. s. 125.

tarixən türkdilli xalqların gediş-gəlişi ilə bağlı olaraq müxtəlif regionlara səpələnmişlər. Əlbəttə, Çul və bu qəbildən olan adlara türkdilli xalqların səpəndikləri yerlərdə, eləcə də müasir dövrdə onların yaşamadıqları ərazidə rast gəlinir.

Yazılı mənbələrdə bu coğrafi ad qeyd olunmuşdur.

“В письменных памятниках он зафиксирован с V в. армянские историки этого периода – Егише, Ф.Бузанд, Агафангол и другие говоря о тюркских племенах Закавказья и Восточная Кавказа, часто упоминают об ущеле Чол//Чул. Чул является древнейшей территорией Арана, где с IV в. Находился религиозный центр некоторые аранские цари II-IV в.в. были родом из Чула”¹

V.Qukasyan qeyd edir ki, Çol//Çul türk mənşəli söz olub, heç şübhəsiz, çuvuş dilində uşelye- dəgə, komen, skola mənalarnı bildinir. “Следовательно, Чол//Чул образован не от одноименного этнонима, а оронима”

Məlumdur ki, bizim eramın I əsrində şimali-şərqi Albaniya ərazisində Barmak dağı və Dərbənd arasında Maskut knyazlığı olmuşdur. Bu ərazi müxtəlif tarixi mənbələrdə müxtəlif variantda qeyd olunmuşdur: Çor, Tsur, Çol, Sul. Ancaq mənbələrdə bu toponimin dil mənəbiyyətinin göstərilməsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif dillərə aid edilməsinə və müxtəlif məzmununda izah edilməsinə səbəb olmuşdur.

Q.Qeybullayev bu toponimi Albaniyada Hunlara aid edir və türkdilli tayfalardan biri (Çol və ya Çul) olduğunu bildirir.

N.A.Baskakov “Имена собственные гуннов, болгар, хазаров, сабинов и аваров в исторических источниках” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Çul//Çulu Xəzər kaqanatının adıdır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Çul//Çol adlı türk mənşəli etnonim olmuş, həmin tayfaların müxtəlif dövrlərdə gediş-gəlişlər ilə əlaqədar olaraq yayıldıqları ərazinin coğrafi adlarında daşlaşmış və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Belə ki, Çul-Çullu adı ilə bağlı coğrafi adlar ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb, türkdilli xalqların yaşadığı regionlarda səpələnmişdir. Areal xarakterli bu

¹ В.Гукасян, В.Асланов. Исследования по истории Азербайджанского языка дописьменного периода. Б. 1986, с. 57.

coğrafi ada İran Azərbaycanı ərazisində Çullu formasında, Özbəkistan Respublikası ərazisində isə Çulobad formasında rast gəlirik. Çullu toponimi Türkiyə ərazisində də mövcuddur.

Demək olar ki, Ermənistan ərazisində (Qafan r-n) mövcud olan Çullu coğrafi adı eyni adlı türk mənşəli tayfanın adı ilə əlaqədar olaraq yaranmış, əsrlərin sınağından keçərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır.

Çullu toponimi öz strukturuna görə düzəltmə tərkibli toponimdir. Bu toponim morfoloji yolla düzəlmişdir.

-lu şəkilçisi Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olub, toponim yaradılmasında da fəal iştirak edir. Bu şəkilçi türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində tayfa adı bildirən sözlərə birləşərək etnotoponimlər əmələ gətirir. Məs: Çullu, Kəngərli, Çaxırlı, Ulaşlı və s.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Qafan rayonu ərazisində mövcud olan Çullu toponimi eyni adlı tayfanın (Çul-Çol) adı ilə bağlı yaranmış, onların yaşadığı məkanı bildirən etnotoponimə çevrilmişdir.

QACARAN

Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Qacarandır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Qacar türk mənşəli tayfalardan birinin adıdır.

Məlumdur ki, əksər hallarda toponimləri yerli əhali – qəbilə, tayfa, boy özü verir. Həm də bu cür adları yaşıdan ilk növbədə yerli ulus olur.

Türk-Azərbaycan mənşəli Qacar adı ilə bağlı coğrafi adlar areal xarakterlidir və türkdilli xalqların yaşadığı regionda geniş yayılmışdır. Areal toponimlərin müxtəlif zonalara səpələnməsinin başlıca və birinci səbəbi eyni qəbilə və tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif tarixi şəraitdə, müxtəlif yerlərdə məskən salması ilə bağlıdır. Areal toponim olan Qacar adı ilə bağlı coğrafi adlara Qırğızıstan Respublikasında Qacar formasında rast gəlirik. Bu coğrafi adlar təsadüfi üst-üstə düşməyib, eyni bir adın, Qacar etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Qacar-Qajar-

Qajarlı-Qacaran. Burada elə bir əsaslı fərq yoxdur. Belə ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində c>j əvəzlənməsi qanunauyğun fonetik haldır.¹ 1728-ci ildə tərtib olunmuş "Dəftəri müfəssəli-əyaləti-Tiflis"də Qacar toponimi qeyd olunmuşdur.²

Qacar etnotoponimi bu ərazidə qrupunun yaşaması, məskunlaşması ilə bağlıdır.

"Тюркские племена Каджар и авшар пришли из Средней Азии вместе с монгольскими завоевателями. В Азербайджане часть этих племен была поселена при Тимуре и Мираншахе. Топоним каджар встречался Геогчайском, Кубинском и Шушинском уездах"³

Azərbaycana monqolların hücumu ilə əlaqədar olaraq bir sıra türkdilli tayfalar da daxil olurlar. Qərbi Türküstanda başlıca türkdilli tayfalar Səfəvilər olmuşlar. Bu tayfalar – qacarlar, əfşarlar, baharlı, çobanlı, zəngənə və başqaları XIII əsrdə Azərbaycanda məskunlaşmağa başlayırlar.

Akademik Z.M.Bünyadov yazır: "...Monqol qoşunları bütün Xorasan və Fars İraqı ərazisindən keçərək hicri 617-ci ilin qışında (yanvar 1221) yoil boyu əllərinə düşməni qarət edə-edə, dağda-dağda Azərbaycana soxuldular"⁴.

Azərbaycan ərazisində və eləcə də Ermənistan və Gürcüstan ərazisində qacar etnoniminin geniş yayılmasını biz coğrafi adlardan da görürük.

Qacar etnosu Səfəvilərə mənsubdur. Səfəvi dövlətinin Azərbaycanda və eləcə də Zaqafqaziyada nə kimi rola malik olduğu məlumdur.

Səfəvi dövlətinin coğrafi sərhədlərində qacar etnonimi geniş yayılmış, eləcə də Azərbaycan dili Qafqaz dillərində qacar dili ilə eyniləşdirilmiş, bəzən qacar dili adlandırılmışdır.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Б. 1983. ст.7.

² АФМ. Б., 1984. с.158.

³ Б.А.Серебрянников, Н.В.Гаджиева Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. М. 1986, с. 64.

⁴ Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti B. 1985, səh. 112.

Məlumdur ki, "Azərbaycan" termini sovet dövründə Qafqaz xalqlarının dilinə daha geniş daxil olmuşdur. Müxtəlif Qafqaz xalqları azərbaycanlılara fərqli adlar vermişlər.

"Таким образом, применительных к азербайджанцам в кавказских языках мы имеем 4 группы названий: первый имеет в основе слово **татар**, вторая – со словом **турк**, третья – с именем **кажар** (каджар), четвертую группу **падар**".¹

Bu deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Qacarlar tayfası Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm rol oynamış, Qafqazda geniş ərazidə yayılmış və coğrafi adlarda izini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə bir geniş areala malik olma isə eyniləşdirməyə səbəb olmuşdur.

Deməli, Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində yerləşən Qacaran etnotoponimini məhz Azərbaycan mənşəli qacar//kacar tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa Qafqaz ərazisində, ümumiyyətlə, Səfəvilər dövlətinin malik olduğu ərazilərdə geniş yayılmış, onlarca mikro və makrotoponimlərin tərkibində bu günə qədər öz adını mühafizə etmişdir.

XIX əsrdə Zaqafqaziyada Qacar adlı 10 kənd qeyd olunmuşdur.

Qacaran sözü iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə, heç şübhəsiz, türk- Azərbaycan mənşəli tayfanın (qacar) adı ilə bağlıdır. –an ünsürü isə qədim türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində etnonimlərə artırılaraq topluluq, cəmlilik anlayışı əmələ gətirən topoformandır.

Bu topoformanın onlarca etnonimlərə artırılaraq etnotoponim əmələ gətirdiyinin şahidi oluruq. Toponim və etnotoponimdə (Alban, Aran, Turan, Türkan, Kuman, Xunan, Oğuzan, Abşeron//Afşaran, Muğan, Komaran və s.) rast gəldiyimiz -an şəkilçisi də topluluq çalan əsasında düzəldilmişdir.

-an şəkilçisi məhsuldarlığı ilə seçilən bir topoformandır. B.Serebrennikov -an göstəricisinin qədim Türk dillərində kəmiyyət-topluluq, cəmlilik məzmununu ifadə etdiyini göstərmişdir.

"В старых тюркских языках обнаруживается также аффикс мн. числа –(а)н ер. оглан «юноши», ерен «мужи», «кыркын де-

¹ Этническая ономастика. М. 1984, с. 148.

вушки», которые также может представляет показател собира-
тельной множественности -н”¹.

Beləliklə, Qacar toponimi türk- Azərbaycan mənşəli qacar tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu toponimin istər pozitiv cəhəti-tarixi, coğrafi reallıqda əks olunması, istərsə də, neqativ-zahiri əlamətləri, morfoloji cəhətləri türk- Azərbaycan mənşəli olduğunu sübut edir.

ÇANAXÇI

Ermənistan Respublikasının Kafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Çanaxçı oykonimidir. Bu coğrafi adın mənası ilk baxışdan sezilir. Çanaxçı oykonimi şəffaflığı ilə Azərbaycan dilinə mənsub olan coğrafi addır. Bu adın həm ifadə etdiyi ilkin mənasında (Çanaq sözünün ifadə etdiyi məna Azərbaycanatalar sözlərində də işlənir. Məs: "Tısbəğa çanaqdan çıxdı, çanağını bəyənmədi" və s.), həm də sözün quruluşunda Azərbaycan dilinə məxsus dil vahidləri birləşmişdir.

Çanaxçı adlı coğrafi adlar paralellik təşkil edir. Belə ki, Çanaxçı adı ilə bağlı coğrafi adlar Ermənistan və Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmışdır.

Çanaxçı adlı coğrafi ad Moldaviya Respublikasında Çenak, Türkmənistan Respublikasında Çanakçı, Özbəkistan Respublikasında Çanak, Qazaxıstanda Çanak, Gürcüstan Respublikasında Çanaxçı şəklində yayılmışdır.²

Türk mənşəli çanaq dil vahidi türkdilli xalqların yayıldığı regionlarda eyni adlı xüsusi adların (Çanaq, Çanaqçı və s. formada) əmələ gəlməsində iştirak etmişdir.

Məlumdur ki, "çanaq" sözü ümumi isim olub türk dillərində geniş artealda işlənir. Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə, o cümlədən toponimik vahidlərə çevrilməsi dildə kateqoriya halına düşmüşdür.

Dildə toponimik paralellərin yaranmasının başlıca istiqamətlərindən biri eyni dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə ümumişlək sözlərlə coğrafi adların yaradılmasıdır.

Bizə belə gəlir ki, Çanaxçı toponiminin paralellik təşkil etməsi hansısa ümumtürk etnosu ilə bağlı olmamış, türk mənşəli çanaq sözünün türkdilli xalqların məişətində, məşğuliyyətində geniş işlək olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deməli, çanaqçılıq peşəsi, məşğuliyyəti türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının məişətində, adət və ənənəsində geniş yayılmışdır.

Dəmirçi, Sabunçu, Quşçu kimi coğrafi adların ifadə etdiyi məna Çanaxçı toponiminə də aiddir.

-çu⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi əsas məna peşə, sənət məşğuliyyət anlamı bildirməsidir. Çanaq/Çanaxçı toponimlərinin türkdilli xalqların yaşadığı regionlarda geniş olması onu göstərir ki, lap qədim zamanlarda bu peşə türkdilli xalqların məişətində, peşə məşğuliyyətində mühüm rol oynamışdır.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikasının Vedi rayonu vadisində də Çanaxçı adlı toponim olmuş, lakin 1948-ci ildə adı dəyişdirilmiş, passiv fonda keçmişdir.¹ S.P.Zelinskidə Çanaxlı oykonimi qeyd edilmişdir.

ÇƏPNI

Qafan rayonu ərazisində Türk-oğuz mənşəli coğrafi adlardan biri Çəpnidir. Çəpni kənddir. Tarixi mənbələrdə bu boy tayfanın adı çəkilir. Məşhur türkoloq Mahmud Kaşğari (XI əsr) "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində oğuzların 22 tayfadan ibarət olduğunu göstərir. Göstərilən tayfalardan biri də Çəpnidir.²

Çəpni etnonimi M.Kaşğaridən sonrakı tədqiqatda da türkoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu və ya digər dərəcədə səciyyələndirilmişdir. Çəpni boy-tayfası F.Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbül-

¹ Н.Г.Волкова. Ономастика востока. О названиях Азербайджанцев на Кавказе.

² Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. B. 1987, səh. 171-179.

¹ Армянская ССР административно-территориальное деление. Издательство "Аястан", Ереван, 1971. ст.271

² М.Каşғари "Divani lüğət-it-türk" Ankara, 1939, t. I, c. 55-56.

qazi xan Xivəlinin səciyyəsində azacıq fonetik dəyişikliklə öz əksini tapmışdır. M.Kaşğari və Əbülqazi xan Xivəlidə Çəpni, Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əlidə ebnü göstərilir.

F.Rəşidəddin oğuzları boyları, damğaları, hər bir tayfanın spesifik əlamətlərinin tam şəkildə təsvir etmişdir. O, oğuz boylarını **Bozok** və **Üçök** deyə iki qrupa ayırmışdır:

“Их должны знат по этим признанкам, чтобы ни один из них не мог спорит с другом. Дети каждого из них тоже должны знат свои места”.¹

“...Иркыл Ходжа дал лакабу каждому из двадцати четырех детей, родившихся от сыновей Огуза, половине которых еще при жизни Огуза было дано имя Бозок, а другой половине – Учок”.²

Çəpni uçoх tayfasına məxsus Göy xanın oğlanlarından birinin adıdır. Rəşidəddin həm də Çəpni tayfasının mənasını sciyyələndirmişdir.

“Чепни, т.е. везде, где есть враг, немедленно выступающие в сражение: (его рода) тамга: онгон-кречет, доля мяса-левое бедро”.³

Tarixi mənbələrdə Çəpni tayfasının adı çəkilir, onun damğası, mənası səciyyələndirilir. Rəşidəddinə əsasən, deyə bilərik ki, Oğuzun oğlanlarının hər bir damğası və başqa əlamətləri onların yaşadığı coğrafi ərazini də sərhədləşdirir, müəyyən edirdi. A.N.Kononov “Родославная туркмен” adlı əsərində oğuz tayfalarından danışarkən qeyd edir ki, Çəpni Göy xanın oğlanlarından biri olmuşdur.³

Rəşidəddinə əsaslanan Əbdül Qazi xan da Çəpni sözünün mənasını “dalaşqan” kimi səciyyələndirmişdir.

Çəpnilər də əfşarlar kimi adı zəmanəmizə gəlib çıxmış bir boydur. Çəpnilərin bir bələyü Uzun Həsən zamanında Ağqoyunluların xidmətinə girmişdi. Onların başçıları El Aldı bəy idi.

Çəpnilərin böyükəksirriyyəti oturaq həyat sürüdürlər və torpağa tamamilə bağlı idilər. Çəpnilərin bir qismi (mühüm) şiə idi və bunun nəticəsində Səfəvi hökmdarlığına sadıq idilər. Səfəvi müridlərinin xeyli hissəsi çəpnilərdən ibarət idi.¹

Çəpnilər türkiyənin Anadolu, Ankara, Trabzon nahiyələrində daha çox məskunlaşa bilmişlər. Oğuzşünas alim F.Sümər “**Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu**” adlı Daxili İşlər Nazirliyinin kitabına əsaalanaraq XVI əsrdə Çəpni tayfasının 43 oymaqda əks olunduğunu və yaşadıklarını göstərmiş, eyni zamanda hazırda onlardan 36 toponimin mövcudluğunu qeyd etmişdir.²

Qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycan (ümumən) Qafqaz ərazisində 24 oğuz bələyinin adları ilə çoxsaylı toponimlər yaranmışdır. Və hər iki xalqın formalaşmasında eyni dərəcədə iştirak edən etnoslar olmuşlar. Onlardan bir də Çəpni soyu idi.³

Çəpni antroponimi zaman keçdikcə mənsub olduğu xalqın adını bildirən etnonmə şevrilmiş və sonrakı mərhələdə toponimləşərək coğrafi adların tərkibində daşlaşıb yüzilliklər ərzində öz ilkin mənə və formasını saxlaya bilmişdir.

Qeyd edək ki, bu oykonimin adı XIX əsr mənbəsində - S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda vardır. Çəpni tayfası Ağqoyunlu tayfasının tərkibinə daxil olmuşdur. Çəpni etnotoponimində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formada rast gələ bilərik. Şamaxı rayonu ərazisində Çəpli (n-l əvəzlənməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır), Kürdəmir rayon ərazisində Karrar məhəlləsindən birinin adı Çəpli, Şamaxıda Cibni//Djibni, Göyçayda Çəpni, Qubada Çəpni adlı oykonimlər vardır.

Göründüyü kimi, bu etnonim müxtəlif regionda müxtəlif tərzdə ifadə olunmuşdur. Bu fonetik fərqlər dialekt və şivələrin təsirinə mruz qalmanın nəticəsidir. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili

¹ Рашидаддин. Огузнаме. Б. 1987, с. 63

² Рашидаддин. Огузнаме. Б. 1987, с. 63.

³ Yenə orada s. 64-66.

³ А.Н.Кононов Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского - М.-Л., 1958.

¹ F.Sümər. Oğuzlar. 1992, B., s. 314.

² F.Sümər. Oğuzlar. 1992, B., s. 429.

³ Ə.M.Rüstəmov. Zəngəzurun Azərbaycan türk mənşəli toponimiyası və onun türk paralelləri. Azərbaycan dilində norma və normalaşma məsələləri. B. 1991, s.141-143.

üçün b/p və n/l əvəzlənməsinin məqbul olduğu B.A.Serebrennikov qeyd etmişdir.¹

Deməli, adlarda özünü göstərən bu cür fonetik dəyişmələr eyni zamanda türk dillərinin zaman keçdikcə fonetik-qrammatik dəyişməyə uğramasını da əks etdirir.

Oğuz nişanəsi, oğuz tayfası olan Şepni etnonimi yoponimik adlara zamanəməzə qədər gəlib çıxmışdır.

Bizə belə gəlir ki, Çepni//Çəpni lekseminin səciyyələndirilmiş mənasının (dalaşqanlıq) izi lüğəti mənasında müəyyən qədər qorunub saxlanmışdır. Belə ki, Çəpni sözünün semantikasında “çəpləşmək” anlamı vardır. Bu anlam “dalaşqan” ilə sinonimik xarakterə malikdir. “Sözü çəpləşmək” frazeoloji vahidi “çəp”, “çəpinə”, “çəpləşmək” sözlərindən yaranmışdır. Maraqlıdır ki, dildə “çəp”, “çəpinə” leksemi əsasında “çəpinə getmək” frazemi yaranmışdır. Məlumdur ki, bu və ya digər adlar hər hansı bir varlığa onun xarakterinə görə verilirdi. “Dədə Qorqud” dastanında da bunun izinə rast gəlirik. Məs. Buğac adı bu cür yaranmışdır. Çəpni etnonimi də bizcə, bu qəbildən yaranmış leksik vahiddir.

İNCƏVAR/İNCƏVƏR OYKONİMİ, İNCƏ BEL ORONİMİ

Ermənistan Respublikasının Kafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri də “incə” sözünün iştirakı ilə İncəvar//İncəvər oykonimi (passiv) və İncəbel oronimidir. Bu coğrafi adın qısa etimoloji təhlilini verək. Məlumdur ki, ümumən Azərbaycan toponimikasında “incə” komponentinin iştirakı ilə çoxlu toponim vardır.

Professor A.Qurbanov “İncə” sözünün Azərbaycan dilindəki ikili xüsusiyyətini – həm “narın”, “nazik” və s. mənasını, həm də bu sözün qırpaq mənşəli “əncə” tayfasının adı ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir.²

Azərbaycan ərazisində yerləşən İncə adlı toponimlərin, daha çox oykonimlərin əksəriyyəti, demək olar ki, zonanın ərazisində yerləşən İncəvar və İncəbel adlı coğrafi adlar Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Öncəli (Qax rayonu), İncili (Cəlilabad rayonu), İncə (Şəki rayonu), Oncaqala (Masallı rayonu) ilə paralel xarakterə malikdir və qırpaq mənşəli Əncə tayfasının adı ilə bağlıdır. S.P.Zelinskiyin tədqiqində bu söz İncəvar kimi verilmişdir.

Toponimist alim Q.Qeybullayev qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisində bu adın müxtəlif fonetik variantları mövcuddur, qədim tarixə malikdir. “Топоним Анча и Грузии отмечен еще в источнике IX в.”

O, inqilaba qədərki ədəbiyyatda Qafqaz ərazisində səkkizə qədər İncə adlı toponimin olduğunu, o cümlədən İncəvar adlı toponimin mövcudluğunu qeyd etmişdir.¹

İncəvər və İncə bel toponimi öz quruluşuna görə mürəkkəb sözdür. “İncə” və “var”, “bel” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Bu toponimin tərkibində ikinci komponent (var və bel) Azərbaycan toponimiyasında nimenklatur söz kimi çıxış edir.

Zonanın ərazisində ikinci komponent (var) danışiq dilinin təsiri ilə “vər” formasına düşmüşdür. A>ə əvəzlənməsi, ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan canlı danışiq dilində geniş yayılmışdır. Məs: qarı/qəpi, qayçı/qəyçi və s. “Var” komponenti coğrafi adların tərkibinə qoşularaq məkan, yer məzmunu verən topokomponent kimi çıxış edir. Deməli, İncəvar sözü incə//əncə tayfasının məskən saldığı yer, məkan deməkdir.

İncəbel sözü bu qəbildəndir. Burada iştirak edən “bel” ünsürü nomenklatur termin kimi çıxış edir. Çoxmənalı söz oluan “bel” sözünə biz zonanın başqa bir etnotoponiminin tərkibində rast gəlirik. Qanlı bel oronimində “bel” sözü bu qəbildəndir.

Bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, zonanın toponimiyasında iştirak edən İncəvar və İncəbel toponimlərinin tərkibindən İncə sözü Qırpaq mənşəli tayfa olan İncə//əncə tayfasının adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

¹ Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М. 1966, с. 38-68

² А.Қurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B. 1988, səh. 400.

¹ Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана Б, 1986, с. 49

YEMAXLI//YEMƏKLİ TOPONİMİ

Zəngəzurun türk mənşəli toponimləri sistemində xüsusi çəkisi mühün olan toponimlərdən biri Yeməklı//Yeməklidir. Bu toponim Kafan rayonu ərazisində yerləşir. Yüzlərcə toponim kimi, bu toponimin də taleyi acınacaqlı olmuş, günümüzdə qədər gəlib çıxmamış, “ölü” toponimlər sırasına atılmışdır. Yeməklı xarabalıq, kənd yeridir. Ləğv “edilmiş” yer-yurd adları sırasında adı şəkildir. Bu toponimin türk mənşəli leksik vahid olması şübhə doğurmur. Lakin bu coğrafi adı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə xalqımızım tarixi, onun miqrasiya istiqamətlərini, o cümlədən türkdilli tayfalar içərisində yerini aydınlaşdırmaqda bizə yadımçı olur.

Fikrimizcə, Yeməklı toponiminin bugünkü anlama, nə yemək-icmək, nə də yamaq anlamı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Sözdün yazılış və tələffüzündəki zahiri cəhət onun mahiyyətini ifadə etmir. Olsa-olsa, onun türk mənşəli söz olduğunu bildirir. Bu sözdün etimoloji təhlili onun türk mənşəli Yəmak tayfasına aid olduğunu üzə çıxarır. Türkologiyanın atası M.Kaşğari məlum əsərində Rum elindən Çinə qədər ərazidə yayılmış türklərdən danışarkən onların içərisində Yəmak tayfasının adını dördüncü sırada (Becənək, sonra Qıfcaq, Oğuz, Yəmak...) çəkilib. Qeud edək ki, Zəngəzur, ümumiyyətlə, Oğuz boy adlarının ən çox olduğu bölgələrdən biridir. Yəmak tayfasının adı ilə bağlı Yeməklı tayfasının bi ərazidə olması şübhə doğurmur. Çünki Oğuz boy adlarından da bir çoxuna aid yer adlarına bu bölgədə rast gəlmək mümkündür.

Yeməklı//Yemək lüğəti vahidlərindəki azacıq fonetik fərq danışq prosesinin nəticəsində formalaşmışdır. Bəri başdan qeyd edək ki, zonanın ləhcəsində “yemək” sözü “yemax” kimi tələffüz olunur. “Yemək” sözü də qanunauyğun fonetik dəyişiklikdə Yemax//Yemaxlı formasına düşmüşdür.

Dilimiz üçün e>a və, k>x əvəzlənməsi məqbuldur. Deməli, zonanın “ölü”, “lal” toponimləri içərisində Yemaxlı toponimi qədim türk tayfasından biri olan Yeməklı adı ilə bağlıdır.

Bu cür “lal” toponimlərin “dili”ni aşmaqla qədim türk tayfaları, onların məskunlaşdıqları ərazi və coğrafi koordinatları haqqında tutarlı fikir söyləmək olur. Təhrif olunan, bəzən də təhrif olunduğu

üçün yaxşı səsəlməyən toponimlərin çox zaman tarixi ulu keçmişə qədər uzanır. Məs: Oğur//Oğru kənd əslində Oğuz kənd olmuşdur. Onların elmi təhlilini vermək toponimistlərin vacib problemlərindəndir.

XOTANAN ETNOTOPONİMİ

Zəngəzur toponimiyası içərisində daha çox maraq doğuran coğrafi adlardan biri Xotanan etnotoponimidir. Bu Qafan rayonu ərazisində yerləşən kənd adıdır. Xotanan leksemi tarixi mənbələrdə, o cümlədən, türkologiyanın atası sayılan Kaşğarinin “Türk dillərinin lüğəti” əsərində adı çəkilən türk mənşəli, türkdilli Xotan leksemi ilə eyniyyət təşkil edir. Hazırda Çin Xalq Respublikasının Sintezyan Uyğur Muxtar Respublikasında uyğurlarla yanaşı, Xotanlar da yaşayır. Xotan adlı coğrafi obyektlər – Xotan düzənliyi, Xotan şəhəri, Xotan çayı kimi adların varlığı bu ərazidə qədim türk dilli etnos olan Xotanların burada lap qədim zamanlardan məskunlaşdığını xəbər verir.

Görkəmli alim E.M. Murzayev “Топонимика Синтезян” adlı yazısında bu haqda yazır: “Mərkəzi Asiya əhalisi rəngarəng etnik tərkibdən ibarətdir. Təkcə Sintezyan Uyğur respublikasında onda çox xalq yaşayır və müxtəlif dildə danışır. Bu dilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Türklər, b) Monqollar, v) İran, q) Tunqus/Mancur, d) Çin dili.”

Göründüyü kimi, türk dilli xalq Murzayevin bölgüsündə birinci qeyd olunur. Həm də türkdilli xalq olan xotanlar digər türkdilli xalqlarla – Aksu, Turfan, Lobnor adlı xalqlarla bir ərazidə - Sintezyan Uyğur Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Xotanlar digər türkdilli xalqlara nisbətən həm çoxluq təşkil edirlər, həm də geniş ərazidə səpələnmişlər.¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xotan nəsli qısa bir müddətdə həmin ərazilərdə çarlıq etmiş və hakimiyyət başında olmuşlar. Görkəmli türkoloq AN.Kononovun redaktorluğu ilə buraxılmış “Фрагмент уйгурской версии биографии Синтезян” adlı əsərində

¹ Географические названия. 1962, с. 117.

qeyd olunur ki, Xou Tan nəslə qısa bir müddətdə (923-936-cı illər) çarlıq etmiş, uyğur mətnlərdə həmin dövrdə bu şəkildə işlənmişdir. Deməli, Xotan etnonimi Xou Tan antroponiminin müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır və həmin ad müxtəlif xalqların dilində müxtəlif şəkildə səslənir. Xou Tan antroponimi zaman keçdikcə etnonimə çevrilmiş və bu isə coğrafi adlarda az-çox iz qoymuş, yaşamışdır. Əlbəttə, Xotan etnik tayfası ancaq məskunlaşdıqları ərazidə müəyyən iz qoya bilər.

Məlumdur ki, türkdilli xalqlarının əlimizə çatan ən qədim, ən tutarlı abidəsi Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələrdə türkdilli etnoslar – Azlar, Kırğızlar, Oğuzlar, Onoklar, Tabğaclar, Toloslar, türklər, uyğurlar, Tarduşlar və digər tayfalarla yanaşı, Kıdan adlı tayfanın da adı çəkilir. Burada belə bir mətn də vardır. “Oğuz artuğu skiz yaşına kaşın kıtan tapa sülədim”. Abidədə adı çəkilən digər türkdilli tayfalarla əlaqə və münasibətdə olan kıtan tayfası elə xotan etnosunun ilki, əzəli deyilmi? Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Bilgə xaqan mənşəyi, mənsubiyyəti etibarilə tokuz-oğuz nəslindəndir. Bilgə xaqanın məlumatına görə, özünün xalqı doqquz-oğuz və ya sadəcə oğuz adlanır.

Göründüyü kimi, türk dilli xalq olan uyğur, kırğızlar məskun olduqları nisbətən kiçik türk və qeyri-türk etnoslarına müəyyən dərəcədə təsir etmişlər. Qafan rayonu ərazisində yerləşən Xotanan coğrafi adı türkdilli Xotan adının azacıq dəyişikliyə uğramış formasından başqa bir şey deyildir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, Xotan etnonimi ancaq bir formada deyil, müxtəlif dillərdə, müxtəlif formada tələffüz olunur. E.M.Murzayev qeyd etmişdir ki, Ptolomeyin klassik coğrafiyasında bu söz Xotax kimi işlədilmişdir. Xotan coğrafi termini müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə tələffüz olunmaqla yanaşı, yayılma coğrafiyası da çox genişdir.

Atlantik okeanın sahillərindən tutmuş Sakit okeanın sahillərinə qədər hər halda Xatan leksemi daha çox türkdilli xalqların yayıldığı ərazi həndəvərində yayıla bilərdi. Elə bu tərzdə də yayılmışdır.¹

Xotan etnonimi də türk etnoslu xalqın yaşadığı ərazidə yerləşmişdir. Həm də müəyyən morfoloji ünsür qəbul edərək formalaşmışdır. Xotan+an sözündə -an ünsürü, ümumiyyətlə, türk dillərində etnonimlərə yer məzmunu verən topluluq, cəmlilik anlayışı bildirən əlamətdir. Bu ünsürü biz digər etnonimlərin tərkibində görürük. Məs: Hunan, Muğan, Oğuzan, Türkan. Türk mənşəli etnonim olan xotanların yayılma xərtəsi digər türkdilli etnosların yayılma coğrafiyasından az deyildir. Doğurdan da biz Zəngəzuru qədim türk mənşəli etnosların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən bir ərazi kimi görürük. Burada Hunlar, Suvarlar, Çəpnilər, Xalaclar, Oğuzlar, Uzlar, Bayandurlar, Xotanlar və s. türkdilli tayfalar məskunlaşmış və daşdıqları toponimik adlarda özlərini yaşada bilməmişlər.

Maraqlıdır ki, oğuz etnoslu boylar burada əsas təşkil etmişlər. Xotan dili ləhcəsi əhatəsində olduğu türk (qaşqar, turfan, Lobnor) və qeyri-tafaların təsiri ilə bir sıra leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Məs: Xotan leksemi: xotan, xatan, xidan, xatın, çidan və s. formada işlənmişdir. Xotanan leksemi (Zəngəzur ərazisində) də türk (Hun, suvar, çəpni, ağvan və s.) və qeyri-türk (erməni, kürd) etnoslarının təsiri nəticəsində həmin formada daşlanmışdır.

Eyni zamanda digər türk dillərində, demək olar ki, rast gəldiyimiz fonetik hadisəyə həm uyğur-xotanlarında və həm də Zəngəzur azərbaycanlılarının şivəsində rast gəlirik. Bu, söz əvvəlində “h” samitinin işlənməsidir. Bu haqda prof. M.Şirəliyevin fikri maraqlıdır. O, qeyd etmişdir ki, M.Kaşğari öz məlum əsərində türk dillərinin fonetikasından danışarkən XI əsrdə bu dillərdə “h” boğaz samitinin olmamasını qeyd etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bəzi tayfa dillərində “h” boğaz səsinə təsadüf edilməsi başqa dillərin, xüsusilə, Hind dilinin təsiri ilə izah olunmalıdır. M.Kaşğariyə görə, xotanlarda və gəncəklərdə söz əvvəlində “h” (haa, hana) səsinin olması başqa dilin təsirindən başqa bir şey deyildir. Həqiqətən, “h” səstərmini hadisəsi ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-iber dilləri əhatəsində türk dillərində özünü göstərdiyindən ola bilsin ki, bu, həmin dillərin təsirdir. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”.¹

¹ Географические названия. 1962, с. 136.

¹ M.Şirəliyev. 1962, səh. 100.

Həqiqətən də Zəngəzur zonasında yaşayan azərbaycanlıların şivəsində sözün əvvəlində "h"laşma hadisəsinə gen-böl rast gəlirik.

Açar-haçar, elə-heylə, əlbəttə-həlbəttə, nə vaxt-havaxt və s. Göründüyü kimi, xotan ləhcəsinin başqa türk dillərindən fərqlənən xüsusiyyəti Zəngəzur ərazisində yaşayan azərbaycanlıların danışq xüsusiyyəti ilə müvaziləşir, üst-üstə düşür.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Xotan, Xotanan da daxil olmaqla, ümumiyyətlə, Zəngəzur zonası türkdilli tayfaların qədim beşiyi olmuş, müasir dünyamıza qədər gəlib çıxmışdır.

Xotanan toponimi Kafan rayonu ərazisində Aşağı və Yuxarı Xotanan olmaqla iki yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu toponimin təyinedici rus leksik vahidi ilə "Верхний" və "Нижний" Xotanan formasında verilmişdir.

Burasını da qeyd edək ki, Xotan etnotoponimi mənşə etibarilə xatay etnoniminə uyğun gəlir. Hansı ki, bu etnosun Azərbaycan mill dövlətçiliyində müstəsna rolunu olan, bir əlində qılınc, bir əlində qələm tutan Ş.İ.Xətai kimi nəslə yetişmişdir.

Xatay/hatay etnotoponimi Türkiyə ərazisində böyük bir ərazinin adını daşıyır.¹

XIX əsrin rus tədqiqatçısı S.P.Zelinskinin tədqiqində bu kəndin əhalisinin Azərbaycan-türk mənşəli olması da qeyd olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə ermənicələşmiş – eybəcərləşmiş formaya salındı. Sovet dövründə bu ad artıq şəriksiz erməni adı kimi rəsmi sənədlərdə göstərildi.

GORUS-QORUS-QOROS

Zəngəzurun coğrafi adları sırasında Gorus-Qoros toponimi mühüm yer tutur. Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya əyalətində mövcud olan tayfalarından biri də Qoros-Gorus-Qoros –Xoros-Xorus-Qerusdur.

Qeyd edək ki, M.Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində Qoroq qalasının adı çəkilir.¹ Heç şübhəsiz ki, Zəngəzur ərazisində mövcud olan Gorus-Qoros toponimi orta əsrlərdə adı çəkilən Qoroq ilə birbaşa bağlıdır. Bu adda XIX əsrdə Yelizavetapol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında iki kənd yaşayış məntəqəsi vardır. Bu yaşayış məntəqəsinin bir adı da son vaxtlara qədər köhnə Gorus adlarıdır.²

¹ "Azərbaycan onomastikası problemləri". II, B., 1988, səh. 197.

¹ M.Kalankatlı "Alban tarixi", B. 1991, səh. 195.

² "Экономический быт" Исследование С.П.Зелинского. с. 150.

Klavdi Ptolomey Qafqaz ərazisində yerləşən Xoros//Xeros və Cavar tayfalarının adını qeyd etmişdir. Xatırladaq ki, Zəngəzurun toponimiyasında türkdilli etnoslardan olan Suvar//Savar adlı toponim – yaşayış məntəqəsi də vardır ki, bu, indiki Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Azərbaycan-türk dilinin mənşəyinin tədqiqatçısı Q.Qeybullayev bu fikirdədir ki, erkən orta əsrlərdə adı çəkilən Xoros//Xurs-Xursan-Xors tayfaları türkdillidir. Nəticə etibarilə müxtəlif ərazilərdə mövcud olan yaşayış məntəqələri – toponimlər uyğun olaraq Qoros-Xoros-Korus tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Xrus kəndi həm də Naxçıvan ərazisində də mövcuddur. XIX əsrdə də Qazax rayonu ərazisində Qoros adlı yaşayış məntəqəsi, Xorosdağ adlı oronimin olduğunu D.D.Paqirev qeyd etmişdir.¹ O cümlədən Qarabağın ərazisində Kirs dağı və Gorus adlı yaşayış məntəqəsi qeyd olunmuşdur. Belə hesab edirik ki, Zəngəzur ərazisində mövcud olan Kirs adlı dağın adı da Qoros-Xorus-Kirs-Gorus adına uyğundur. Türkiyə ərazisində ən böyük dağ zirvələrindən biri Qars adlanır. Kirs-Kırs-Qars adları eyni mənşəli sözün müxtəlif fonetik tərkibində təzahür formalarıdır.

Qeyd edək ki, XIX əsr rəsmi sənədlərində Stavropol quberniyasında Qeros adlı toponim göstərilmişdir. Xursun toponimi Dağıstan quberniyası ərazisində də yazıya alınmışdır.²

Şübhəsiz ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Xorasan toponimi də eyni mənşəli Qeros-Xoros sözündəndir.

Göründüyü kimi, bu etnonim müxtəlif mənbələrdə və ərazilərdə müxtəlif fonetik variantda qeyd olunmuşdur: Qros-Xoros, Xurs-Kirs, Qars, Xursan, Xorasan və s. Hər şeydən öncə, bu adların nüvəsində dayanan və bu günə qədər Albaniya ərazisində (Zəngəzurdə) mövcud olan toponim Gorus-Qorusdur “Alban tarix”ində adı çəkilən Qoroz qalası məhz Korus-Qorosla bağlıdır.

Toponimist alim Q.Qeybullayev qeyd etmişdir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniyada yaşamış Gorus (Xoros, Xors) tayfası Cənubi Azərbaycanda Qerus, Xeris, Xurzan, Xerusan, Xersabad adlarında öz

izini saxlamışdır. Belə hesab edirik ki, Qara dəniz sahilində yerləşən Xerson şəhərinin adı da Xopros-Qorosla eyni kökdən törəmədir.

M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Zəngəzurun o zamankı toponimiyasının mənzərəsini öyrənmək baxımından zəngin material-faktlar vardır. Əlbəttə, bunun özü ayrıca bir tədqiqatın mövzudur. “Alban tarixi”ndə göstərilir: “Bir dəfə Babik hakimiyyətinin birinci ilində ova çıxır və öz virana qalmış torpağını gəzib seyr edir. Şalata çatanda o bir təpəyə qalxır, həmin vaxt hardansa bir ceyran çıxır və qaçıb torpaqla örtülmüş kilsənin üstündə durur. Babik həmin təpəyə çatanda onun ayaqları torpağa girir. Babik atını zorla düşdüyü dəlikdən çıxarır. Orada olanların hamısı vahiməyə düşdülər və torpağı qazaraq daş-qaşla dolu qəşəng bir kilsə gördülər. Həmin gün böyük bayrama çevrildi. Buraya çoxlu adam gəlmişdi. Orada olanlardan bir çoxu xəstəliklərdən sağalmışdı. Babiki müşayət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot//Xot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı”.¹

Maraqlıdır ki, Zəngəzurun hazırkı toponimiyasında adları çəkilən Xot-Hot, Şalat kəndləri müasir dövrə qədər qorunub saxlanılmışdır. Kitabda göstərilən və Sünikə gəlib məskunlaşan Qor və Qazan adları (antroponimləri) türk mənşəlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qorqud sözünün birinci komponenti olan Qor ünsürü ilə “Alban tarixi” əsərində antroponim Qor sözü türkdilli olub, eyni lüğəti mənaya (-od) malikdir.

Gorus-Qorus-Qoroz sözü iki hissədən ibarət olmaqla (Qorus//Qors-Qor-c) mənşəli şəkilçi olan “c” ünsüründən ibarətdir. “C” ünsürü cəmlik, topluluq mənasına malikdir.

Beləliklə, zonanın toponimiyasında mövcud olan Gorus toponimi “Alban tarixi” əsərində adı çəkilən Qorozla üst-üstə düşür və bu, türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazidə azacıq fərqli fonetik örtükdə (Qoros-Qerus, Xurs, Qars, Kırs, Xoros, Xorasan, Xursan, Xersan və s.) təzahür etmişdir.

M.Baharlı da Azərbaycan ərazisində Cavad qəzasında Böyük Gorus, Cır Gorus, Şamaxı qəzasında Goruşəpərli, Goyçay qəzasında

¹ Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края – Тифлис. 1913, с. 267.

² Pəriqov D.D. səh. 270.

¹ M.Kalankatlı “Alban tarixi”, B. 1991, səh. 31

Gorusağaox, Gorusaratkənd toponimlərinin olduğunu qeyd etmişdi.¹ Göründüyü kimi, Gorus toponiminin paralelləri də geniş ərazini əhatə etmişdir.

KAFAN-KAPAN TOPONİMİ

Zəngəzur ərazisinin (mahalının) toponimiyasında mövcud olan türk mənşəli etnotoponimlər sırasında diqqət çəkən coğrafi adlardan biri Qafandır. Qafan Zəngəzur mahalı ərazisində rayon mərkəzidir. Heç şübhəsiz, Qafan//Qapan toponimi peçenet//biçənək mənşəli türk etnoniminin adı ilə bağlıdır.

Areal toponim olan Qapan Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. XIX əsr Rus inzibati-ərazi rəsmi sənədlərində Qapan toponiminin adı çəkilməklə yanaşı, ayrı-ayrı (uçaskaları) sahələri də göstərilmişdir.

S.P.Zelinski məlum əsərində Zəngəzurun qədimdən dörd müstəqil əyalətə (mahala) malik olduğunu qeyd etmişdir. Bura daxildir: 1. Mehri Güney, 2. Kapan, 3. Zəngəzur mahalı və 4.Sisyan mahalı.²

S.P.Zelinskinin Zəngəzurla bağlı materiulların tədqiqində Qapan (məhz Qapan) ərazisinin (uçaskasının) altı kiçik bölgədən ibarət olduğunu göstərir.

1.Oxçu bölgəsi, 2.Qiqi//Kığı dərəsi, 3.Acanan//Əcinan-türk, 4.Kəpəz bölgəsi, 5.Çavındır çay bölgəsi, 6. Basut//Basat çay ərazisi. Həmin materialda bölgələrin coğrafi koordinatları da qeyd olunmuşdur.³

Bu mənbə bir neçə cəhətdən bizim üçün qiymətlidir. Əvvələ, bu mənbədə çoxsaylı türk mənşəli toponimlər (yer-yurd adları) geniş şəkildə əks olunmuşdur. İkincisi, keçən əsrin sonlarının rəsmi sənədlərində Qapan da daxil olmaqla Zəngəzurun digər mahalları məhz Gəncə (Yelizavetapol) quberniyasının tərkibində, yəni, Azərbaycan

ərazisi kimi göstərilmişdir. Üçüncüsü, bu ərazinin oykonim, oronim və hidronimləri demək olar ki, türk mənşəlidir

Erməni mənşəli yer-yurd adları tək-tükdür. Bu da Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən işğalından sonrakı dövrə aiddir. Yəni İran və Türkiyədən ellikcə erməni ailələrinin bu əraziyə (o cümlədən Qarabağa) köçürülməsindən sonra erməni kəndləri salınmağa başlanmışdır.

XIX əsrin rəsmi sənədlərində Kapanlı kəndi və Kapanlı yeri Şamaxor rayonu ərazisində də qeyd olunmuşdur.¹ Areallıq etnotoponimlərin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bu cəhətdən Kapan, Qapan, Kopan etnonimi də istisnalıq təşkil etmir.

¹ Сегал И.А. Сб.сведений о Елизаветопольской губернии. с. 84.

¹ М.Бахарлі. Азербайжан. В., 1993, сәһ. 58.

² Исследование С.П.Зелинского. с. 8

³ С.П. Зелинский «Экономический быт государственных крестьян Зангезурском уезде Елизаветопольском губернии». Тифлис, 1886, с. 8.

Türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə Kapan toponimi geniş yayılmışdır. Belə ki, Kapan oykonimi (yaşayış məntəqəsi) Şimali Qafqazda türkmənlər arasında vardır.

Q.Qeybullayev hələ XVI əsrdə Kazan xanlığında Kaban//Qapan adlı bir neçə toponimin olduğunu göstərmişdir. Bununla yanaşı, Dağıstan ərazisində Kapan hidronimi, Türküstanda Kapançı kəndi, Başqırdıstanda Kojpan//Kopan toponimi və Ukraynada Kopanka hidronimi olduğu göstərilmişdir.¹

Göründüyü kimi, peçeneq mənşəli etnonim olan Kapan//Kapanlı tarixən beçeneq//peçeneq türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazidə öz izini azacıq fonetik fərqlə qoruyub saxlamışdır.

Məlumdur ki, Qapan rayonu ərazisi zəngin təbii sərvətləri, filiz ehtiyatı olan ərazidir. Hələ keçən əsrdən bu ərazinin təbii sərvətləri talan olunmağa başlamışdı. Filiz mədənlərinin olması və burada müxtəlif zavodların tikilməsi ilə əlaqədar olaraq Qapan//Qafan rayonuna el arasında "mədən" deyilmişdir. S.P.Zelinskinin tədqiqində Kapan/Qafan rayonundan axan çay Mədən çay kimi qeyd olunmuşdur.²

SISAKAN-SİSYAN-QARAKİLSƏ TOPONİMİ

Zəngəzur mahalının Ermənistan Respublikası ərazisinə daxil olan toponimlər içərisində Sisyan (Sisakan) mühüm yer tutur.

Öncədən qeyd edək ki, bu bölgənin böyük və qədim tarixi keçmişi vardır. Bu ərazidə çoxsaylı türk mənşəli toponimlərlə yanaşı, alban tarixi və mədəniyyətinə aid xeyli abidə mövcuddur. Təəssüf ki, bu abidələr də ermənilər tərəfindən mənimşənilərək erməniləşdirilmişdir. Bu gün abidələrdən erməni "tarixçiləri" əşyayi-dəlil kimi bizə (mənsub olduğu xalqa) qarşı istifadə edirlər.

Sisyan rayonunun adını qəsdən təhrif edərək onun Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsində mühüm rolu olan, başkəsən, xalqımızın düşməni və vətən torpağının qeyrətli oğulları tərəfindən layiqli

cəzasını alan (gec də olsa) P.D.Sisyanovla əlaqələndirirlər. Bu da tarixi həqiqəti saxtalaşdırmağın bir yoludur. Sisyan toponimi, Sisakan tarixi adının müasir dövrə qədər gəlib çatan formasıdır. Sisakanda isə adından göründüyü kimi, saklar yaşamışdı. Zəngəzurda yaşayan saklar tarixi ədəbiyyatda **sisaklar** adlanırlar. Lakin erməni tarixçiləri Sisakanı erməni

¹ Г.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, с.42.

² Г.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, с. 6

əyaləti və sisakları isə ermənilər hesab edirlər.

Qeyd edək ki, Sisyan (Sisakan) əyaləti ermənilərin qədimdən məskunlaşdığı ərazi olsaydı, bu türkmənşəli sakların etnik adını daşımazdı.

Sakların türkmənşəli olduqlarını geniş ərazidə məskunlaşmış müxtəlif türk xalqlarının tərkibində sak (sakja, şaka, şeki və s.) etnonimini daşıyan tayfaların mövcud olması da göstərir.

Görkəmli toponimist alim Q.Qeybullayev sak etnoniminin türk mənşəli olduğunu və hazırda qazaxlarda Şaqa, Şaqçı, özbəklərdə Şakay, Şakey, qırğızlarda Sake, Saka, türkmənlərdə Şaklar, Sakar (sak etnonimindən və ər- "kişi", "ugud" sözündən), noğaylarda Şukay, xakaslarda Sakay, Saqay, Altay türklərində Sakait (saka və cəm bildiren -it şəkilçisindən), yakutlarda etnik adında Saxa adının qorunub saxlandığını göstərmişdir.¹

Sakların türkmənşəli olduğunu göstərən başqa bir fakt türkdilli xalqların yaşadığı ərazidə - Tatarıstanda, Türkiyədə, Şimali Azərbaycanda Şeki adlı (saklarla bağlı) yaşayış məntəqələrinin mövcud olmasıdır. Qeyd edək ki, Sisyan ərazisində ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri Şeki toponimidir.

Kəndin yaxınlığındakı Bazarçay çayının sahilində Darvazatəpə dağında Şeki qalasının xarabalıqları yerləşir. Son tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə bu ərazidə (Şekidə) Alban ərazisi kimi VIII əsrdən məlum olan eyni adlı vilayət olmuşdur.

Sak//şakların türkmənşəli etnos olduğunu göstərən başqa bir fakt onların spesifik papaq-şiş uclu papaq qoymaları olmuşdur ki, hələ eradan əvvəl tarixin atası sayılan Herodotun əsərində bu haqda məlumat verilir. Zəngəzur ərazisi, o cümlədən, tarixən Sisakan, Sünik adlanan ərazi Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq salnaməsi olan, yenilməzlik simvolu sayılan Babək Xürrəmidinin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Musa Kalankatlının "Alban tarixi" adlı əsərində Babəkin ərəblərə qarşı vuruşu və son taleyi haqqında məlumat verilir. Demək olar ki, Babəkin ərəblərə qarşı vuruşduğu əsas yer Zəngəzur ərazisi və iqamətgahı Bəzz (Bəzzan) qalası olmuşdur.

Ümumiyyətlə, "Alban tarixi" əsərində Zəngəzurun müasir toponimiyası ilə bağlı çoxsaylı coğrafi adlar vardır. Bu, ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

M.Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində oxuyuruq: "Yenə həmin ildə (270-821) dünyanı dağıdan avaranşan (qarətçi) adı ilə məşhur olan ərəb Savada Ərməniyyəyə basqın edərək bütün ölkəni qarət etdi. Sonra Sünikə qayıdıb Sük vilayətinin Şalat kəndinin yanında olan qalada möhkəmləndi. Onda Sünik hökmdarı Basak İrandan Babəki çağırdı və onunla birlikdə ərəbləri məğlub edib qaçmağa məcbur etdi. Sünikin hökmdarı elə həmin il vəfat etdi. Babək onun qızı ilə (İbnət Əl-Kələndariyyə ilə) evləndi". Öz hakimiyyətinin bu vilayətə də (Sünikə) şamil etdi.¹

Fikrimizcə, Babəkin evləndiyi qız da sak qızı (Vasakın qızı) olmuşdur. (Ərşak, Vasar/k, Sisak sözlərindən sak ünsürünün sak tayfasının adı ilə bağlılığı məlumdur).

Məhz Şeki, Sisakan//Sisacan Alban knyazı (xəyanətdən sonra patrik oldu), Babəki ərəblərə təslim edən Səhl ibn-Snbat//Sunbatın və xilafətə qarşı 20 ilə qədər mübarizə aparan Babək Xürrəmidinin süqutunun şahididir.

Səhl ibn Sunbat IX yüzilliyin birinci yarısında Aranda ərəblərdən asılı feodal hökmdarlardan (knyazlardan) biri olan Şeki hakimi idi. M.Kalankatlıya görə, o aranşahlardan biri, alban padşah sülaləsindən olan Zərmirxin nəslindəndir. Onun əsas iqamətgahı Şeki qalası idi ki, Sünikin şimalında – indiki Sisyan rayonu ərazisindədir. Burasını da qeyd edək ki, Səhl ibn-Sunbat Babəkin müttəfiqi olmuş, 822-ci ildə Amarası qarət edən ərəblərə qarşı qəflətən basqın etmiş, onların bir çoxunu əsir tutmuş, qalanlarını qaçmağa məcbur etmişdir.²

Göründüyü kimi, Babəklə Səhl-Saklı etnik mənşə etibarilə yaxın idi – eyni idi. Hələ IV əsrdə bütün alanlarla birlikdə Sisakan//Sisacan əhalisi də xristian dinini qəbul etmişdi. Bu sülalənin nümayəndələri **Saklı** (ərəb mənbələrində Səhl) ləqəbini daşıyırdılar.³

¹ Q.Qeybullayev "Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən" B., 1994, s. 155.

¹ M.Kalankatlı "Alban tarixi", B. 1993, səh. 194.

² M.Kalankatlı "Alban tarixi", B. 1993, səh. 194

³ Q.Qeybullayev "Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən" B., 1994, s. 165.

“Alban tarixi” əsərindən də görürük ki, **Cəhl (Saklı)** Sisak//Sisikan vilayətində ən aparıcı nümayəndə idi. Babəki o tutub ərəblərə vermiş, onun müqabilində Səhl ibn-Sunbata bir milyon dirhəm dəyərinə bəxş edilmişdi. Səhl ibn-Sunbatın qalası Şəki idi. Ərəb işğalından sonra Sisakanın (Albeniyanın) xristian hakimləri mülk adlanırdılar. Xalqımızın mühüm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərindəki adları çəkilən mülklərdən (Qıpçaq Mülk, Qara Mülk də vardır) biri olan Şəki hakimi Şöklü Mülk (şəkili Mülk) məhz Cəhli ibn-Sunbatdır. Marqlıdır ki, dastanda bu mülklər kafir kimi təsvir olunurlar. Bizcə, həmin kafir adlanan Mülklər etnik tərkibcə eyni olan (türk-oğuz) “din ayrı qardaşlar” idilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında iki yerdə albanların adı çəkilir və onların da etnik tərkibcə oğuz-türk olması aydınlaşır. “Albanlar başı Qazan xan” ifadəsi Qazan xanın etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırır. Sisakan da daxil olmaqla Albaniyanın əhalisi isə xristianlığı qəbul etmiş türklərdən ibarət idi. Sisakanların və albanların xristianlığı qəbul edən hissəsi isə müsəlmanlığı qəbul edən hissədən tədricən dil və dindaşlıq baxımından uzaqlaşmağa (assimilyasiya olunmağa) başladı.

Fars və Suriya mənbələrində Sisakan, ərəb mənbələrində Sisəcan adlanan bu zonada ilk orta əsrlərdə Şəki qalası yerləşirdi. İndiki Ermənistanı daxil olan Sisyan rayonu ərazisində əhalisi keçmişdə türklərdən ibarət olan **Şəki** kəndi mövcuddur. Deməli, Zəngəzurdan başlayıb Gəncə də daxil olmaqla böyük bir ərazini I əsr müəllifi Strabonun qeyd etdiyi və M.Kalankatlıda adı çəkilən Sakasena təşkil edirdi. Məhz Cəhl (Saklı) ibn Sunbatın hakim olduğu mülklər indiki **Sisyan** və **Gorus** rayonlarının ərazisinə uyğun gələ bilərdi. Sisakan toponimi əslində üç hissədən: “Si”, “Sak” və -an toponimantından ibarətdir. Toponimin birinci komponenti olan “Si” sözü Sisafanda hakimiyyətdə olmuş bir sülalənin adıdır. Qədim türklərdə Si tayfasının adı məlumdur.¹

Sisakan sözünün ikinci komponenti olan sak//saq ünsürü isə tanınmış, türk tarixinin bir sıra ictimai-siyasi hadisələrində mühüm rol oynayan nəhəng imperiyası olan Saq qəbilə birləşməsinin adıdır.

Sak//saq tayfası haqqında qədim yunan və Roma qaynaqlarında və eləcə də Çin qaynaqlarında məlumat verilmişdir.

“Mete xan yüceləri məğlub etmiş və Metenin oğlu zamanında qərbə köçmək məcburiyyətində qalmışlar. Onlar İssiq-Göl zonasında qarşılıqlı çıxan saka tayfasını məğlub etmiş və onların qərbə doğru sıxılmışlar”.

Sakalar Çin tarixində ilk dəfə “Sai” və “sai-vanq” adları ilə çəkilirdi. Qədim sakalar Soqdana və Sır-Dəryanın arxasında yaşayırdılar.¹

Orta Asiya sakaları qərbə və cənub-qərbə, o cümlədən, Hindistana tamamilə köçməmişlər. Kaşkar sakaları da Orta Asiya sakalarının bir hissəsi idi. Sak//Saka tayfası haqqında Herodot da məlumat vermiş və yunanların “iskit” sözü kimi işlətməmişdir. Strabon isə Sır-Dərya arxasındakı xalqların hamısını “Sakae”, yəni “sakalar” adlandırır.

Qaynaqlardan görüldüyü kimi, sak tayfalarından olan Si tayfasının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada qalmış, bir hissəsi isə Sisokan adlanan əyalətə hakim sülaləyə çevrilmişlər. Və bui ərazidə məskunlaşan saklar “Si Sakları” Sisakan adlanmış və tarixi mənbələrdə (“Alban tarixi”) Sisakan bəzən Sisak kimi yazılmışdır. Türk Saklarının məskunlaşdığı bu bölgədə eramızın I əsrinin 60-cı illərində Albaniyada hakimiyyətə keçmiş Aran//Ərən də Yafəs nəslindən, Sisok soyundan idi.²

Ərən//Aran şəxs adının da türkçə olması Sisak sülaləsinin türk mənşəli olmasından xəbər verən tutarlı faktdır. Göründüyü kimi, bu sülalə yaşadığı və yayıldığı yerləri, o cümlədən Sisakanı da öz adıyla adlandırmışdır.

Tarixən **Qərbi Azərbaycan**, o cümlədən, onun ayrılmaz hissəsi olan Albaniya-Ağvan, (Zəngəzur da daxil olmaqla) lap qədimdən bir çox qəbilə birləşmələrinin, xalqların yaşadığı, qaynayıb-qarıdığı ərazi olmuşdur. Zəngəsurun ayrı-ayrı yer adlarının (toponimlərinin) anlamı əsasən, türk dili ilə bağlıdır. Əlbəttə, bu yerlərdə başqa dillərdə səsləşən bəzi yer adları da tapmaq olar. Araşdırmalar göstərir

¹ M.Kalankatlı “Alban tarixi”, B. 1993, səh. 17.

¹ L. Quliyev. Qədim türklər. B., 1993, səh. 32.

² Bəhəddin Ölkəl. Böyük Hun imperiyası. B., 1992, səh. 101.

ki, Azərbaycanın tarixi ayrılmaz hissəsi olan Albaniyanın yer-yurd adlarının əski qatını türk dilli olması təbiidir. Qədim türk tayfası olan Sisak//sak tayfaları da bu ərazinin qədim sakinləri olmuş və çoxsaylı coğrafi adlarda dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

“Alban tarixi” əsərində Sisakların və Alban tayfasının Yasəfin nəslindən olduğu aydınlaşır. Eyni zamanda bu abidədə Homer-Hamir-Kimmerlərin adı çəkilir və onların əcdadının Yafəs nəslindən olduğu göstərilir.

Bizim fikrimizcə, “Alban tarixi” kimi möhtəşəm bir abidədə adları çəkilən sak//Sisak, alban, Kimmer-Qəmər tayfalarının adları Zəngəzurun toponimiyasında uyğun olaraq Sisakan//Şəki, Alban//Ağvanlı, Kimmeran//Gomaran toponimlərində öz əksini tapmış və müasir günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Həm də bu, zonanın toponimiyasında ən qədim qatdır. Uzun tarixi mərhələ keçməsinə baxmayaraq, bu leksik vahidlər çox as dərəcədə fonetik dəyişikliyə uğramış və demək olar ki, öz ilkin adını qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, hər üç toponimin (Ağvanlı, Gomaran, Sisakan//Şəki) son dövrlərə qədərki sakinləri türklər olmuş və Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra Azərbaycan-türk əhalisi müxtəlif deportasiyaların təsiri ilə ilkin dədə-baba torpaqlarından uzaqlaşdırılmış və məqsədli şəkildə erməni (hay) etnosu bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir.

Burada bir məsələyə də toxunaq: Sünik və yaxud Syuni//Siuni. Bu haqda toponimist Q.Qeybullayev qeyd edir ki, heş bir erməni mənbəyində Sisakanın adı çəkilmir və əvəzinə Syuni//Siuni adı verilir. Bu da məhz yuxarıda qeyd olunan Si etnonimindən və erməni (hay) dilində mənşəcə Urartu dilinə aid olan və yer, tayfa adlarına əlavə edilən -uni şəkilçisindən ibarətdir.¹

Göründüyü kimi, nə Sisakan erməni sözüdür, nə də Syuni//Siuni. Sisakan sözündəki -an ünsürü, ümumiyyətlə, toponim kimi çıxış edir. (Muğ+an, Hun+an, Komar+an və s. sözlərdə olduğu kimi).

Nəhayət, Sisakan ərazisi də son iki yüz il ərzində (Rusiyanın Azərbaycanı işğalından sonra) ağılaşmaz vəhşiliklərin nəticəsində özünün etnik tərkibini demək olar ki, dəyişdi. Hələ keçən əsrin

köçürmələrini demirəm. Ancaq “çiçəklənən” sovet dövründə Zəngəzur dəfələrlə dəhşətli deportasiyanın şahidi olmuşdur.

1917-1920-ci illər qırğınının, 1930-cu illər repressiyasının, 1948-1951-ci illər “köçürmə” siyasətinin və nəhayət, 1988-ci il sonuncu türk kəndlərinin təmizlənməsinin güdazına getdi Zəngəzur (Sisakan).

Hələ Zəngəzurun türk mənşəli adlarına hücumlar sovet dövrünün xalqımıza “qayğısının” yadigarıdır. 1940-cı ildə rayon mərkəzi olan Qarakilsə Sisyanla, Sisyan toponimi isə Atsovan adı ilə əvəz olundu. İndiki Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, (ona görə indiki deyirəm ki, bu, Azərbaycanın bir hissəsidir) indiki Ermənistan ərazisində və ümumən Qafqazda bir tərəfi “kilsə” sözü olan çoxsaylı kəndlər vardır: Ağkilsə, Qarakilsə, Göykilsə, Üçkilsə, Qızılkilsə, Ortakilsə, Xaçkilsə və s. Bu müqəddəs yerlərin – Qızılkilsələrin, Ağkilsələrin, Qarakilsələrin, görəsən, qorxusu nə imiş? Onlar kimə neynəyirdilər ki, onların qətlərinə beləcə fərman verdilər? Bu “kilsə”lərin ən böyük qorxusu onda idi ki, onların adlarını bizim ulu babalarımız qoymuşlar. Bu adlar həmin torpaqların kimə mənsubluğunu nişan verən danılmaz tarixi həqiqətlər idi. Bu tarixi adlarla (oykonimlər) yanaşı, nə qədər tarixi və mədəni abidələrimizin uçurulub-dağıldığını bir allah bilir. Hayların xoşlarına gəlmədiyi və dəyişmək məcburiyyətində qalaraq özlərininkiləşdirdiyi coğrafi adların bir hissəsinin tərkibində “kilsə”, “xaç” və s. sözləri olan toponimlərin ayrıca siyahısını da verməyi lazım bilirik.

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərmanın tarixi
1. Ağkilsə	Azad	Bardenis	03.01.1935
2. Ağkilsə	Karəşen	Axuryan	07.12.1945
3. Böyük Qarakilsə	Kirovakan	Bardenis	03.01.1935
4. Qarakilsə	Lemhovit	Kalinin	25.01.1978
5. Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	–
6. Qarakilsə	Haptavan	Abaran	19.04.1950
7. Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978

¹ Q.Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən” B., 1994, s. 164.

8. Qarakilsə	Qızıltaş	Kalanin	03.01.1935
9. Qızılvang	Makenis	Vardenis	25.01.1978
10. Qızılkilsə	Karmıran	Qukasyan	03.01.1935
11. Zolaxaç	Zolagar	Martuni	03.01.1935
12. Kilsəkənd	Straşen	Qafan	—
13. Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
14. Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
15. İlli Qarakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1945
16. Ortakilsə	Hocmik	Amasiya	26.04.1945
17. Ortakilsə st.	st. Maisyan	Axuryan	31.07.1950
18. Haçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
19. Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
20. Üçkilsə	Eçmiədzin	Eçmiədzin	—

Siyahıdan görüldüyü kimi, 20-yə qədər eybəcərləşdirilmiş – ermənicələşdirilmiş toponimlərin hamısı, demək olar ki, yaşayış məntəqələri adlandıır. Bunların hamısı (Qarakilsə də daxil olmaqla) Azərbaycan-Alban tarixinin bir hissəsi, nişanəsidir. Və bunlar (adlar) kilsələrə, məscidlərə qarşı müharibə aparıldığı bir dövrdə, planlı və məqsədli şəkildə, təəssüf ki, xəyanətçiliklə dəyişdirilmişdir. Həmin vaxtda bizlər ateist tərbiyə alır-allahsızlaşır və bəlkə də bununla fəxr edir, bədxahlarımız isə hətta bizlərə məxsus müqəddəs yerlərin adlarını özlərininkiləşdirərək və onun ətrafında birləşərək türklərə qarşı soyqırımı hazırlayırdılar.

Təkcə 1920-ci ildən bəri Azərbaycanın, indiki Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində minlərlə (bəli, minlərlə!) tarixi Azərbaycan-türk toponimləri dəyişdirilmişdir ki, biz bunları xalqımıza qarşı ən düşünilmiş, ölçülü-biçilmiş xəyanətdən başqa heç nə adlandıra bilmərik.

Kökləri dünənimizə, ulu türximizin dərinliklərinə enən tarixi adlarımız özünə qayıtmalıdır!

YAYICI

Zəngəzur ərazisi türk-oğuz mənşəli etnotoponimlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən bir ərazidir. Burada YAYICI toponimi Gorus rayonu ərazisində Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonuna həmsərhəd olan ərazidə yerləşir. Bu adın (Yayıcı) müasir semantikasi da türk-Azərbaycan mənşəlidir. Yayıcı sözü yaymaq, səpmək, dağıtmaq mənalarını ifadə edir. Bu, "yayıcı" ləkəsinin müasir semantikasidır. Ancaq bir qədər keçmişə qayıtdıqca, tarixi-yazılı mənbələrə müraciət etdikcə Yayıcının türk-oğuz tayfası olduğunu aydın görürük.

Görkəmli türkoloq Kononov bu tayfa haqqında yazır: Yayıcı tayfası müasir dövrdə Amur çayının sahillərində yaşayırdı və hal-hazırda onlar Yayıcı adlanırlar. (A.N.Kononov "Родословная туркмен" Сочинение, Абул-Гhazi хан Хивинского М. ст. 74.)

Göründüyü kimi, Əbül-qazi xan Xivəlinin təsvirində Yayıcı türk tayfası, şəcərəsi kimi qeyd olunmuşdur. Türk (oğuz) şəcərəsi olan yayıcılar Əbül-Qazi xan Xivəli dövründə (XVII-XVIII əsrlər), həm də görünür, ondan çox-çox əvvəllər də Türkmənistan ərazisində Amu çayı sahilində yaşamışlar. Deməli, toponimik adları oğuz mənşəli eyni adlı tayfa-şəcərələrinin adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Görünür ki, oğuz-türkmən şəcərələrinin müxtəlif dövrlərdə Qafqaza axını zamanı məskunlaşdıqları ərazidə müəyyən iz qoymuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz tayfalarının adı ilə bağlı olan Qanlı bel, Qanlı kəndi (Kəlbəcər rayonu ərazisində), Murğuz, Bayandur, Xalac, Çəpni və s. etnotoponimlər Zəngəzur ərazisində də mövcuddur. Bu, türk tayfalarının Azərbaycana, ümumən Qafqaza kütləvi axını ilə əlaqədar olmuş və oğuz tayfası, öz adını məskunlaşdığı ərazidə yaşatmışdır. Bu şəcərələr hər halda qohum olduqları tayfaların həndəvərində, onlarla dil-ünsiyyət tapa biləcək etnik qrupların yaxınlığında məskunlaşa bilərdilər.

Yayıcı etnik qrupu da digər türk etnoslarının axını ilə hərəkət etmiş, coğrafi ərazicə çox da uzaq olmayan regionda da qərar tuta biliblər. Zəngəzur ərazisi (B.e.ə. və b.e. əvvəllərində Sünik adlanan bu ərazidə Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri və Azərbaycanın Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları daxildir) qədim türk

etnoslarının (Hunlar, Oğuzlar, suvar//Savirlər, xalaclar, Çəpnilər, Qanlı-Qanlıqlar, Albanlar, Uzlar və s.) ilk dayaq nöqtələri, məskunlaşdıqları ərazi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan və Türkmən dilləri qohum olduğu kimi, onların toponimiyası da əsasən, müştərək-paraleldir. Paralel toponimlər, hər şeydən əvvəl, etnotoponimlərdir ki, bunlar hər iki xalqın formalaşmasında əsas rol oynamışlar. Azərbaycan və Türkmənistan arasında axın gediş-gəliş olmuş (lap qədim dövrdən) qohum etnosların birləşməsi və çarpazlaşması onların dil ümumiliyini şərtləndirmişdir. Yayıcı coğrafi adının yaranmasında da belə bir proses əsas olmuşdur. Yayıcı ləkəsinin lüğəti mənası ilə Yayıcı etnosunun geniş ərazidə yayılması arasında müəyyən bir yaxınlıq da sezilir. Beləliklə, bu söz öz ilkin lüğəti mənasını (yaymaq, yayılmaq) geniş regionda yayılan Yayıcı etnosunda təzahür etdirmişdir.

Çünki bu etnotoponiminin yayılma coğrafiyası geniş bir ərazini tutur. Görkəmli alim F.Zeynalov oğuzların X əsrdən müxtəlif ölkələrə böyük qəbilələr halında köç etməsindən danışarkən qeyd edir: "Bu, əsasən iki səbəblə - birincisi, yeni əlverişli yerlə, ikincisi, daimi çəkişmələr və xarici müdaxilə ilə bağlıdır". Oğuzların kütləvi şəkildə axını hara gəldi deyil, məlum, qohum, digər türk-oğuz mənşəli xalqların mövcud olduğu istiqamətdə və onun həndəvərində ola bilərdi. Elə də olmuşdur. Onlar əsasən Azərbaycan, Kiçik Asiya, Balkan ölkələrinə səfər etmişlər. Bir qismi isə həmin ərazidə - indiki Türkmənistan ərazisində qalmışdır. Coğrafi adlardakı paralellik də həmin köç etmənin, gediş-gəlişin nəticəsidir ki, Yayıcı toponimi bunun bariz nümunəsidir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Yayıcı adlı etnotoponim Azərbaycanda Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də mövcuddur. İliç rayonu ərazisində Aşağı Yayıcı adlı toponimin olması bir daha sübut edir ki, bu ərazidə həmin adda etnos geniş yayılmışdır. Yayıcı coğrafi adında təyinedici sözün olması Aşağı, Yuxarı Yayıcı, Orta Yayıcı və c. toponimlərinin olmasını şərtləndirir. Deməli, ikinci, üçüncü və c. adı Yayıcı olub. Ordubad rayonu ərazisində Yayıcı kəndinin mövcudluğu deyilən fikri dəqiqləşdirir və bu ərazilərin (Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Zəngəzurun) vaxtilə bir inzibati ərazidən ibarət olduğunu deməyə

haqq verir. Bu haqda görkəmli alim F.Məmmədovanın fikri maraqlıdır.¹

Eyni zamanda Türkmənistan ərazisində türk etnoslarının adı ilə bağlı coğrafi adlar Zəngəzur zonası toponimiyası ilə paralellik təşkil edir. Buna bir neçə misal çəkməyə bəslərik. Məs., Türkmənistan ərazisində Xalac, Qazandağ, Qazancuq, Yayıcı və s. toponimik adlar da bu qəbildəndir. Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, müştərək paralel toponimlər hər şeydən əvvəl etnotoponimlərdir. Bunlar daimi gediş-gəliş (lap qədim zamanlardan çarpazlaşma) və digər ictimai tarixi şəraitlə bağlı olaraq yaranan, müəyyən dəyişikliyə uğrayan, lakin öz ilkin forma və məzmununu mühafizə edən etnotoponimlərdir.

Qeyd edək ki, Yayıcı adı da ermənilərin "diqqətindən" kənar qalmamış və 1968-ci ildə dəyişdirilərək "Qarjis" adı ilə əvəz edilmişdir. Sevan rayonu ərazisində də Yayıcı adlı etnotoponim mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, o da eybəcər bir adla - Zovaber adı ilə əvəzlənmişdir.

ƏHLƏT//AXLATYAN TOPONİMİ VƏ ƏRMƏN TAYFASI HAQQINDA

Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında diqqəti çəkən toponimlərdən biri də Axlat(an) toponimidir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu oykonimdir (kənddir) və Sisyan rayonu ərazisində yerləşir. Rəsmi sənədlərdə - S.P.Zelinskiyin tədqiqində də bu kənd qeyd olunmuşdur. (Axlatian formasında). Biz yeri gəldikcə Zəngəzurun türk mənşəli toponimlərinin **Türkiyə** ərazisindəki yer-yurd, oymaq adları ilə areallıq təşkil etdiyini göstərmiş və buna dair məqalə də həsr etmişik.² Bizim üçün maraqlı cəhət ondan ibarət deyildir ki, hər iki zonanın toponimləri sadəcə paralellik təşkil edir. Ən ümumi və maraqlısı budur ki, Türkiyə ərazisində yerləşən eyni adlı (Axlat//Əhlət) ərazidə vaxtilə (XII əsr) yaşayan etnos-tayfa məhz Ərmən//Ərmənşah qövmü olmuşdur. Oğuzşünas alim F.Sümər

¹ Ф.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Б. 1986.

² Ə.Rüstəmov. "Zəngəzurun türk mənşəli toponimləri və Türkiyə paralelləri" məqaləsi.

Axlatda yaşayan qövmün (Ərmənlərin - ermənsahlının) şübhəsiz, Türk məmlük sülaləsi olduğunu qeyd edir.¹

Bəli, XII əsrdə "ərmən" ləksemi bu gün xalqımızın başına müsibətlərin gətirilməsinin səbəbkarı kimi tanıdığımız ermənilər deyildir. Xalqımızın düşməni nankor qonşu kimi tanıdığımız ermənilər (əslində haylar) ermənlərlə heç bir genetik qohumluğa malik deyildirlər. Sadəcə olaraq, ermən (türk) tayfasının yaşadığı ərazi həm də bizim özümüzün adlandırdığımız ermənilərin adına uyğun şəkildə "Ermənistan" adlanmışdır.

Faktlara müraciət edək. F.Sümər yazır: "Qanuni dövründə Şərqi Anadoluda, hətta İraqdakı qalalarda könüllü olaraq çalışan xeyli **Çəpni** vardı. Onların çoxu Trabzon və Canik(t) çəpnilərindən idi. Bu çəpnilərin bəziləri İranla (əslində Səfəvilərlə. Ə.R.) müharibələrdə Səfəvilər üçün cəsusluq etdikləri üçün və hətta çoxluq olduqları halda Ərciş qalasını düşməyə vermək surəti ilə xəyanət etdikləri üçün Van bəylərbəyisinə fərman verilərək Van, Ərciş, Axlat və Bitlis qalalarında bir adam qalmamaq şərti ilə bütün çəpnilərin çıxarılması əmr edilmişdi. 1585-ci ildə Anadoludakı bütün bəylərbəylərə, Şam, B ağdad, Rəvan bəylərbəylərinə fərman göndərilərək çəpni və qızılbaşlara dirilik verilməməsi yazılmışdı.²"

Qeyd etdiyimiz tarixi ekskursiyadan görürük ki, Axlatda yaşayan Ərmənlər mənşə etibarını ilə türkdürlər və elə Çəpni tayfasının bir tirəsini təşkil edirlər (Çəpni tayfası 24 oğuzlardan biri – Göyxanın oğludur). Çox zaman köçən tayfalar düşdükləri yerləri əvvəlki yurdlarının adı ilə yaşadırlar. Bu da paralel toponimlərin yaranmasının bir yoludur. Bəli, Zəngəzurun ərazisində mövcud olan Axlat/Əhlət toponimi vaxtilə Türkiyənin eyni adlı ərazisində oğuzların bir qövmü olan ermənlərin də məskən saldığı Axlat ilə paralellik təşkil etmirmi? Çox maraqlıdır ki, ermənlərin də aid edildiyi Çəpni tayfasının adı ilə bağlı Zəngəzurdə-Kafan rayonu ərazisində toponim-yaşayış məntəqəsi günümüzdə qədər mövcuddur. Yuxarıda qeyd etmişik ki, Çəpni tayfası Türkiyə toponimiyasında dominantlıq – üstünlük təşkil edir. Şübhəsiz ki, ermən tayfası

¹ F.Sümər. həmin əsər. s. 148.

² F.Sümər. həmin əsər. s. 314.

soydaşlarının yaşadığı yurda hərəkət edə bilərdi. Ərmənlər də digər türk qövmlərindən biri kimi tədricən ermənlik xüsusiyyətlərini itirərək Türk adının, dilinin içərisində ərimişdir. Bu gün yüzlərcə (bəli yüzlərcə) türk qövmünün, tirəsinin heç biri özünün ilk adını daşımır. Yəni Qacar, Əvşar, Xalac, Bayandır, Qazan, Dondar, Qayı, Bayat, Salur, Biçənək, Çavındur, Kızık, Böydili, Düyər, Qaraevli, Eymur, İqdir, Yıva, Oğuz və nə bilim nələr, kimlər öz adları ilə ancaq tarixdə qalmışlar və kök adla – Türk adı ilə adlanmışlar. Ərmənlər də konkret olaraq Türk tayfalarının içərisində yaşayan, daşlaşan, əriyən qədim Oğuz tayfalarından biridir. "Ərmən" sözündəki "mən" ünsürü "türkmən" ləkemindəki "mən"lə eyniyyət təşkil etmirmi? "Mən" in müasir türkcə mübaliğə şəkli olduğu söylənərək (qocaman, azman, dəyirman) bu adın öz türk (əsil türk, bəy türk) mənası bildirməsi daha ağılabatandır. Ərmən – qədim Oğuz yurdu ermənlərin vətənidir!

*Ərmən diyarı – hazırki Ermənistan qədim Oğuz yurdudur!
Qərbi Azərbaycandır! Oğuz türklərindən zorla qoparılmış qədim abidələr diyarıdır! Ərmən yurdu heç zaman Hayastan adlanmayıb!
Heç yerdə Hayastan da yoxdur! Çünki ermənilərin son 200 ilə qədər konkret olaraq özlərinə məxsus əraziləri olmayıb! Bəli olmayıb!*

Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, son beş-üç ildə Ermənistandan, o cümlədən Qarabağ və onun ətrafından zorla **deportasiya** edilmiş azərbaycanlılar məckunlaşdıqları ərazidə əvvəlki adlarını (kənd, rayon və s.) yaşatmağa çalışırlar.

KOMARAN

Ermənistanın Qafan rayonu ərazisinin Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Komaran etnonimidir. Bu toponimin etnolinqvistik təhlili göstərir ki, Komaran Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən qamar/kimmer tayfalarının adı ilə əlaqədardır.

Mixi yazıların məlumatına görə e.ə. VIII əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində mənbələrdə kimmer, skif, sak adlanan tayfalar Qafqaz dağlarını keçərək Ön Asiyaya gəlmişlər.

Prof. Y.B.Yusifov¹ qeyd edir ki, bu tayfalar Azərbaycan ərazisində Skif dövlətini yaratdılar. Strabon və Ptolemeyə əsasən belə qənaətə gəlməyə imkan verilir ki, Azərbaycanın qərb hissəsində Sakasen//Sakasin adlı tayfa yaşamışdır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində Şəki adlı oykonim mövcuddur. Bu coğrafi ad da (Şəki) türkdilli tayfa hesab olunan sak//saka//skif tayfasının coğrafi adlarda izidir.

"Bizans tarixçilərindən Menandra görə, qədimdə türklər saklarla, Prokopi isə Hunları kimmerlərlə eyniləşdirmişdi."¹

Göründüyü kimi, Bizans tarixçilərinin əsərlərində türk//sak, Hun//kimmer etnonimləri paralel işlənmişdir. Bu paralellik hər şeydən əvvəl, eyni etnosun müxtəlif adlarıdır. Müxtəlif etnosların eyniləşdirilməsi ancaq qohum və ya mənşəcə yaxın olan tayfalarda ola bilərdi. Mənşəcə qohum hesab olunan kimmer (qəmər, sak) skif, hun, türk adları qohum etnosların ilk çarpazlaşmalar dövrünün adlarıdır.

Maraqlıdır ki, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında Hun tayfasının adı ilə bağlı başqa bir coğrafi ad – Hunud etnotoponimi vardır.

Eramızın əvvəllərində adı çəkilən, qədim hesab olunan hun, qəmər, sak tayfalarının adı ilə bağlı coğrafi adların təxminən eyni zonada olması bir daha sübut edir ki, sak, hun, qəmər etnosları eyni mənşəlidir və Türk- Azərbaycan xalqının (Cənub-qərb türk dillərinin) soykökünə bilavasitə iştirak etmiş, bu xalqların özöyini, nüvəsini təşkil etmişdir.

Kammer//Qamer etnoniminin izini Qımır (Zakatala rayonu), Qımırılı (Qax rayonu), Qəmərvan (Qutqaşen rayonu), Ermənistanda Yerevan yaxınlığında Qəmərli (ermənicə Qamurlu) və Komaran (Qafan rayonu) kənd adlarında görmək olar.

Azərbaycan dilinin toponimlər sistemində olduğu kimi, bu dilin dialektlərində də qəmər//kimmer//komar və s. tayfalarının izi bu və ya digər formada saxlanılmışdır.

F.A.Cəlilov qeyd edir ki, Azərbaycan dialektlərində Qəmərən (Salyan, Puşkin rayonu), Qəmərəl (Qazax rayonu) sözü "qəbilə, ailə başçısı" anlamında işlənir.¹

Dilin qədim izlərinin özlərində mühafizə edən Azərbaycan toponimlərində və Azərbaycan dialektlərində kimmer//qamer//qəmər tayfasının coğrafi adlarda (Qımır, Qımırılı, Qəmərvan, Kəmərli, Qəmərli və Komaran) və dialektlərdə (qəmərən, qəmərəl) ifadə olunması bu etnosun proazərbaycan dilində əsas rünlərdən biri olduğunu təsdiqləyir.

Bu dil vahidlərində iştirak edən fonetik fərqlər isə etnolinqvistik təsirlə bağlı olan Azərbaycan dili üçün qanunauyğun fonetik fərqlərdir. Bu etnosun qohum və qeyri-qohum tayfa və xalqlarla əlaqə və münasibəti azacıq fonetik fərq çalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dialektlərimizdə qəmərən//qəmərəl sözlərinin qəbilə, tayfa başçısı anlamında işlənməsi ilə proazərbaycan etnoslarının Qəmərvan//Komaran//Kəmərli və s. formada toponimlərdə əks olunması arasında həm forma və həm də mənə yaxınlığı vardır.

Komaran sözünün morfoloji aspektlərdən təhlilində kom-koma sözünü topa, toplu kimi götürmək lazım gəlir.

Kom sözü qam//qom sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Qom//kom//qam variantlarının dilimizin qədim abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Qamqan və Qamburə antroponimləri ilə üst-üstə düşməsi də aydın seçilir.

M.Kaşğari qam sözünün "şaman" anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir.

Türk dillərində teonimin sonralar etnonimə, etnotoponimə keçməsi, eləcə də əksinə toponimin etnonimə keçməsi sistem şəklindədir. Məlumdur ki, hər etnonimin dil mənşəyi etnosun öz dili ilə bağlıdır.

Komaran leksemində üç ünsür birləşmişdir: Kom+ar+an. Belə demək mümkündür ki, hər ünsür müəyyən bir tarixi mərhələnin məhsuludur. Kom//qom ünsürü türkdilli qəbilə və tayfanın

¹ Y.B.Yusifov, C.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. B., 1987, səh. 59

¹ Cəlilov F. Qamar (Kammer) tayfaları. Elm və həyat jur. 1987, ¹ 7, səh. 27

(qamərlərin) birikməsi, komalaşması, çarpazlaşması dövrünə qədərki izidir.

Kom//qom//qəm ünsürünün Mərzə dialektində işlənən cəm formasında rast gəlik. Com-qəbilə, tayfa, qohumluq bildirir.

Məs: Mürsəlli comu, Xəlfəli comu və s.¹

Burada k>c əvəzlənməsi Azərbaycan dialektləri (Naxçıvan) üçün mövcudluğunu nəzərə alsaq, məsələ aydınlaşar: (Məs: göy-cəy).

Komaran leksemində -ar komponenti türk dillərində qəbilə, tayfa adları bildirən sözlərin tərkibində işlənməklə topluluq, cəmlilik məzmunu əmələ gətirir.

Məs: tatar, xəzər, salar, sakar, dügər, suvar və s. sözlərdə olduğu kimi.

-an hissəciyi isə qədim türk dillərində tayfa-nəsil bildirən sözlərə artırılaraq həm topluluq, həm də məkan məzmunu əmələ gətirən toponimdir. Bu toponiməntə zonanın digər toponimlərinin tərkibində rast gəlik. Məs: Qacar+an, Xotan+an, Əcanan, Aqvan, Gecəlan, Muğan və s.

Etnolinqviistik təhlil nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Komaran toponimi Azərbaycan xalqının mənşəyi və soykökündə bilavasitə iştirak edən kimer//qamer//qəmər tayfalarının adı ilə bağlıdır və müəyyən zaman ərzində dilimizin qanunauyğun dəyişikliyinə məruz qalaraq azacıq fonetik fərqlə öz adını mühafizə edib saxlamışdır.

COMARDLI

Ermənistan Respublikası Sisyan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri də Comardlı oykonimidir. Bu, Azərbaycan xalqının keçmiş olduğu ən qədim dövrləri – tayfa, icma, qəbilə dövrlərini əks etdirən sözdür.

Comərd leksemının müasir semantikasi bizə aydındır. Diqqət yetirsək, görürük ki, bu söz Azərbaycan xalqının çox qədim dövrlərini, qəbilə, tayfa münasibətlərini əks etdirən əqraba, tayfa

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1968, səh. 325.

mənasında işlənilib. Onu da qeyd edək ki, Comərd toponimik vahidi 1886-cı il S.P.Zelinskinin siyahısında adı çəkilir.

Comərd sözünün etimologiyasını tədqiqi etdikdə dilimizin qədim leksik və qrammatik qatları ilə rastlaşırıq.

Hər şeydən əvvəl, Comardlı sözünü aşağıdakı dil vahidlərində bölə bilərik: Com+ar+d(t)+lı.

Bizə belə gəlir ki, "com" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müstəqil söz kimi işlənən əqraba, tayfa mənasını bildirir. Dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib saxlayan dialekt və şivələrdə (Muğan şivəsi) bu ilkin mənasını – qəbilə, əqraba, tayfa bildirmək xüsusiyyətini mühafizə etmişdir. "Com" sözü nb aşqa türk dillərində də bu mənada işlənmişdir. "Bu söz (com) tuva və xakas ədəbi dillərində "çon", xakas dilinin kaçın dialektində isə con formasında xalq, ulus deməkdir. c>k səs uyğunluğu nəticəsində ilə bilər ki, "koma" sözü də buradandır"¹. Göründüyü kimi, "com" sözü türk dillərində qəbilə, tayfa, ulus anlayışlarını ifadə etmişdir.

Comərd(t) sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında başqa mənada işlənmişdir. "Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı, soy söylədi. Bu boy Dəli Dömrülün olsun, məndən sonra alp ozanlar, söyləsin, alını açuq comərd ərənlər dinləsün"².

Comərd sözü burada qoçaq, igid mənasında işlənmişdir. Deməli, arxaikləşməkdə olan "comərd" sözü heç də fars mənşəli söz deyildir. Bu söz dilimizin ən qədim abidəsi "Dədə Qorqud"da, dilimizin ən qədim qatlarını mühafizə edən və yaşayan şivələrimizdə, tarixin yaddaşında ünvanlaşan toponimik abidələrdə bu və ya digər formada işlənmişdir.

Bu cür sözlərdən danışarkən prof. T.Hacıyev yazır: "Belə tək-tək əlahiddə sözlər birinci növbədə Azərbaycan dilinin ən qədim leksik nümunələridir və müəyyən qədər də onun morfoloji quruluşu haqqında məlumat verir, eyni zamanda bu vahidlərin semantikasındakı qədim ictimai-tarixi möhür-damğa daşlaşmışdır"³.

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1968, səh. 325.

² Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988, səh.83.

³ Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. AFM. 2-ci buraxılışı. B. 1984, səh. 125.

Comərd sözünün etimoloji təhlilində də qeyd olunan mənərənin şahidi oluruq. Burada dilin ən qədim leksik vahidi com//kom, həm morfoloji quruluşu (-ar, -d), həm də semantika (sözün ulus, qəbilə, tayfa bildirməsi) ünsürləri daşlaşmışdır. Eyni zamanda burada çox qədim siyasi qurumlar – qəbilə, tayfa münasibətləri nəzərə çarpır.

Belə bir cəhəti də əlavə edək ki, Comərd leksemi ilə Komaran leksemi arasında həm struktur, həm də məna, etimoloji yaxınlıq vardır. Hər iki vahidin kökündə demək olar ki, eyni söz durur: kom//com, komar//comar. Məlumdur ki, komar//qəməz Azərbaycan xalqının etnogenetində dayanan ən qədim tayfanın adıdır.

Gom//kom//com əvəzlənməsi dilimiz üçün qanunauyğun haldır və k>c əvəzlənməsi Naxçıvan dialektində mövcuddur. Bütün bunları nəzərə alsaq, gom//kom//qom və s. komponentlərini eyni kökün müxtəlif fonetik variantları kimi qəbul etmək olar.

Hər iki leksemin tərkibindəki -ar ünsürü topluluq, cəmlilik anlayışı əmələ gətirən formantdır.

Komaran sözündə -an ünsürü məkan məzmununu yaradan əlamət kimi çıxış edir.

Comardlı sözündəki -d(t) ünsürü də topoformant kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, -id, -it, -ut, -at, -t, -d ünsürlərinin qədim türk dillərində topoformant xüsusiyyəti məlumdur.

Belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, comar//komar//qəməz sözü Azərbaycan mənşəli qəbilə və tayfaların ilkin çarpazlaşmalarının, birliklərinin dildə ifadəsidir.

Göründüyü kimi, Comardlı sözündə qədim türk-Azərbaycan dilinə məxsus üç elementlə rastlaşırıq. Dilimizin həm leksik vahidi com//kom, həm qədim morfoloji əlamətləri (-ar, -d(t)), həm də semantikasının (qədim qəbilə, ulus, tayfa bildirməsi) saxlanması baxımından Comardlı toponimi maraqlıdır.

MUĞANCIQ

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri də Gorus rayonu ərazisində yerləşən Muğancıq etnotoponimidir. Bəri başdan qeyd edək ki, S.P.Zelinskiyin tərtib etdiyi siyahıda Muğancıq

oykoniminin adına rast gəlirik. Heç şübhəsiz, bu oykonim Türk-Azərbaycan mənşəli “muğ” tayfasının adı ilə bağlıdır.

Hazırda Şimali Azərbaycan ərazisində bu adda 17 kənd və qəsəbə vardır. Gürcüstan ərazisində Muğanlı (Muğanlı), Tacikistan ərazisində Muğ qalası, Özbəkistan ərazisində Muqon, Cənubi Azərbaycanda Muğan və Muğancıq, Türkiyədə isə Moğancıq adlı yaşayış məntəqələri vardır. Lakin Muğan - Azərbaycanda tarixi ərazi və böyük bir düzün adı kimi daha çox məşhurdur.

Azərbaycanda Muğan adı altında şəhər də olmuşdur. Tarixi ədəbiyyatda Muq//muğ etnonimi və Muğan oykonimi və oroniminin hələ miladdan qabaq VI yüzillikdə yaşamış Herodotun qeyd etdiyi muk//muğlar soyunun adı ilə bağlayırlar.

Hekati Miletski və Herodot MİK tayfasının adını onun yaşadığı ərazi ilə birlikdə çəkir. Elmi ədəbiyyatda bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. B.A.Nikonov “Muğan” toponiminin əsasını “muğ” (atəşpərəst) sözü ilə bağlayır.

S. Karayev də Özbəkistandakı Muğan və Muğat yaşayış məntəqəsi adlarındakı “muğ” komponentinin “atəşpərəst” mənasında izah edir.

Tədqiqatçılardan bəziləri Muğan toponimini şəxs adı, daha doğrusu, VI əsr Hun sərkərdəsi Muqan xanın adı ilə əlaqələndirirlər. Bizə belə gəlir ki, bu fikir dəqiq deyildir. Çünki Muğan xanın yaşadığı dövrdən düz min il əvvəl (eradan əvvəl VI əsrdə) Muğ//Mik tayfasının adı antik mənbədə çəkilir.

Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrinə, Muk//Muq və İran dilində cəm göstəricisi -an sonluğunun birləşməsindən Muğan toponimi və adonimi yaranmışdır. Bu şəkilçinin türk dillərinə məxsus olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik.

Prof. A.Qurbanov Muğan toponimi və Muğ etnonimindən danışarkən onun türk mənşəli söz olması fikrini irəli sürür və “Maq//Muq” sözünün Azərbaycan dilində yaranmış derivatlarını qeyd edir. Müəllifə görə, dilimizdəki mağar, muğam, müğənni sözləri maq//mağ komponentinin müxtəlif variantıdır.¹

¹ А.Никонов Краткий топонимический словарь. М. Мысл. 1966, с. 278.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Muğan Azərbaycan dilinin kökündə dayanan toponimdir və bir söz kimi iki hissədən ibarətdir.

"Muq" etnonimi və -an topoforantından ibarətdir. "Maqan" leksik vahidi uzun müddətli tarixi prosesdə bir növ sadələşərək toponimik adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.¹ Zonanın ərazisindəki Muğancıq adlı toponim etnotoponimdir və muq//muğ etnosunun adı ilə bağlıdır.

Muğ/Muğan etnosu Zaqafqaziyada, o cümlədən Ermənistan ərazisində məskunlaşmış, öz adını coğrafi adların tərkibində yaşatmışdır.

Ermənistan ərazisində Muğanla bağlı çoxsaylı toponimlərə rast gəlirik. Belə ki, Muğamlı (Artaşat), Muğan (Eçmiədzin r-n), Muxan (Kamo r-n), Muğani (Aştarak r-n) kimi toponimlər Mağ//Muğ/Muğan adlı etnosun, ümumiyyətlə, Ermənistan ərazisində geniş yayıldığını göstərir.²

Muğancıq ləkseminin tərkibindəki -cıq ünsürü Azərbaycan dilinə məxsus şəkildir. Kiçiltmə və əzizləmə anlamı əmələ gətirir.

Onu da qeyd edək ki, zonanın Azərbaycan mənşəli çoxsaylı toponimiyası kimi Muğancıq toponimi də dəyişdirilmişdir. (19/4-1950 Ayqədzər)³. Lakin bu bir faktır ki, S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda Muğancıq (Maqandjıq) oykoniminin adı çəkilir. Bu onu göstərir ki, həmin oykonim Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal iştirak etmiş Muğ//Mağ Muğan adlı etnosun adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

AVŞAR-ƏVŞARLI

Zonanın Azərbaycan mənşəli adlar sistemində diqqəti cəlb edən Azərbaycan mənşəli toponimlərdən biri Əvşərli oykonimidir. Bu oykonim Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Bu coğrafi adın Əfşar adlı türk-Azərbaycan mənşəli etnonimdən törəməsi şübhə doğurmur.

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B. 1988, s. 308.

² Армянская ССР Административно-территориальное деление. Издательство Агстан Ереван. 1971, стр. 236.

³ Həmin əsər. səh.256.

Əfşarlar Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasında əsas rol oynayan və Azərbaycan ərazisində onlarca eyni adlı toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edən etnos olmuşdur. Türkdilli xalqların abidələrində bu tayfanın adı dənə-dənə çəkilir.

Məşhur türkoloq M.Kaşğari məlum "Divani-lüğət-it-türk" əsərində 22 oğuz tayfalarından biri Əfşar//Avşar tayfasının adını qeyd etmişdir.¹

F.Rəşidəddin oğuzların boylan, dağması, genologiyasını daha dəqiq və stabil təsnif etmişdir.

Rəşidəddində oğuzların boylanı Boz-ok və Üç-ok deyə iki qrupa ayılır. Əfşar bölüyü Boz-ok qrupuna mənsub olub Ulduz xanın oğlu kimi təsvir olunmuşdur:

"Авшар, т.е. проворные в деле и страстный охотник"².

Yazıçı oğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəli də oğuz tayfalarını 24 boya bölmüş, Əfşar tayfasının da adını qeyd etmişlər.

M.Kaşğaridən fərqli olaraq Rəşidəddin və Əbülqazi xan Xivəlidə bu söz "avşar" formasında işlənmişdir.

Türk tayfaları olan qacar və avşarlar monqol istilacıları ilə birlikdə Orta Asiyadan gəlmişlər. Azərbaycanda bu tayfanın yerləşməsi isə Teymur və Miranşahın gəlişi ilə bağlıdır.

Avşar tayfalarının İranda geniş ərazidə yayıldığını B.I.Savina qeyd edir: "Эвшары в настоящее время представляют собой крупную группу среди тюркского населения Ирана. До Сефевидов они проживали в Азербайджане, но потом распространились буквально по всей стране. И, сейчас их можно встретить в Азербайджане.

Как известно из племени эфшар вышел Надиршах, правивший в Иране в 1736-1747 г. Этноним Эфшар очень распространен в топонимии Ирана. Эфшар, Эфшаржик (Аз): Теппезфшар (Керманшах): Эфшарлы, Эфшармагомед, Сийах-эфшар, Арабабадэфшар, Кышлакэфшар (Зендж): Гавафшар, Чаманафшар (Керм)"³.

¹ МК. 1-59-9.

² Ф.Рашид ад-дин. Огузنامه. Б. 1987, ст. 65.

³ Ономастика Востока. М. 1980, В.И.Савина. Этнонимы и топонимы Ирана. ст. 150.

Afşar etnoniminin paralellərinə Ermənistanın Ararat vadisində rast gəlik. Belə bir nəticəyə gəlik ki, türk dilli avşar//afşar adlı tayfa Orta Asiya, İran (Cənubi Azərbaycan) və ümumən Qafqaz ərazisində geniş yayılmış, yayıldığı ərazinin toponimiyasında izini qoruyub saxlanışdır.

Təbiidir ki, bu etnonim yerləşdiyi ərazidə etnolinqvistik və ektralinqvistik təsirin nəticəsində, eyni zamanda dilimizin fonomorfoloji qanunları, zonanın dialekt xüsusiyyətləri çərçivəsində müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Afşar//Avşar//Əfşar və s. variantları olanbu sözün özəyini "Ov" sözü təşkil edir. Ov ovlamaq, görünür, bu tayfanın əsas məşğuliyyəti olub.

N.A.Backakovun bu haqda fikri maraq doğurur. O, türk etnonimlərini semantikasına görə qruplara bölür və onların peşə və məşğuliyyətilə əlaqədar adlandığını da göstərir.¹

Bizcə, Avşar//Əvşar leksemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: Av+çı+ar. Av//ov leksemının semantikasi bəllidir. -çı şəkilçisi türk dillərində areal xarakterə malik olub, peşə, məşğuliyyət mənasını ifadə edir: avçı (türk), avji(qaqauz), avcu(kumuq), avşı(qazax), avçı(tatar), avısı(başqırd), ovçı(uyqur), ovçu(Azərb) və s. -çı şəkilçisinin -şı, -ji, -sı variantları da vardır. Avşar - əvşar leksemi ovçu-ovşu-ovsu və s. peşəsi ilə məşğul olan tayfanın müxtəlif variantda təzahürüdür. -ar-ər etnonim yaradan ünsürüdür. Rus dilində işlənən ovçar-ovçarka (ov iti) sözü də bizcə, buradandır.

Zonanın ərazisində yerləşən Əfsərli toponimi də müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə (a>ə, ç>ş>s) müasir dövrə qədər gəlmişdir. Zonanın Azərbaycan şivəsində a/ə əvəzlənməsi geniş yayılmışdır. Məs: qayış/qəyiş, qayıtmaq/qəyitmax, qaynamaq/qəynamax və s.

Ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan şivəsində qalın saitlərin incələşməsi geniş yayılmışdır.

-lı şəkilçisi Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olub, bir qrup isimləre qoşularaq etnik coğrafi mənsubluq ifadə edən xüsusi isimlər düzəldir.

Əfsərli toponimik adının tərkibində işlənən "-lı" şəkilçisi də oğuz mənşəli əfsar//əfsər etnoniminə qoşularaq coğrafi ərazi ifadə edir. Deməli, Əfsərli//Əfsərli əfsarların yaşadığı yer, məkan deməkdir.

Əfşar//Avşarlar Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan və öz adlarını zamanəmizə qədər yaşatmış oğuz boylarındandır. Avşarlar Boz oxlardan Ulduz xanın ən böyük, ən qüvvətli boyu idi. Demək olar ki, günümüze qədər gəlib çıxmış oğuzların mənşəyində Əfşar//avşar boyu mühüm rol oynamışdı. Ona görə də əfsarları bəzən yaşadıkları ərazinin adı ilə adlandırmışlar. Məs: Xuzistan əfsarları, Anadolu əfsarları, İran (Cənubi Azərbaycan) Əfşarları, (bunların özləri də Mənsur bəy əfsarları, İmanlı əfsarları, Alılı əfsarları, usalı və Əbərli əfsarları olmaqla müəyyən qruplara bölünür) və s. XVI əsrdə Əfşarlar Anadoluda Kayı boyundan sonra ikinci olmaq üzrə ən çox yer adına sahib idilər. (94 oymaq Avşar adlanırdı). Bu gün 25 oymaqda Avşar adlı toponim qeydə alınmışdır. XV əsrdə Avşar tayfası Ağqoyunlu dövləti tərkibində fəal iştirak etmişdir. Səfəvi dövləti qurulduqda onun tərkibində güclü bir Əfşar varlığı meydana çıxmışdı. Bu əfsarlara mənsub olan Nadir şah Səfəvi hakimiyyətini öz hakimiyyəti ilə əvəz etdi. Bu gün Cənubi Azərbaycandakı böyük türk ünsürünün bir qismi məhz əfsarların törəmələridir ki, bunlar da qeyd etdiyimiz kimi, oranın toponimiyasında geniş yayılmışdır. Bizə belə gəlir ki, Sisyan rayonunun passiv fonda keçmiş toponimiyasında Bəhrili adlı kənd də Afşar tayfasının bir boyu olan Bəhrili tayfasının (bəylərinin) günümüze gəlib çıxmış nişanəsidir. S.P.Zelinskinin tədqiqində göstərilmiş **Bəhrivar** və Bəhriböyli toponimləri də Avşar tayfasına aid edilə bilər. Nadir şahın mənsub olduğu əfsarlar Qırxlı Əfşarlar idi. Nadir şah ölkəni qəsbkar əfqanlardan xilas etməklə yanaşı, Əfqanıstanda da qərar tutdu. Bu, Əfqanıstan toponimiyasında Əfşar qatının yaranmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən Nadir şahda səmimi bir türklük-türkmənlik duyğusu var idi və buna görə də İran türklüyünü və Orta Asiya türklüyünə yaxınlaşdırmaq üçün məzhəbi bir islahat keçirməyə başladı. Təəssüf ki, Nadirin ölümü bu qayənin maddələşməsinə aman vermədi! Təəssüf!

Yeri gəlmişkən, zonanın ərazisindəki Qırxlar oronimi (dağı) də həmin boyun (Nadirin mənsub olduğu Qırxlı boy) adı ilə bağlıdır.

¹ Н.А.Баскяков. Модели тюркских этнонимов и их топологическая классификация. Ономастика Востока. М., 1980, ст. 199.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik adlar sistemində Sisyan rayonu ərazisində yerləşən coğrafi adlardan biri də Murğuz etnotoponimidir. Xatırlatmaq lazımdır ki, bu oykonim Qırxlar dağının ətəyində yerləşir və S.P.Zelinskidə qeyd olunmuşdur.

Murğuz toponiminin etnolinqvistik təhlili bu sözün tərkibində oğuz qatının olduğunu üzə çıxarır. Murquz leksemi iki hissədən – “mur” və “quz” komponentlərindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, “ğuz” ünsürü oğuz etnosunun variantlarından biridir. Oğuz etnosunun müxtəlif söz törəmələri (az,uz, qaz, qas, xəz) ilə yanaşı, quz//quz variantı vardır. Bu variantların hər biri demək olar ki, bu və ya digər coğrafi adın tərkibində öz izini saxlaya bilmişdir. Murğuz//Murquz toponimik adının tərkibindəki quz//ğuz komponenti “oğuz” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Zahirən tərkib hissələrinə parçalanması qeyri-mümkün kimi nəzərə çarpan Murğuz toponimik vahidinin etimoloji təhlili bu sözün mürəkkəb etnik dil vühidi olduğunu təsdiqləyir. Hər komponenti vaxtilə müstəqil dil vahidi olan bu sözlər (Mur və quz//ğuz sözləri) zaman keçdikcə birikmə və daşlaşma nəticəsində mənası o qədər də aydın olmayan sadə dil vahidinə - toponimik ada çevrilmişdir. Deməli, mürəkkəb toponimik vahidlərin yaranması uzun ictimai-tarixi prosesin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Sadə etnik vahidlərinin semantik və morfoloji birliyi mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması üçün zəmin yaradır. Yəni ayrı-ayrı qohum və qeyri-qohum etnoslar birləşərək vahid etnosun (o cümlədən etnik dil vahidlərinin) yaranmasında daha fəal iştirak edir. Hər halda birləşmələrdə daha çox iştirak edən etnosların hər iki tərəfi qohum etnoslar olur. Müəyyən siyasi qurumların birləşməsi mürəkkəb etnonimlərin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Belə bir proses, birləşmə Murğuz toponimik adında da nəzərə çarpır.

Türkoloq A.N.Kononov qohum türklər//türkmənlər haqqında danışarkən yazır ki, Oğuz ulusundan olan Qanlı Yavının iki oğlu var idi. Böyük oğlunun adı Mur Yavı, kiçik oğlunun adı isə Qara alp Arslan idi. Ataları öləndən sonra qardaşlar arasında torpaq uğrunda

müharibə başlandı... Mur Yavı bu müharibədə qalib gəldi. Hakimiyyəti ələ aldı və s.¹

Göründüyü kimi, Oğuz ulusundan olan Qanlı-Yavı və Muryavı antroponim olmaqla yanaşı, həm də böyük bir türk elinin rəhbəri olmuşdur. Bunlar müəyyən tarixi-ictimai şəraitində geniş əraziyə malik olmuş və qol-budaq ataraq şaxələnmişlər. Heç şübhəsiz, Oğuz ulusunun nəslı davamı olan Mur Yavı tayfası yaşadıqları, sərələndikləri ərazidə az-çox iz qoymuşlar... o cümlədən Qanlı Yavı tayfasında belə bir yaşatma ənənəsi olmuşdur. Maraqlıdır ki, Sisyan rayonu ilə həmsərhəd Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisində Qanlı-Oğuz tayfasının adı ilə bağlı Qanlı oykonimi mövcuddur. Daha sonra, Zəngəzur zonasında. Naxçıvana yaxın ərazidə Qanlı bel adlı oronim mövcuddur. Biza belə gəlir ki, Qanlı oykonimi və Qanlıbel oronimi Qanlı//Qanlı-Oğuz tayfasının adı ilə birbaşa əlaqədardır. Görünür ki, müəyyən mərhələdə təyin olunan tərəf (Yavı) adlandırma zamanı düşmüş və Qanlı kimi formalaşmışdır.

Qanlı tayfasının hər halda adına uyğun fəaliyyət dairəsi olmuşdur: yəni dalaşqanlıq, qoçaqlıq, qan tökmək psixologiyasına malik tayfa olmuşdur.

Mur Yavı tayfası da müəyyən tarixi mərhələdə hakimiyyət başında olmuş, çarlıq etmişdir. Mur Yavı leksemində də təyin olunan tərəf düşmüş, əsas semantik qat (mur) qalmaqla digər mənşəli qatla – oğuz// quzla birləşərək mürəkkəb dil vahidinin – Murquz etnotoponiminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, Murquz toponimi türk mənşəli qohum (Mur və uz//quz//oğuz) etnosların dildə birliyinin təzahürüdür. Yəni qohum etnosların birləşməsi və qohum etnonimlərin qovuşmasının nəticəsidir.

Bəllidir ki, Oğuz etnonimi müxtəlif fonetik örtükdə (Az-uz-qas-quz-ğuz və s.) təzahür edir bu fonetik örtüklərdən quz//ğuz elementi “Mur” etnik dil vahidi ilə birləşib Murğuz etnotoponimini əmələ gətirmişdir.

Mur Yavı və Oğuz leksemının birləşməsi nəticəsində dilə ağırlıq gətirən ünsürlər müəyyən fono-morfoloji qanuna uyğunluq

¹ А.Н.Кононов Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского М.-Л. 1958, стр. 61.

nəticəsində dəyişmiş və Murquz//Murğuz//Murğuz etnotoponimi formalaşmışdır. Qeyd edək ki, Mürğüz//Murxuz adlı dağ da vardır.

Maraqlı haldır ki, həmin ərazidə oğuz leksemının başqa fonetik örtüklü formasında digər etnotoponimə rast gəlirik.

Bu cür coğrafi adlardan biri Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində yerləşən Uz adlı etnotoponimidir. Bütün bunlar bu ərazini qədim sakinlərinin uz//az//quz//oğuz tayfa birliklərindən və digər türkdilli tayfalarla çarpazlaşmasından əmələ gəldiyini sübut edir.

URUD-AĞUDİ-VAĞUDİ VƏ OXTAR TOPONİMLƏRİ

Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər içərisində diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri Urud oykonimidir. Xatırladaq ki, bu söz S.P.Zelinskiyin tədqiqində Rut kimi verilmişdir. Bu sözün etnolingvistik təhlili prosesinə iki cəhətdən yanaşa bilərik.

Əvvəlcə, Urud sözünü düzəltmə söz kimi götürüb iki hissədən - ur kökündən və -ud şəkilçisindən ibarət söz kimi götürə bilərik. Urud leksemının iki istiqamətdə təhlil etmək olar.

a) Bizə belə gəlir ki, Urud sözündə "ur" komponenti qədim Türk-Azərbaycan dilində böyük, uca, qalx, yüksək və s. mənasında xalqımızın qiymətli abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da işlənmişdir.

Misallaran göründüyü kimi "ur", "uru" sözü dastanda yüksəlmək, ucalmaq, qalxmaq mənasında ifadə etmişdir.

Tərkibində "Ur" elementi olan Uruk bəy ("Orxan-Yenisey" kitabələrinin dilində) və "Uruk" şəhəri (qədim Şumer şəhəri) "Urud" adlı oykonimin birinci komponenti ilə bircə, eyniyyət təşkil edir və yuxarıda qeyd etdiyimiz mənanı ifadə etmişdir.

"Urud" və "Uruk" leksemlərinin tutuşdurmaqda məqsədimiz heç də bu toponimlərin yaranma tarixini eyniləşdirmək deyildir. Məqsəd, ümumiyyətlə, hər iki sözün (Urud və Uruk) birinci komponentinin ("Ur") mənə və mənşəcə bir kökdən nəşət etməsini

bildirməkdir. Bu haqda T.Hacıyevin fikri maraqlıdır: O, "Ur" ünsürünün yüksək, uca, hündür mənə bildirdiyini qeyd edir.¹

Urud sözündə ikinci komponent (ud) toponim kimi çıxış edərək məkan və yer məzmunu əmələ gətirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu, formant, ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasının tərkibində məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. -ud formantı zonanın digər toponimlərinin də tərkibində işlənmişdir. Məs: Hunud, Kurud, Ağudi, Vağudi, Qovşud və s.

b) "Urud" sözünün tərkibindəki "Ur" komponenti Uruz sözünün tərkibindəki "Ur" ünsürü ilə eyniyyət təşkil edir. Ur-qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Eyni zamanda Uruz "Dədə Qorqud"da antroponim kimi qeyd olunur. Etnonimlərin antroponimləşməsi dildə qanunauyğun haldır. Bu proses Uruz//Aruz//Oros leksemlərinə də aiddir. Deməli, Urud sözündəki "ur" komponenti Uruz//Aruzun tərkibindəki "ur" komponenti ilə eyni kökdən törəmiş "ur" etnosu ilə bağlıdır. Urud sözündəki -ud əlaməti isə Azərbaycan dilində məkan, yer məzmunu əmələ gətirən morfoloji faktır. Deməli, Urud urların yaşadığı məkan mənasını ifadə edir.

Urud toponimik adı coğrafi relyef, landşaft məzmunundan daha çox (ucalıq, yüksəklik) etnotoponim xarakterinə malikdir.

Hər halda hər iki variantda "ur" leksemi türk-Azərbaycan mənşəli sözdür. Arxaikləşmiş sözün izinə belə coğrafi adlarda rast gəlirik.

Urud oykonimi ilə bağlı başqa bir qiymətli tarixi faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu kənddə qoç heykəlli qəbir daşı üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində mətn həkk olunmuşdur. Bu qiymətli abidə üzərində "Uğvan" (Ağvan) sözü yazılmışdır. Ağvan toponimik adının və etnoniminin kitabə üzərində yazısının Azərbaycan nəslinə mənsub olduğunu göstərən yazı onu təsdiqləyir ki, Ağvan türkdilli etnos olmuşdur. Qoç heykəllər üzərində yazılmış antroponimlər olan Əmrusəl və İftixar da Uğvan//Ağvan nəsil-şəcərəsinə mənsubdur. Bu yazı içərisində Allah, Məhəmməd və Əlinin adının çəkilməsi eyni zamanda onların hansı dinə inam və etiqadlarını bildiren mühüm

¹T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B. 1983, səh. 28.

16 m
1650
1650

1650

Sisyan rayon ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında qədim Azərbaycan-türk leksikonunun işlənməsi baxımından maraqlı oykonimlərdən biri **AĞUDU**² və **VAGUDİ** toponimidir.

Ağudi adlı toponimin paralelinə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində Aqudili formasında rast gəlirik. Bu toponimlər haqqında bir fikir onun coğrafi relyef əsasında əmələ gəlməsidir. Bu kəndlər bir-birindən 4-5 km məsafədə yerləşir. Ehtimala görə (əslində xalq etimologiyasına əsasən), kiçik düzdə salınan kənd Ağdüz (Kiçik düz), böyük düzdə salınan kənd isə Vağdüz (Böyük düz) adlanmışdır. Və bu sözlər ekstralingvistik (yad) təsirlər nəticəsində Ağudi və vağudi kimi formalaşmasıdır.

Bu coğrafi adlarda, bircə, oğuz etnonimi ilə bağlılıq vardır. Aqud sözünün etnolingvistik təhlili bu sözdə azacıq qanunauyğun fonetik dəyişikliyi üzə çıxarır.

Aqud > Oquz əvəzlənməsində o > a əvəzlənməsinə rast gəlirik ki, zonanın canlı danışığı dilində geniş yayılmışdır. Məs: ov > av, dovşan > davşan, dovğa > davğa və s.

¹ Elm və həyat jur. Məşədixanın Nemətova, Mikayıl Heydərov. Hədir tapıntı. 1977, ¹5, səh.9.

² Г.Х.Акопян, С.Т.Мелик-Бахшян, О.Х.Барсегян. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. I том, Ереван, 1986, ст. 200.

a > d əvəzlənməsi də türk dilləri üçün, o cümlədən Azərbaycan dili üçün məqbul sayılır.¹

Məs: azak > adak, azıx > adıx, toz > tod və s.

Ümumiyyətlə, zonanın toponimiyasında Oğuz//ox//oğ//aq variantları ilə düzəlmiş coğrafi adlar mövcuddur. Məs: Oxçu çay, Oxdar, Açağu//Açoğuz. Bu adların hər birində "oğuz" ləksəminə müxtəlif fonetik variantda rast gəlirik.

Bizə belə gəlir ki, Şəki (Azərbaycan Respublikası) rayonu ərazisində Oxut kəndi Ağud oykonimi ilə areal toponimdir. Hər ikisinin mənşəyi oğuz etnosu ilə əlaqədardır.

Biz o > a əvəzlənməsinin izlərinə Azərbaycan ərazisinin oğuzla bağlı digər toponimlərində də rast gəlirik. Məs: Axstafa, Astara və s.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində **Oxtar** dərəsi və **Oxtar** adlı oykonim vardır. Aqud(t) ləksəmi ilə Oxtar ləksəmi arasında həm semantik, həm də mənşə etnik yaxınlıq görsənir. Oxtar sözü, bircə, oğuzun müəyyən ictimai-tarixi şəraitdə fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna nəzər salsaq, deyilənləri bir daha təsdiq etmiş olanq. Yuxarıda qeyd etmişdi ki, z > d(t) əvəzlənməsi dilimiz üçün qanunauyğun fonetik haldir. Oxtar sözü düzəltmə sözdür. Oxut//Oxt və -ar komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oxut//Oxt//Aqut(d) sözləri eyni sözün müxtəlif variantıdır. Bu sözlərin özəyini Oğuz etnosu təşkil edir.

Hər üç ləksəmi Alpoğut//Alpovut etnotoponiminin ikinci tərəfi ilə -oğut//out sözü ilə üst-üstə düşür. Deməli, z t(d) əvəzlənməsi Oxtar sözündə də baş vermişdir.

Aqudi sözündəki -i morfoloji əlamətdir. Bizə belə gəlir ki, t > dsəs əvəzlənməsində -i şəkilçisinin təsiri olmuşdur. Məs: "get" sözü intervokal vəziyyətdə "gedir", "oxut" sözü "oxudar" formasına düşür və s.

¹ Б.Серебрянников, Н.Гаджиева. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Б. 1979, ст. 64

Aqudi sözündəki -i morfoloji əlaməti mənsubiyyət çalarına malikdir. Yəni oğuz elinə; Oğuz etnosuna mənsub olan anlamı hiss olunur. -İ şəkilçisinin III şəxsin təkini bildirməsi məlum faktır.

Oxtar sözündəki -ar morfoloji əlaməti məkan, yer məzmunu əmələ gətirən toponim kimi çıxış edir.

-ar şəkilçisindən danışarkən E.V.Sevortyan qeyd etmişdir ki, bu şəkilçi digər mənə çaları ilə yanaşı Azərbaycan dilində yer məzmunu da bildirir. (Oxtar sözü Oxlar da ola bilər. Danışıda assimilyasiya nəticəsində Oxtar da ola bilər).

Deməli, Oxtar coğrafi adı etnotoponimdir. Oğuz//oxut etnosunun adı ilə bağlıdır. -ar isə etnonimlərə artırılaraq onların yaşadığı yer və məkan bildirmək xüsusiyyətinə malikdir.

Oxtar, yəni Oğut//Oğuz tayfasının yaşadığı yer, məkan deməkdir. Bu sözün morfoloji təhlili Oxtar lekseminin Oquz etnonimi ilə bağlılığını təsdiqləyir, Oxlar nəslinə aid olduğunu göstərir.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri biz Vaqudi oykoniminə də aid edə bilərik. Vaqudi sözü Aqudi sözü ilə paralellik təşkil edir. Bu sözdə "v" samitinin artırılması hadisəsinə rast gəlirik. Bizə belə gəlir ki, bu hadisə ekstralinqvistik təsirlə bağlıdır. Zonanın "Oxçu" toponimi də bu cür təsirə məruz qalmış və "Voxçu" şəklinə düşmüşdür.

Qeyd etdiyimiz toponimlərə əsasən, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, hər bir xalqın mənşə və təşəkkülünü, keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunu nüəyyənləşdirməkdə bu cür zərrə mənbələr-toponimik adlar köməyə gəlmişdir. Bu coğrafi adlarda etnik komponentlərin birikməsi, bunların tənasübü belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, adlarını çəkdiyimiz etnoslar bu ərazinin qədim, həm də ilkin sakinləri olmuşdurlar.

II FƏSİL

ZONANIN AZƏRBAYCAN – TÜRK DİLLİ TOPONİMLƏRİNİN QURULUŞU

Ermanistanın Qafan, Sisyan və Gorus rayonları ərazisində mövcud olan Azərbaycan mənşəli toponimlər dilin digər onomastik vahidlər sistemi kimi sabit olmamış, yarandığı gündən daim dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əlbəttə, bu proses kortəbii, təsadüfi xarakter almamış, ictimai-siyasi, tarixi-mənəvi və iqtisadi hadisələrlə bağlı olaraq inkişaf yolu keçmişdir. Zonanın Azərbaycan türk mənşəli adları obyektiv dil qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edərək milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Əlbəttə, təbiidir ki, burada ekstralinqvistik əlamətlərin də təsiri olmuşdur. Bu təsir hibrid toponimlərin-tərkibi Azərbaycan və erməni sözlərindən ibarət olan adların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məs: Qaradığa, Başaracür kimi və s. hibrid sözlər bu qəbildəndir. Bunlar dilin üst layını təşkil edir.

Ümumən götürdükdə isə zonanın ərzisində yerləşən Azərbaycan mənşəli toponimlər və onların müxtəlif növləri saflığı və təmizliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Buna görə də zonanın Azərbaycan mənşəli toponimləri, onların leksik-qrammatik, semantik-sintaksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilimizin bir sıra problemlərinin həllinin aşkarlanmasına səbəb olar. Məlumdur ki, qohum olmayan mühitdə yaşayan dil daha çox mühafizəkar olur, dilin ən qədim xüsusiyyətlərini (leksik, morfoloji və sintaksik xüsusiyyətlərini) yaşatmaq iqtidarına malik olur. Bu cəhətlər zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində də özünü göstərir.

Burada belə bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər ki, bu zonanın toponimiyasında Azərbaycan dilinə mənsub coğrafi adlar üstünlük təşkil edir və toponimik fon təşkil edə bilərdi. Əlbəttə, söhbət məhz bu günə qədər gəlib çıxmış coğrafi adlardan gedir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarını tarixilik baxımından nəzərdən keçirdikdə belə bir mənzərə ilə rastlaşırıq: bu ərazidə mövcud olan coğrafi adlar – oykonim, oronim və hidronimlər

XX əsrə qədər yaranan coğrafi adlardan ibarətdir. Demək olar ki, yaşadığımız əsrdə Azərbaycandan kənar, qonşu respublikalarda, o cümlədən Ermənistan ərazisində və onun Zəngəzur deyilən zonasında heç bir yeni oykonim yaranmamışdır. Bu zonada "yeni" və "təzə" sözləri ilə başlanan heç bir coğrafi ad yoxdur. Eyni zamanda bizə bəlli olan heç bir tarixi şəxsiyyətin adı coğrafi adlarda əbədiləşdirilməmişdir. Əksinə, Azərbaycandan kənar ərazilərdə Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar üzərinə "səlib" yürüşü təşkil edilmiş, bu dilə məxsus toponimlər planlı şəkildə dəyişdirilmiş və passiv fonda keçirilmişdir. Buna görə də zonanın ərazisində mövcud olan Azərbaycan mənşəli toponimlərin yaranması və inkişafı prosesini yalnız dilçilik qanunları ilə vəhdətə öyrənmək lazımdır. Bu zaman Azərbaycan oronimiyasının morfoloqiyası və tarixi fonetikasını düzəltməkdə üçün zəngin material əldə etmiş oluruq. Təbiidir ki, zonanın canlı danışığı dili də (Azərbaycan dili) təhlil prosesində əsas faktordan biridir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik leksikasının derivatoloji təhlili prosesində müxtəlif söz yaratmaq üsulları ilə rastlaşırıq.¹

LEKSİK YOLLA YARANANLAR

1. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərini nəzərdən keçirdikdə, ilk növbədə, belə bir mənzərəyə rast gəlirik: Zonanın Azərbaycan mənşəli toponim və hidrotoponimlərində leksik yolla yaranmış coğrafi adlar qeyri-məhsuldardır.

Leksik yolla toponimlərin əmələ gəlməsi ümumən Azərbaycan toponimiyasında məhduddur.

Leksik yolla yaranmış toponimlərə aid aşağıdakı coğrafi adları misal gətirə bilərik: Məs: mac (passiv), Şam, Tas, Dağ, Qatar və s. Mac sözünün ifadə etdiyi məna artıq dilimiz üçün arxaik hesab olunur. "Mac" leksemi kotan dəstəsinə deyilir. (Bu adlar

S.P.Zelinskinin siyahısında qeyd olunub).

Zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarını – toponimin və mikrotoponimləri leksik-semantik cəhətdən nəzərdən keçirdikdə təbii şəraitlə bağlı zəngin dil vahidlərinə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, dağlıq relyefə malik olan zonanın adlar sistemi düzən zonaların toponimlər sistemi ilə müqayisədə zənginliyi və rəngarəng toponimlərə malik olmasına görə fərqlənir.

Bu ərazinin dağ, dərə, təpə, yal, qaya, yamac, selav, düzən, çay, meşə, qobu və s. kimi relyefə malik olması zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin də rəngarəng olmasına dəlalət edir.

2. Semantik üsulla yaranan toponimik vahidlər.

Zonanın ərazisində mövcud olan Azərbaycan mənşəli coğrafi adların bir qismi semantik üsulla, yəni müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan ümumi sözlərin substantivləşməsi və sırf xüsusi – coğrafi ad əmələ gəlməsi ilə yaranmışdır.

Zonanın toponimiyasında semantik üsulla əmələ gələn coğrafi adların aşağıdakı tipi nisbətən geniş yayılmışdır.

Sifətin ismə keçməsi ilə əlaqədar substantivləşmə. Bu prosesdə rəng bildirənsifətlər üstünlük təşkil edir və adətən birinci tərəfi sifət-rəng bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi isə nomenklatur terminindən – yuva, yurd, çay, bulaq, tala, qışlaq, oba, göl və s. kimi sözlərdən düzəlir. Məs: Göy göl, Ulu bulaq, Göy bulaq (hidronim), Ağbulaq, Qaradığa, Qarabaş (passiv), Qaraçimən, Ağkənd, Gədəkli (2), (oykonim) Qara qaya, Ağ qaya, (oronim) və s. coğrafi adları misal göstərmək olar.

Bu coğrafi obyektlərin ikinci komponentində iştirak edən nomenklatur terminlər aktivliyi ilə seçilir.

Burada Qaradığa coğrafi adı istisnalıq təşkil edir. Hibrid tərkibə malik olan bu toponimik adın 2-ci tərəfi (dığa) erməni mənşəli sözdür və "oğlan", "uşaq" mənasını ifadə edir. İkinci tərəfi "oğlan", "uşaq" sözlərindən düzəlmiş coğrafi adlar nəsil mənasını bildirir və Azərbaycan toponimiyasında bu struktura malik coğrafi adlar geniş yayılmışdır.¹

¹ Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. I том, Ереван, 1986, ст. 597.

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B. 1988, s. 446.

Passiv fonda keçmiş hibrid toponimik vahiddir. Başaracür oykonimi C.P.Zelinskinin siyahısında qeyd olunmuşdur. Bu sözdə üç leksik vahid birləşmişdir: Baş+ara+cür. "baş" və "ara" sözləri Azərbaycan dilinə məxsusdur. "cür" isə erməni dilinə məxsus söz olub su deməkdir. Həqiqətən də, bu oykonimin yerləşdiyi ərazi iki böyük dərə - Cəhənnəm dərəsi və indi Vorotan çay adlandırılan Bazar çayın arasında yerləşir. Bu oykonim yerləşdiyi relyefə uyğun adla ("baş"+"ara") adlandırılmışdır. Ancaq "Словарь топонимов Армении и прилегающих областей" adlı lüğətdə Başacür toponimik vahidi "bəşər suyu" kimi izah olunmuşdur. Əslində bu oykonim təbii şərait və bənzəyişlə bağlı adlandırılmışdır.

Ekstralinqvistik təsir bu sözün formalaşmasında iştirak etmişdir. Belə coğrafi adların yaranması qanunauyğun toponimik hadisə olsa da, zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adların tərkibində çox azdır.

3. Morfoloji üsulla yaranan toponimik vahidlər.

Zonanın toponimlərinin struktur təhlili prosesində morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gələn coğrafi adların zənginliyi diqqəti cəlb edir. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin derivatoloji təhlili şəkilçilər vasitəsi ilə çoxlu miqdarda coğrafi adların meydana gəldiyini üzə çıxarır.

Az coğrafi adlara rast gəlik ki, onun yaranmasında şəkilçi iştirak etməsin. Buna görə də toponimik vahidlərin yaranmasında dilimizdəki şəkilçilərin mənə çalarlarını nəzərdən keçirmək ümdə vəzifələrdəndir.

Ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji üsulla yaranmış toponimik vahidlər məhsuldarlığı ilə seçilir.

Nümunə üçün zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərini (oykonim, oronim, hidronim və s.) struktur baxımından nəzərdən keçirək:

-lı, (-li, -lü, -lu) şəkilçisi ilə düzələnərə aşağıdakı toponimik vahidləri misal göstərə bilərik: Baharlı, Mahmudlu, Əcili, (Əzgilli), Çobanlı, Quşçulu, Pürülü, Əfsərli (Avşarlı), Çullu, Aşağı və Yuxarı

Kodəkli, Cıbillı, Sofulu, Mollalı, Yeməzdi (Yeməzli), Məscidli yurdu, Çiçəkli yurdu, Çaxmaxlı yer və s. Qeyd etdiyimiz coğrafi adların tərkibində sözartırma kəmiyyətinə görə -lı şəkilçisi məhsuldarlığı ilə seçilir.

Əgər -lı şəkilçili toponimlər sırasına mikrotoponimləri də əlavə etsək, bu şəkilçinin zonanın toponimiyasında məhsuldarlığını sübut etməyə ehtiyac qalmaz.

Bu şəkilçinin (-lı⁴) Azərbaycan, ümumən türk dillərində oynadığı rolu Q.I.Donidze şərh etmiş və ümumi isimlərdən müxtəlif mənə çalarlığı ilə fərqlənən xüsusi isimlər - coğrafi adlar əmələ gətirdiyini qeyd etmiş, Azərbaycan dilində bu şəkilçinin məhsuldar xarakterə malik olduğunu bildirmişdir.

-lı⁴ şəkilçisi müxtəlif mənaya malik sözə artırılmaqla məkan - coğrafi adlar yaratma xüsusiyyətinə malikdir:

a) Antroponimlərin üzərinə artırılmaqla antroponim əmələ gətirir. Məs: Mahmudlu. Qeyd edək ki, zonanın toponimlər sistemində -lı⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş antropotoponimlər məhdud areala malikdir.

b) Azərbaycan-türk mənşəli etnotoponimlərin üzərinə -lı⁴ şəkilçisinin artırılması ilə etnotoponim əmələ gəlmişdir. Məs: Baharlı, Quşçu+lu, Əfsər+li//Avşarlı, Çobanlı və s. Bu etnonimlərin bir qismi ümumtürk xarakterə malik olub, bu və ya digər morfoloji tipdə türkdilli xalqların toponimiyasında da çıxış edir.

v) Ümumi isimlərə, sifətlərə və digər sözlərə qoşularaq toponimik vahidlər əmələ gətirir. Məs: Aşağı Gödəkli, Yuxarı Gödəkli, Sofulu, Mollalı, Yeməzdi, Cıbillı, Çiçəkli yurdu, Məscidli yurdu, Əcili və s.

Əgər zonanın toponimiyasına bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş mikrotoponimləri də əlavə etsək, bu şəkilçinin derivatoloji məhsuldarlığını aydın təsəvvür etmək olar. Bu halda mürəkkəb mikrotoponim kimi çıxış edən obyektin atributu kimi çıxış edir. Məs: Əzgilli dərəsi, Daşlı güneyi, Təndirli yurdu və s.

Qeyd etdiyimiz nümunələr göstərir ki, -lı şəkilçisi dilimizin onomastik leksikasında məhsuldar rola malik olduğu kimi, zonanın toponimik leksikası sistemində də məhsuldar xarakterə malikdir.

Həm sadə sözlərdən xüsusi coğrafi ad əmələ gətirir, həm də mürəkkəb toponimik vahidin 1-ci tərəfində atribut kimi çıxış edir.¹

-cıq⁴ şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan toponimlər. Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adlar zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcuddur. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər kiçiltmə və əzizləmə mənası bildirən sözlər əmələ gətirir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində bu şəkilçi ilə xüsusi ad əmələ gəlmişdir. Məs: Şəhərcik, Qızılıq, Muğancıq, Buğacıq (oykonimləri) və Qapıcıq (oronim, həm də oykonim (passiv)).

Bu şəkilçi müxtəlif mənalı sözlərə-isimlərə artırılır: a) ümumi isimlərə (şəhər, qızıl, buğa, qapı) isimlərinə artırılmaqla toponim-xüsusi ismi əmələ gətirir. b) Etnotoponimlərə artırılmaqla etnotoponim əmələ gətirmişdir: muğan+cıq.

Məlumdur ki, Muğan etnosu Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında iştirak edən və ən geniş ərazidə Azərbaycan və ümumən Qafqazda, Orta Asiyada məskunlaşan türkdilli tayfa olmuşdur.

Muğan adı ilə bağlı adlara Azərbaycandan başqa, Gürcüstan, Qırğızıstan, Cənubi Azərbaycan ərazisində də rast gəlirik. Onu demək kifayətdir ki, Zəngəzurun Azərbaycan sərhədində qalan rayonlarında (Zəngilan) Muğanlı adlı toponim də vardır.

-lar şəkilçisi ilə düzəlmələr. Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş toponimlər zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcuddur.

Bu şəkilçi dilimizdə adətən cəmlilik bildirən qrammatik forma kimi çıxış edir. Lakin bu şəkilçi eyni zamanda onomastik leksikada derivatoloji xarakterə malikdir.

S.Cəfərov bu şəkilçinin qrammatik-leksik və eyni zamanda leksik bir şəkilçi kimi işlədiyini və üç mənə çalarına malik substantiv isimlər əmələ gətirən şəkilçi olduğunu qeyd etmişdir.² Bu mənə çalarından biri də xüsusi şəxs və məkan bildirməsidir.

Zonanın ərazisində -lar şəkilçisi ilə düzələn coğrafi adlar aşağıdakılardır: Şıxlar (Sisyan rayonu), Şahverdlər (Gorus rayonu), Seyid(t)lər, Şəmilər, Layış(dar)lar (Kafan rayonu).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, -lar² şəkilçisi ilə düzəlmiş toponimik vahidlər, əsasən antroponim (Şahverdi və Seyid) və etnonimlərdən (şıx) düzəlmiş və həmin şəxs və etnosun adını bildirən oykonimə çevrilmişdir.

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində, o cümlədən türk dillərində toponimik vahidlərin yaranmasında topoformant kimi fəal iştirak edir.

-cı⁴ şəkilçisi ilə düzəlmələr – Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında -cı şəkilçisi ilə düzəlmiş toponimik vahidlər vardır. Məlumdur ki, bu şəkilçi dilimizin söz yaradıcılığı prosesində məhsuldarlığı ilə seçilir. Dilimizdə bu şəkilçi, əsasən, sənət, peşə anlayışlarını bildirən leksik şəkilçi kimi tanınır. Eyni zamanda bu şəkilçi toponimik leksikada topoformant kimi çıxış edir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında -cı⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş toponimik vahidlər aşağıdakılardır: Çanaxçı, Quşçu+lu, Oxçu çayı və Oxçu məhəlləsi (Kafan rayonu).

Misallardan görüldüyü kimi, bu toponimlərin mənasında sənət, peşə anlayışı yaşamaqdadır.

S.Cəfərov bu şəkilçinin Azərbaycandilində altıya qədər mənə çalarını, o cümlədən məkan bildirmə xüsusiyyətini qeyd etmişdir.¹

Bu sözlər (Çanaxçı, Quşçu) xalqımızın tarixi peşə məşğuliyyətinin izini bildirməklə yanaşı, bu peşə ilə məşğul olan Azərbaycan mənşəli etnosun yaşadığı, məskunlaşdığı ərazisini bildirir.

Qeyd edək ki, -cı⁴ şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş coğrafi ad etnonimdir. Hal-hazırda bu sayaq coğrafi adlar Azərbaycan və ümumən türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə geniş yayılmışdır.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında məhdud olmasına baxmayaraq, yaratdığı semantik mənaya görə bu etnonimləri zoetnonim (Quş+şu) və antroponimlərə (Ox+çu) bölə bilərik. Onu

¹ Г.И.Донидзе. Об аффиксальном словообразовании в тюркском топонимии. «Ономастика Востока». М., 1980, ст.89

² S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. B. 1982, səh. 177.

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. B. 1982, səh. 174.

da qeyd edək ki, "Oxçu" antroponimə Azərbaycan xalqının ən qədim dil-tarix abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlirik. Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş toponimik vahidlər peşə, sənət mənasını bildirməkdən daha çox etnonim yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir.

-ud² -d şəkilçisi ilə düzəlmələr. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji yolla əmələ gəlmiş xüsusi adlar içərisində -ud, -d, -t ünsürlü toponimik vahidlər diqqəti daha çox cəlb edir. Bu şəkilçilərlə düzəlmiş coğrafi adlar aşağıdakılardan ibarətdir: Hunud, Qovşud, Kurud (Kafan rayonu), Ağud, Vağud, Comərd, Urud (Sisyan rayonu) və s. Bu şəkilçi dilimizin hazırki sözyaratma sistemində qeyri-məhsuldar olsa da, vaxtilə bu şəkilçi ilə düzəlmiş coğrafi adlar zənginliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Məhsuldarlığı ilə seçilən bu şəkilçi, demək olar ki, passivləşərək qeyri-məhsuldar olmuşdur.

Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş xüsusi adlar – toponimlər ümumi isimlərə nisbətən çoxdur. Bu şəkilçinin izi dilimizdə bir neçə sözün tərkibində qalmışdır: üm+id, keç+id və s.

Bu şəkilçi (-it//id) ilə düzəlmiş bir qisim sözlər vardır ki, dilimizin qədim dövr morfoloji quruluşundan xəbər verir və "Dədə Qorqud" dastanları dilində sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış etmişdir. Məs: bin+it, iç+it, keç+id və s.¹

-ud şəkilçisi məhsuldarlığını itirib arxaikləşdiyi kimi, bu şəkilçi ilə düzəlmiş və "Dədə Qorqud" dilində işlənən sözlər də işləkliyini itirmiş, demək olar ki, arxaikləşmişdir.

Ancaq bu şəkilçi vasitəsi ilə düzəlmiş məkan məzmununu bildiren sözlər yüzilliklər keçsə də, coğrafi adlarda yaşayaraq müasir dövrə gəlib çıxmışdır.

"Dədə Qorqud" dastanlarının dilində işlənən bu şəkilçi müasir dilimizdə işləkliyini itirmiş və bizim üçün qiymətli olan coğrafi adların tərkibində qalmışdır.

id//it, at//ət, d//t ünsürləri ilə düzəlmiş coğrafi adlar təkcə Azərbaycan mənşəli coğrafi adların tərkibində deyil, Qafqaz dilli xalqların toponimiyasında da geniş işlənmişdir.

S.M.Mollazadə (id//it, at//ət) komponenti ilə düzələn toponimlərdən danışmış, lək+it toponiminin birinci tərəfinin qədim alban qəbiləsindən ("ləq"), "ət" ünsürünün isə ölkə mənası bildirən söz olduğunu qeyd etmişdir.¹

a) Bizə belə gəlir ki, bu şəkilçi türk- Azərbaycan dilində vaxtilə işlək şəkilçilərdən olmuş, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında və eləcə də toponimik vahidlər yaratma prosesində mühüm rol oynamışdır.

b) Bu şəkilçi Qafqazdilli toponimlərin yaranmasında fəal çıxış edən toponim kimi çıxış etmişdir.

v) Nəhayət, bu şəkilçi etnonim tipli sözlərə qoşulmaqla etnotoponim yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Hunud, Qovşud, Kurud, Ağud, Comərd, Urud kimi sözlərin birinci komponenti qədim türk sözü olması ilə seçilir.

Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adların birinci komponenti qədimliyi ilə seçilir. Məs: Hun leksemi məlum türkdilli tayfalardan biridir və ümumən Asiya qitəsində bu və ya digər formada onomastik leksikada öz əksini tapmışdır. "Qovşud" leksemində M.Kaşğarının "türk dillərinin divanı"nda antroponim kimi rast gəlirik. "Qovşud" leksemində birinci tərəfi qovuşmaq felindən ibarətdir. "Kurud" leksemində "kur" sözünün mənasını T.Hacıyev qədim türkcədə "yüksək", "ucalan" mənası olduğunu bildiribdir.

Bu sözün qədim türkcədə ifadə elədiyi məna ilə (uca) onun yerləşdiyi relyef arasında uyarlıq vardır. Kurud oykonimi uca bir yerdə yerləşir.

-ud//ut - komponenti ilə əmələ gəlmiş digər sözlər haqqında da danışmaq, qədim türkcə mənasını izah etmək olar.

Görkəmli türkoloq A.N.Somoyloviç "T" ünsüründən danışarkən onun qədim türk dillərində cəmlik bildirən şəkilçi olduğunu qeyd edir. "Bayat" leksemindəki "T" ünsürünün cəmlik şəkilçisi kimi qəbul edilir.²

Doğurdan da A.N.Somoyloviçin bu fikrində müəyyən həqiqət

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B. 1979, səh. 118.

¹ S.M.Mollazadə. Azərbaycan onomastikası problemləri. II B. 1988, səh. 126.

² АФМ. Б. 1984, с.130.3 Самойлович А.Н. «Богатый и бедный тюркских языках». Издания АН СССР, отделение обществ. наук, 19366, 4, с. 21-16.

vardır. Bu ünsür etnonim sözlərinə artırıldıqda toponim xarakteri ilə yanaşı, cəmlilik, topluluq məzmunu da ifadə edir. Hunud, Urud və digər etnonim sözlərinə artırılmaqla həm məkan məzmunu, həm də həmin etnosun toplu, cəm mənasını da ifadə edir.

-an² şəkilçisi ilə düzəlmələr. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında toponim kimi çıxış edən şəkilçilərdən biri -an şəkilçisidir. Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş toponimik vahidlər qədimliyi ilə, həm də enotoponim yaratma xüsusiyyəti ilə diqqətə cəlb edir. Bu şəkilçinin yayılma arealı da genişdir. Yəni o, təkcə türkdilli toponim kimi deyil, həm də başqa dillərin söz yaradıcılığında müəyyən dərəcədə iştirak edir.

Məlumdur ki, bu şəkilçi İran dillərində daha çox yayılmışdır. Təbiidir ki, onların toponimiyasında da mühüm formant kimi çıxış edir. F.A.Cəlilov bu şəkilçini morfoloji süzğəcdən keçirərək onun təmiz türk mənşəli olduğunu göstərir.¹

Həqiqətən də, toponim və etnotoponimlərin tərkibində rast gəldiyimiz -an şəkilçisi topluluq çaları əmələ gətirir. Məs: Turan, Türkan, Aran, Oğuzan, Kuman, Muğan və s.

Zonanın Türk-Azərbaycan mənşəli toponimiyasını nəzərdən keçirək: Məs: Kacar+an, Qaf+an//Qap+an, Qaz+an dağ və Qaz+an göl, Komar+an//Qəmər+an, Xotan+an, Muğancıq və s.

Bu etnonimlərin hər biri Azərbaycan xalqının etnogenezində birbaşa və dolayısı iştirak edən tayfa adlandır. Qacar, Kapan, Qaz//Quz//Oğuz, Qəmər, Xotan//Xatay, Alban və s. tayfalarının hər biri türkdilli xalqların ərazisində məskunlaşaraq müasir dövrə qədər izi qalmışdır.

-an şəkilçisindən danışarkən türkoloq B.Serebrennikov bu şəkilçinin topluluq mənasını ifadə etdiyini qeyd edir: "В старых тюркских языках обнаруживается так же аффикс мн. число -ан ср. оглан, юноши "ерен" мужи, кыр, кын, девушки, которые также может представлять показател собирательной множественности «Н»"².

¹ F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. B. 1988, səh. 191.

² Б.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Б. 1979, с. 92.

Qədim türk dillərində qrammatik morfeim kimi çıxış edən bu şəkilçi, eyni zamanda leksik məzmun daşıyaraq etnonimlərə artırılmaqla etnotoponimlər əmələ gətirmişdir.

Deməli, -an şəkilçisi ilə əmələ gələn toponimik vahidlər əsasən Azərbaycan xalqının mənşəyində bu və ya digər dərəcədə iştirak edən etnonimlərin üzərinə artırılmış və etnotoponim düzəlmişdir.

-an² şəkilçisinin bir funksiyası da mürəkkəb toponimik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak etməsidir. Belə ki, ikinci tərəfi fəal olan mürəkkəb toponimik vahidlərin yaranmasında -an² şəkilçisi aktiv formant kimi çıxış edir. Məs: Tirtökülən, Daşatılan, Şorsatan, Qumqazılan, Xalavadüşən və s.

-xana, -laq², -laq⁴ şəkilçisi ilə düzəlmələr. Bu şəkilçilərlə düzəlmiş Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər – oykonim, oronim, hidronimlər zonanın toponimiyasında məhdud da olsa mövcuddur.

Hər üç şəkilçi vasitəsi ilə məkan, yer məzmunu əmələ gəlir. Bu şəkilçilər sırf toponim xarakterlidir.

Bu şəkilçilərin mənşəyinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, "xana" ünsürü fars mənşəli olub müstəqil söz kimi işlənir. Dilimizin onomastik sistemində də xalis toponim kimi çıxış edir.

-laq², -laq⁴ şəkilçiləri isə dilimizdə, o cümlədən türk dillərində geniş yayılan və məkan məzmunu əmələ gətirən şəkilçidir. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında bu şəkilçilərin vasitəsi ilə düzəlmiş toponimlər aşağıdakılardır: Axtaxana, Çiləxana piri (Qafan rayonu), Almalıq kənd (passiv), Almalıq çayı (Qafan), Duzlaq (Gorus rayonu), Alçalıq, Əzgilik, Karxana və s.

AXTAXANA

Heç şübhəziz, Axtaxana oykonimi sənət, peşə mənalı, Axtaçı tayfasının adı ilə əlaqədardır. Axtaçı adlı oykonim (Ağsu, Kürdəmir, Sabirabad rayon) Azərbaycan ərazisində də vardır. Ə.Məmmədov qeyd edir ki, axtaçı tayfası maldarlıqla məşğul olub, yanmköçəri həyat keçirən padarların bir qolunu təşkil etmişlər.¹

¹ Ə.Məmmədov. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər. B. 1979, səh. 109.

Axtaçı etnonimi axta "at ilxısı" -çı peşə, sənət, məşğuliyyət mənalı düzəltmə isimlər əmələ gətirən şəkilçidən ibarət olub "atabaxan", "mehtər" mənasını daşıyır.¹

Görünür ki, bu tayfa ilk vaxtlar atçılıqla məşğul olduğuna görə belə adlanmışdır.

Axtaxana oykonimində isə atçılıq-axtaçılıq peşəsindən, məşğuliyyətindən daha çox, həmin peşənin adını daşıyan yerin adını bildirmişdir. Bizə belə gəlir ki, Axtaxana sözündə heyvanların, o cümlədən atın axtalandığı yer anlamı daha dəqiqdir.

Axtaxana adını zoetnotoponim kimi götürmək olar. Atın türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan – Türk xalqının məişətinə daxil olması qədim və tarixi prosesdir və bu, istər-istəməz atçılıqla məşğul olan, ondan bu və ya digər məqsədlə istifadə edən xalqın tarixində müəyyən iz qoymuşdur. Orta Asiya türkdilli xalqlarının ata olan ehtiyacı da onların toponimiyasında bu qəbildən olan zoetnonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Cizak vilayətində Axtaxana adlı kənd vardır. Qədim türk dillərində "axta" – "kon", axtaxana "konyuşnaya" mənasında işlənib. Orta Asiya ərazisində Atbaş, Atlıq, Kulan kimi coğrafi adların mövcud olması, atın və atçılığın türkdilli xalqların həyatında əhəmiyyətini və rolunu müəyyənləşdirir.²

Qeyd edək ki, Ermənistanın Əzizbəyov (Axta) və Razdan (Axta Berin) rayonlarında Axta adı ilə bağlı toponimik adlara rast gəlirik. Bu adlar da dəyişdirilmişdir.³

Maraqlıdır ki, Qafan rayonu ərazisində Atqız adlı oykonim mövcud olmuşdur. Hazırda passiv fonda keçmişdir. Başqırdıstan (RSFSR Axta) və Cənubi Azərbaycan da bu qəbildən ibarət olan toponim vardır (Axtaçı).

-laq, -lıq morfemi ilə düzələn coğrafi adlar, demək olar ki, geniş yayılmışdır. Almalıq, Alça+lıq, Əzgilik, Duz+laq//dağ və s.

¹ Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий I-IV – СПб, 1893, 1911, I с. 137.

² С.К. Каравев. Древнетюркские топонимы Средней Азии. Сов. Тюркология. 1985, ¹ 6, с. 23.

³ Армянская ССР административно-территориальное деление. Издательство "Аястан", Ереван, 1971. ст. 239.

Adlarından görüldüyü kimi, bu şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sözlərdə bir cismin çox olduğu məkanı bildirmək xüsusiyyəti vardır.

Bu adlardan Alma+lıq oykonimi və Almalıq hidronimi diqqəti cəlb edir. Almalıq adlı toponimlər, türkdilli xalqların yaşadığı digər ərazilərdə (Qazaxıstan, Qırğızıstan) mövcuddur. Duz+dax sözündə -laq şəkilçisinin dialekt variantı işlənmişdir.

Bu şəkilçilərlə düzələn toponimik vahidlər az olsa da, (-xana, -lıq, -laq morfemləri), xalis topoformant kimi çıxış edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar:

a) Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji yolla yaranan coğrafi adlar geniş yayılmışdır.

b) Zonanın ərazisində yerləşən Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərin topoformantları demək olar ki, ümumtürk topoformantları ilə eyniyyət təşkil edir.

v) Bu topoformantların məhsuldarlığı arasında böyük fərq vardır.

q) Zonanın ərazisində etnonimlər mühüm yer tutur. Etnotoponim əmələ gətirən bir sıra şəkilçilərin (-an, -ud, -lı) məhsuldarlığı diqqəti cəlb edir.

SİNTAKTİK YOLLA DÜZƏLƏN TOPONİMLƏR

Bu qaydada yaranan Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər zonanın ərazisində geniş yayılmışdır.

Məlumdur ki, hər bir toponimin əsasında müəyyən coğrafi obyekt, müəyyən məkan durur. Dilimizdə bir sıra coğrafi nomenklatur terminlər vardır ki, bunlar hər hansı bir coğrafi obyektin adlandırılmasında yaxından iştirak edir. Kənd, oba, dağ, dərə, təpə, yal, çay, göl, düz, yurd, bulaq, qala, kol, bel, qışlaq, su, məhəllə, qaya, daş, ağac, yaylaq və s. sözlərdən ibarət ləksik vahidlər semantik xarakterinə görə sintaktik qaydada toponimlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Prof. A. Qurbanov qeyd edir: "Dilimizdə mürəkkəb analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır". Daha sonra müəllif sintaktik

üsulla əmələ gələn toponimik vahidləri iki qrupa bölür: a) sırf sintaktik qaydada, b) sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar.¹ Zonanın ərazisində hər iki qayda ilə əmələ gəmiş vahidlər mövcuddur.

a) Sırf sintaktik qaydada yarananlar. Sırf sintaktik qaydada yaranan toponimik vahidlər ancaq sintaktik vasitələrdən – şəkilçilərin iştirakı olmadan yaranır.

Belə toponimik vahidlər zahirən birinci növ təyini söz birləşməsinə oxşayır. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində bu yolla yaranan toponimlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Atqız, Qazan göl, Tövşü göl, Göy göl, Turabxan, Səncəralı, Girətağ (o cümlədən Aşağı və Yuxarı Girətağ), İncəvər, Baydağ, Qaradığa (Hibrid), Qaraçimən, Ağ kənd, Çay kənd, Qara qaya, Ağ qaya, Bəkdaş (Bəydaş da ola bilər), Oxçuçay, Ulu bulaq, Qırx bulaq, Əbə dəre, Qızıldaş, Daşbaş, Rəmə dəre, Qalaboyun (bu coğrafi obyektlər Qafan rayonu ərazisindədir), Ağbulaq, Qurdqala, çay zəmi, Üç təpə, Üç ağac, Qotur su. Soyuq bulaq, Quş bulaq, Cəhənnəm dəre (Gorus rayonu ərazisindədir) və s.

Bu əsasda əmələ gələn toponimik vahidlərin komponentləri kök+kök modelindən ibarətdir. a) Komponentləri xüsusi sözlərdən ibarət toponimik vahidlər, demək olar ki, yoxdur, b) Komponentlərdən biri xüsusi cə o biri ümumi sözlərdən ibarət olan coğrafi adlar azdır. Məs: Qazan dağ, Qazan göl, Turabxan, Oxçuçay, Əbə dərəsi və s.

b) Komponentləri ümumi sözlərdən ibarət olan kök+kök modeli toponimik vahidlər. Məs: at+qız>Atqız, tövşü+göl>Tövşü göl, İncəvər>İncəvər, qara+çimən>Qaraçimən, ağ kənd>Ağkənd, çay+kənd>Çay kənd, qara+qaya>Qaraqaya, ağ+qaya>Ağqaya, ulu+bulaq>Ulubulaq, qırx+bulaq>Qırxbulaq, qızıl+daş>Qızıldaş, daş+baş>Daşbaş, qala+boyun>Qala boyun, üç+təpə>Üçtəpə, qotur+su>Qotursu, ağ+bulaq>Ağbulaq, qurd+qala>Qurdqala, çay+zəmi>Çayzəmi, quş+bulaq>Quşbulaq, cəhənnəm+dərə>Cəhənnəmdərə və s. Bu növ toponimik vahidlər birinci növ ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

b) Sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasını strukturuna görə analiz etdikdə elə

tip toponimlərə rast gəlirik ki, onlar kök+kök modelinə deyil, köklərlə yanaşı morfoloji əlamətin iştirakı ilə düzəlmişdir. Daha dəqiq desək, belə sözlərin yaranmasında həm sintaksik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur.

Dilimizdəki sintaktik-morfoloji qaydada mövcud olan Azərbaycan mənşəli coğrafi adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar. Məs: Dəymə dağı, Kığı çayı, Xəştəb yaylağı, Təndirri yurdu, Aşağı Kədəkli, Yuxarı Kədəkli, Sofu yurdu, Yeməzdi yaylağı, Çəmən yurdu, Oğlanlıca piri, Hasar Xələci, Taxt-ağacı, Almalıq çayı, Ballı qay (Qafan rayonu ərazisindədir). Şahverdilər, Qanlı bel, Həşim bəy bulağı, Gəlin qayası, Navçalı bulağı və s. (Gorus rayonu).

Morfoloji-sintaktik qaydada yaranan toponimik vahidlərdə şəkilçilər işlənmə yerinə görə müxtəlif model əsasında formalaşmışdır.

1. **Kök-kök-şəkilçi model.** Bu tipli coğrafi adların əmələ gəlməsində iki söz kökü və bir şəkilçinin iştirakı əsas şərtədir. Bu model əsasında əmələ gəlmiş coğrafi adların böyük bir qismi ikinci növ ismi birləşmələrdir. Məs: Xəştəb+yaylaq+ı, Xəştəb yaylağı, dəymə+dağ+ı, Dəymə dağı, Gığı+çay+ı, Gığı çayı, Sofu+yurd+u, Sofu yurdu, taxta+ağac+ı, Taxtaağacı, Hasar+Xələc+i, Hasar Xələci, Çəmən+yurd+u, Çəmən yurdu, gəlin+qaya+sı, Gəlin qayası, Kəpəz+dağı və s.

2. **Kök+şəkilçi+kök modeli.** Bu model əsasında əmələ gələn toponimik vahidlərin tərkibindəki şəkilçi (əsasən -lı⁴ şəkilçisi) ədəbi tələffüz formasında işlənir.

Məs: qan+kı+bel, Qanlıbel, bal+lı+qaya, Ballıqaya, yeməz+di+yaylağı, Yeməzdi yaylağı, Təndirri+yurd, Təndirri yurdu.

Bundan başqa, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin sintaktik quruluşunun təhlili prosesində məhdud da olsa, digər konstruksiya əsasında əmələ gəlmiş coğrafi adlara rast gəlirik. Məs: a) kök+kök+şəkilçi modeli ilə düzələnələr. Məs: Şah+ver+di+lər, şahverdilər, b) kök+şəkilçi+kök+şəkilçi: Məs:

Nav+ça+lı+bulaq+ı (Navçalı bulağı), Oğlan+nı+ca+pir+i (Oğlanlıca piri).

¹ A. Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B. 1988, səh. 467-468.

Əlbəttə, bu modellər nəinki zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında, ümumiyyətlə Azərbaycan dili onomastik sistemində çox az işlənir.

TOPONİMİK VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK QAYDA İLƏ YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN İŞTİRAKI

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik vahidləri komponentlərinin qrammatik məzmununa – yəni nitq hissələrindən təşkil olunmasına görə bir neçə qismə bölünür.

a) **Ümumi isim + ümumi isim.** Bu növdə əmələ gələn isimlər zonanın mürəkkəb toponimik vahidləri içərisində üstünlük təşkil edir. Bu cür birləşmə əsasında əmələ gələn toponimik vahidlərin özləri də müxtəlif sintaktik əlamətlərlə - birinci və ikinci növ ismi birləşmələr formasında çıxış edir. Məs: At+qız//Atqız, Bəy+daş//Bəydaş, Bay+dağ//Baydağ, qızıl+daş//Qızıltaş, çəmən+yurdu//Çəmənşurdu, Oğlan+çay piri, daş+baş//Daşbaşı, qala+boyun//Qala-boyun, qurd+qala//Qurdqala, çay+kənd//Çaykənd, qız+oğlan+qayası, quş+bulaq//Quşbulaq, taxt+ağacı//Taxtağacı və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilli toponimik vahidlərin yaranmasında ümumi isimlərin xüsusiləşərək coğrafi adlara çevrilməsi dildə gedən daimi prosesdir.

Xüsusi isim+ümumi isim. Bu model əsasında yaranmış Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər ümumi isimlərin birləşməsindən əmələ gələnlərdən məhduddur.

Məs: Qazan göl, Oxçu çay, Sofu şurdu, Qoşnalı bulağı və s.

Sifət+isim. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasının struktur təhlil prosesində, ümumiyyətlə, sifətlərin iştirakı ilə əmələ gəlmiş toponimlərin miqdarca üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq.

Əşyanın əlamətini, rəngini, dadını və sair bildirən sözlərin bir qismi substantivləşərək toponimik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edə bilər. Məs: Gödəklər, Sarılıq, Arıqlı və s. Ancaq sadə sifətlər, o cümlədən isimdən düzəlmiş düzəltmə sifətlər mürəkkəb sözlər söz birləşməsi şəklində olan toponimik vahidlərin tərkibində daha çox substantivləşə bilər.

Belə məqamda sifət artıq sifətlik xüsusiyyətini itirərək isimlərə -coğrafi adlara çevrilir. Məs: göy+göl>Göy göl, qara+dığa>Qaradığa, ağ+kənd>Ağkənd, Ağ+qaya>Ağ qaya, qara+qaya >Qara qaya, qara+çimən>Qaraçimən, qotur+su>Qoturusu, Ballı+qaya>Ballı qaya, qanlı+bel>Qanlı bel, ağ+bulaq>Ağbulaq, soyuq+bulaq>Soyuq bulaq, Göy+bulaq>Göybulaq, ağ+su>Ağsu (2), Qara+göl>Qaragöl və s.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik sistemində daxil olan bir qisim toponim və mikrotoponimlərin (oykonim, oronim, hidronimlərin) birinci komponenti yerində işlənən ağ, qara sözləri diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, “qara” və “ağ” sözləri yüzlərlə coğrafi adın tərkibində tək-cə rəng mənasında deyil, bir sıra arxaik mənələrdə işlənmişdir. Faktlardan görürük ki, ağ və qara sözləri iki və çoxkomponentli yer adlarının yalnız ilk komponenti yerində işlənərək, adlarını daşdıqları müxtəlif coğrafi obyektlərin böyük və kiçikliyi, rəngini, suyun keyfiyyətini və s. müəyyənləşdirmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Məs: “Ağ” komponenti ilə əmələ gəlmiş toponimik vahidlər hidronim, oronim və oykonimlərin tərkibində bir-birindən fərqli mənə daşıyır. Belə ki, Ağkənd, Ağbulaq oykonimi, Ağsu və Ağbulaq hidronimindən və eləcə də Ağ qaya oronimindən müəyyən mənə çalarına görə fərqlənir. Bu leksik vahidlərin tərkibində işlənən “ağ” komponenti ancaq rəng, yəni, ağılıq mənasında ifadə etmir. Məlumdur ki, adətən suyun rəngi şəffaf olur. Ağsu, Ağbulaq hidronimlərinin tərkibindəki “ağ” komponenti suyun keyfiyyətini, içməyə yararlı olduğunu bildirir. Adətən zonanın Azərbaycan dilli şivəsində “ağ” sözünün ifadə etmiş olduğu mənə “yüngül” sözü ilə sinonim təşkil edir. Ağ sular – içməyə yararlı, yüngül su hesab olunur.

Bu cəhətdən “ağ” və “qara” sözlərinin ifadə etdiyi mənə haqqında T.Əhmədovun fikri maraqlıdır: “Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlarca Ağbulaq (eləcə də Qarabulaq, Ağsu-Qarasu) adlı toponimlərin tərkibindəki “ağ” və “qara” sözləri mənəcə suyun rəngini, şəffaflığını və eləcə də axıb-axmadığını deyil, onların

keyfiyyətini bildirir”¹

“Qara” komponenti coğrafi adlar, bir növ “ağ” komponentinin antonimidir. İstər oykonimlərdə (Qaraçımən və Qaradığa), istərsə də oronimlərdə (Qara şay) “qara” komponenti rəng, qaralıq çaları deyil, böyük, uca, hündür mənasını ifadə edir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində göy komponentli coğrafi adlar da vardır.

Göy göl, Göy bulaq

Bu adların tərkibində çıxış edən “göy” komponenti rəng çaları ilə yanaşı, təmizlik, saflıq, duruluq anlayışlarını da bildirir. Marafıdır ki, Göy bulaq adlı hidronimin suyu yararlığına, faydalılığına görə camaatın diqqətini daha çox cəlb edirdi.

Beləliklə, “ağ” və “qara” komponenti toponimlərin mənə çalarlığı üzərində aparılan qısa təhlildən aydın olur ki, göstərilən komponentlərə dilimizə, o cümlədən türk dillərində çox geniş mənə çalarlarında işlənmiş və həmin mənə çalarlarının bir çoxu indiyə qədər qorunub saxlanmışdır.

Bu komponentlərlə (ağ və qara) bağlı çoxlu miqdarda etnonimlərin varlığı deyilənləri bir daha təsdiqləyir. (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Qarapapaq, Qaraevli, Qarabölük və s. Bu qəbildəndir). O cümlədən “göy” komponentinə türkdilli xalqların ən qədim birliyi olan “Göy türk” mərhələsi ifadəsində rast gəlirik. Qədim türkdilli tayfalardan birinin adı “kökər” adlanır. Bütün bunlar onu göstərir ki, “göy” leksemi türkdilli xalqlarda müqəddəslik, saflıq, təmizlik anlamı ifadə etmişdir. Yeri gəlmişkən (Zəngəzurda – Qubadlı rayonu), Göyercik və Göyərabbas adlı kəndlərin tarixi də Göyər-türk tayfalarına aid edilə bilər. Bu, ayrıca tədqiqat mözusuudur.

Ümumiyyətlə, rəngarəng relyef və landşafta malik zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında sifətlərin iştirakı ilə düzəlmiş çoxlu miqdarda mikro və makrotoponimlərə rast gəlirik.

Say+isim modeli. Bu növ mürəkkəb toponimik vahidlər zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcuddur. Bu

qəbildən olan mürəkkəb adlarda say bildirən söz birinci komponent kimi çıxış edir. Say komponenti toponimik vahidləri nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu tipli sözlər daha çox oronim və hidronimlərə aiddir. Məs: Qırx bulaq, Üç təpə, Üç ağac, Qırxılar dabı (Sisyan r-n).

Bu forma demək olar ki, qeyri-məhsuldardır. Y.Məmmədov qeyd edir ki, bu saylar (üç, qırx və s.) türk dillərində xoşbəxt say hesab olunur.¹

Bizə belə gəlir ki, tərkibindəki say komponentli (üç, yeddi, qırx) toponimlər Azərbaycan xalqının dünyagörüşündəki dini-mifoloji təsəvvürlə bağlanır və çoxluq anlayışı bildirir.

Zərf+isim və zərf+sifət. Bu tipli sintaktik birləşmələrdə birinci komponent zərfdən, ikinci isə isim və ya sifətdən ibarət olur. Adətən birinci tərəfi zərf olub sözlər yer-məkan məzmununu ifadə edən aşağı, yuxarı, orta, qıraq və s. sözlərdən ibarət olur. Məs: Aşağı Girətağ, Yuxarı Girətağ, Aşağı Kədəkli, Yuxarı Kədəkli və Aşağı Xotanan, Yuxarı Xotanan və s.

Bu cür yaşayış məskənlərinin yaranması relyefə görə bir-birindən fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Zonanın toponimiyasında ərəb və fars mənşəli sözlər. Zonanın toponimiyasının dil mənşəyini analiz etdikdə ərəb və fars sözləri əsasında əmələ gəlmiş coğrafi adlarla rastlaşırıq. Məlumdur ki, ötən dövrlər zamanı Azərbaycan dilinə ərəb və fars mənşəli sözlər keçmişdir.

Bu sözlər keçmiş dövrdə Azərbaycan dilinə keçdikdən və vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra “Azərbaycan dili” söz kimi toponimiyaya keçmişdir.

Məs: Məzrə, Zeyvə, Müsəlləm, Ərəf(b)sə, Seyidlər, Mollalı, Şəhərcik, Mahmudlu, Dəstəgird və s. Bu cür adlar çox azdır.

Bu sözlərin hər biri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra ümumi isim kimi ümumxalq dilində işlənmişdir: Şəhər, seyid, molla, ərəb sözlərinin hər biri ümumi isim kimi mənası hamıya aydındır.

Məzrə, Zeyvə, Müsəlləm kimi sözlərin mənası indiki dilimiz üçün məhdud olsa da, tarixən dilimizdə işlənmişdir. Bu leksemlərin

¹ T.Əhmədov. AFM. B. 1984, səh. 169.

¹ Y.Məmmədov. Orxan-Yenisey abidələrində adlar. II h. B. 1981, səh. 70.

hər biri toponimik vahidlər kimi xüsusi adlara çevrilmişdir. Əlbəttə, bu sözlərin hər biri özünün lüğəti mənasını daşdığı adlarda bu və ya digər dərəcədə saxlamışdır. Bu gün bu cür sözlərin əksəriyyətini yad sözlər kimi deyil, dilimizin lüğət fonduna daxil olan sözlər kimi başa düşməliyik. Məs: Məzrə toponimində, "məzrə" ərəbcə "tarla", "əkin yeri" deməkdir. Bu adda kənd zonanın Azərbaycanla Ermənistan ərazisi qovşağında Qubadlı rayonu ərazisində də vardır.

Həmin ərazisə Məzrə həm oykonim (kənd) kimi çıxış edir, həm də ərəb dilində ifadə elədiyi "əkin yeri" mənasını bildirir. Həmin əkin yeri "Məzrə düzü" adlanır.

Qafan rayonu ərazisində iki Zeyvə kəndi vardır. Bunların birində erməni, digərlərində isə azərbaycanlılar yaşayırdı.

Zeyvə ərəb sözü olub, "künc", "bucaq", "ibadətqah" mənasını bildirir.

Nomenklatur termin kimi çıxış edən "şəhər" sözü – cik; Azərbaycan mənşəli topoformantını qəbul edərək toponimik vahidə çevrilmişdir.

Dəstəgird fars mənşəli söz olub, qələbə, cəldlik, çə3viklik mənasını bildirir. Mahmud – sözü ərəb mənşəli olub, tərifəlayiq, bəyənilmiş mənasını bildirir. Bu ad (Mahmudlu) zonanın toponimlərinin tərkibinə patronim (nəsil adları) kimi daxil olmuşdur.

Müsəlman oykonimi də bu qəbildəndir. Müsəlləm sözü ərəb sözü olub "təslim" mənasını bildirir.

Ərəb(f)sə oykonimi etnotoponimdir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, zonanın toponimiyasında, daha çox oykonimlərin içərisində ərəb mənşəli sözlərin iştirakı ilə toponimik vahidlər vardır. Görünür ki, VII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ərazisi ərəb xilafəti tərəfindən işğal edildikdən sonra burada aparılan ərəbləşmə siyasəti baş tutmasa da, hər halda toponimiyada öz izini saxlamışdır. Bu cəhətdən coğrafi adlar hər hansı dilin tarixi ilə sıx surətdə əlaqədar olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli sözlər daha çox oykonimlərin tərkibində qalmışdır.

Mikrotoponimlərin demək olar ki, hamısının dil mənsubiyyəti Azərbaycan mənşəlidir.

Ərəb və fars mənşəli coğrafi adların bir qismi heç bir şəkilçi qəbul etmədən – leksik yolla xüsusi adlara – toponimik vahidlərə çevrildiyi halda, digər qismi Azərbaycan dilinə mənsub topoformantlara–şəkilçilərlə düzəlmişdir. Məs: Şəhər+cik//Şəhərcik, Seyid+dər (dialekt formasında) Seyidlər, Mahmud+lu//Mahmudu və s. Görünür ki, ərəb mənşəli sözlərdə Azərbaycan mənşəli şəkilçinin işlənməsində ehtiyac duyulmuşdur. Bu işə dilin qrammatik quruluşunun mühafizəkar olması ilə bağlıdır.

ZOOTOPONİMLƏR

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik vahidləri içərisində dilin zooloji leksikasını təşkil edən adlar – heyvan və quş adlarını bildiren sözlər vardır. Bu növ coğrafi adlar – xüsusi adlar, ümumiyyətlə, xalqın tarixi, məşğuliyyəti, inam və etiqadları ilə bağlı sözlərdir.

Belə sözlərə az da olsa, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimləri içərisində rast gəlirik. Məs: Qurdqala, Quşçulu, Atqız, Axtaxana adlı oykonimlər və Quş bulaq, Qoyun damı, Eşşək meydanı¹, Qatır bulaq və s. Adlı mikrotoponimlər vardır. Qeyd edək ki, zonanın camaatının Eşşək meydanı adı kimi tanıdığı yeri akademik Z.Bünyadov İşıq meydana aşırımını kimi xəritədə qeyd etmişdir.

Zootoponimlərin bir qismi xalqın qədim tarixi ilə, bəzi heyvanları totem kimi qəbul edib ona müqəddəs varlıq kimi tanınması ilə bağlı yaranmışdır. Məs: Quşçulu, Qurdqala, Axtaxana və Atqız zootoponimləri bu qəbildəndir. Türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının qədim etiqadları və inancları bu cür coğrafi adlarda – zootoponimlərdə öz izini qoruyub saxlamışdır. At, qurd və müxtəlif növlü quşlara inam xalqımızın ulu keçmişi ilə, türk-oğuz qəbilələrinin bu heyvanları totem kimi qəbul etməsi nəticəsində yaranmışdır. Zaman keçdikcə, qəbilə böyüdükcə bir yerdən başqa yerə köçən tayfa tapındıqları varlığın adını məskunlaşdıqları əraziyə

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B. 1989.

vermiş və beləliklə, onlarca heyvan adı ilə bağlı toponimik vahidlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Paralel zootoponimlərin əməl gəlməsinin əsas səbəblərindən biri, bircə, budur.

Zootoponimlərin bir qismi (əsasən oykonimlər) xalqımızın inam və etiqadının məhsuludursa, digər qismi (daha çox mikro-zootoponimlər) zonada yaşayan əhəlinin əmək şəraiti ilə, məişəti ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. (Məs: Qoyun damı, Eşşək meydanı kimi adlar bu cür yaranmışdır).

Qurdqala oykonimi (Gorus rayonu) zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik vahidləri içərisində diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb toponimik vahid olan bu sözün (Qurd+qala) birinci komponentinin tarixi-etimoloji təhlilini verək.

Məlumdur ki, türkdilli xalqlar içərisində komponenti qurd(t) adı ilə bağlı etnonim vardır. Bu etnosun adı başqırdır. Başqırdların əksəriyyəti Başqırdıstanda mərkəzləşmişdir.

Biz hələ türkologiyanın atası hesab olunan Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk əsərində "başqırt" sözünə rast gəlirik.

M.Kaşğarının əsil türklər sırasına daxil etdiyi qəbilələrdən biri başqırt adlanır.

Hələ indi Pamir ətrafında Başqurt oroniminə, İrtiş ətrafında Başkur hidroniminə və Qərbi Sibirdə Başkur oykoniminə rast gəlirik. Qafqaz ərazisində tərkibində qurd komponenti olan oykonim, oronim, hidronimlərin mövcud olması, ümumiyyətlə, türkdilli xalqlarda qurdu totem seçməsi, zaman keçdikcə ona inam və etiqadın güclənməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Qurdu müqəddəs saymaq və onu totem kimi hesab etmələrinə "Dədə Qorqud"da rast gəlirik. "Qurd üzü mübarəkdir" ifadəsi qurda olan münasibəti tam bildirir.

Bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan ərazisində tərkibində qurd//qurt komponenti ilə bağlı onlarca yer adı məlumdur. Məsələn, Naxçıvan ərazisində böyük bir ərazi "Qurdlar məhəlləsi" adlanır. Şirvan zonasında Qurd yaylası Qurd bulağı, Qurd keşidi kimi yer adları, qədim Gəncə, Şuşa, Bərdə rayonlarında Qurdlar adı ilə bağlı yerlər qurdu müqəddəs bir varlıq kimi qəbul edən bir etnosun adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır.

Gürcüstan ərazisində Borçalı sözünün və Qurd adı ilə bağlı yer adının geniş arealda yayılması və paralel toponimlərin yaranması

qurdu müqəddəs varlıq sayan türkdilli etnosun adı ilə bağlıdır.

Bundan başqa, Ermənistanın Kalinin rayonu ərazisində Qurd qala dağı vardır.

Bütün bu deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qurd//qurt türkdilli etnonimdir.

Toponimist Q.Qeybullayev də qurdu türkdilli etnonim kimi qəbul edir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qurd qala oykonimindən 2-3 km məsafə və ondan xeyli hündür ərazidə Qala boynu deyilən bir yer vardır. Bu ərazi nə vaxtsa qaladan ibarət olan və ha-hazırda uçub-dağılmış, bir yaşayış yerinin xarabalığı qalmış nişanəsidir.

Biz belə gəlir ki, Qala boynu adlanan həmin ərazi Qurd qala oykoniminin birinci komponenti (Qurd) ixtisara düşmüş formasıdır. Yəni "Qurd bala" boynu şəklində formalaşmışdır.

Deməli: Qurd qala və o cümlədən, qurd/qurt adı ilə bağlı coğrafi adlar türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının qurda olan inam və etiqadın toponimik adlarda yaşayan izidir.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərinin struktur təhlilindən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, əvvəllən, həmin ərazinin Azərbaycan mənşəli toponimlərinin əksəriyyəti morfoloji və sintaksik yolla əmələ gəlmişdir. İkincisi, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik leksikasının tərkibində toponimistlərin müxtəlif qruplarına aid zingin material vardır. Məs: etnotoponim, antrotoponim, hidrotoponim, zootoponim və fitotoponimlər. Hunud, Komaran, Qacaran, Çullu, Mahmudlu, Şahverdilər, Oxçu çay, Çayzəmi, Qazan göl, Quşçulu, Axtaxana, Qurd qala, Almalıq, Armudlu və s. bu qəbildəndir.

Üçüncüsü, ərəb və fars mənşəli toponimik vahidlərə rast gəlirik ki, bunların bir qismi ümumazərbaycan toponimiyası ilə paralellik xüsusiyyətinə malikdir (Məzrə, Zeyvə, Şəhərcik və s.) bir qismi isə Azərbaycan dilinin morfoloji əlamətini qəbul edərək formalaşmışdır. Mahmud-lu, Şəhər+cik, Seyid-dər,¹Ərəf+sə, Molla+lı.

Dördüncüsü, zonanın Azərbaycan mənşəli mikrotoponimləri mürəkkəb quruluşa malikdir və Azərbaycan dilinin qrammatik

¹ Q.Qeybullayev. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, с. 61.

qanunları əsasında formalaşmışdır.

QISA TƏHLİL. Zonanın ərazisində Azərbaycan mənşəli bir qisim toponimlər haqqında qısa məlumat vermək lazım gəlir. Bu toponimlər, demək olar, etnotoponimlərdir və bunlar haqqında elmi ədəbiyyatda müəyyən fikir söylənmiş, etimologiyası işıqlandırılmışdır. Bu toponimlərin paralellərinə türkdilli xalqların məskunlaşdıqları digər ərazilərdə də rast gələ bilərik.

Bu toponimlər ancaq etnotoponim olduğu üçün xalqımızın, dilimizin kökündə dayandığı üçün qiymətli dil və tarixi faktıdır.

Zonanın ərazisində xalqımızın mənşəyində duran, dil faktı kimi çox qədim olan və antik mənbələrdə adı çəkilən coğrafi adlardan biri də **Şəki** oykonimidir. Şəki adına biz Strabonda (I əsr) Sakacin formasında rast gəlirik.

Toponimist alim Q.Qeybullayev bu haqda yazır: "Сакасена было местным называемым еще до Страбона, ему она было известно как готовый топоним. Тот факт, что еще в древнеармянских и арабских источниках V-X веков этот топоним также отмечен как Шакашена и этноним сак (а) до сих пор сохранился в топониме Шаки в Азербайджане, говорит о том, что Сакасена было местным названием и в этом топониме отразился конкретный этноним сак(а), самоназванием для которых была сака".

Onu da qeyd etmək kifayətdir ki, türkdilli xalqlar içərisində sak(a) etnonimi geniş yayılmışdır.

Məs: Qazaxlarda şaqa, özbəklərdə şakay və şekey, qırğızlarda sake//saka və türkmənlərdə şoklar formasında bu etnonim vardır. Belə bir qənaətə gəlməyə imkan verilir ki, Şəki toponimi də etnotoponimdir və Azərbaycan, o cümlədən türkdilli xalqların nüvəsində mühüm rol oynayan sak//şak tayfasının adı ilə bağlıdır. Şəki etnotoponimi S.P.Zelinskinin tədqiqində qeyd olunmuşdur.

Zonanın ərazisinin Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərindən biri də **Şıxlar** oykonimidir. Sisyan rayonu ərazisindədir. S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda Şıxlar oykonimi ilə yanaşı, tərkibində Şıx komponenti olan başqa coğrafi obyektlərin adı çəkilir: Şıxova (Şıxova) və Şıxovuz. Bunu da qeyd edək ki, ancaq Azərbaycan ərazisində Şıx komponentli ondan çox oykonim mövcuddur. Türkmə-

nistan Respublikasının ərazisində Şıx etnonimi qeyd olunmuşdur. Ermənistan Vedi rayonu ərazisində də Şıxlar oykonimi mövcuddur. Şıxlar toponiminin geniş areal təşkil etməsi onların təsadüfi üst-üstə düşməsi deyil, türk mənşəli şıx tayfasının adı ilə bağlıdır.

Fikrimizcə, saka//şaka//şəki komponentləri ilə şıx//şıq arasında həm forma, həm də semantik yaxınlıq da vardır. Çox güman ki, Şıx leksemi Şəkinin söz törəməsi, fonetik variantıdır.

Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Baharlı oykonimidir. Baharlı etnotoponimdir. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, S.P.Zelinski tərtib etdiyi siyahı içərisində Baharlı toponiminin, o cümlədən Baharlı etnoniminin adını çəkmişdir: Baharlı I, Baharlı II.

H.M.Vəliyev bu tayfa haqqında yazır: "Племя бахарлы первоначально жило в Хорасане отсюда она впоследствии перешло в пределы Азербайджана, где обосновалось в селениях Бахарлы в Шушинском и Зангезурском уездах."¹

Prof. A.Qurbanov qeyd edir ki, Baharlı XIII əsrdən Ön Asiyada mövcud olan tayfanın adıdır və XIV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların tərkibində, XV əsrdə isə Qızılbaşların tərkibində olmuşlar və eyni zamanda Ermənistan ərazisində məskunlaşmışlar.²

Baharlı adlı toponimlərin areallığı və onların türkdilli xalqların yaşadığı zonada yerləşməsi bu toponimin türk mənşəli etnosun adı ilə bağlılığını şərtləndirir.

Sisyan rayonu ərazisinin toponimlərindən biri də Sofulu oykonimidir. Bu oykonim eyni adlı etnonimin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Oykonim S.P.Zelinskinin siyahısında qeyd olunmuşdur. Bununla bərabər, o, Sofulu adlı tayfanın adını çəkir, Şopenə əsaslanaraq bu tayfanın qədim türk tayfalarından olan, Naxçıvan ərazisində məskunlaşan Kəngərli tayfasının qollarından ibarət olduğunu göstərir.³

Qeyd edək ki, Sofulu adlı etnos təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, həm də Cənubi Azərbaycan və Türkiyə ərazisində yayılmış və

¹ Велиев М.Г. Азербайджан. Б., 1986, с. 42.

² А.Қurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B. 1988, с. 314.

³ S.P.Zelinski. Həmin əsər. səh. 12.

bu adla əlaqədar bir sıra etnotoponimlər yaranmışdır.

Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri də **Davris** oykonimidir. Bizə belə gəlir ki, Davris toponimi xəzər etnoslarından biri olan tavrıs tayfasının adı ilə bağlıdır.

Toponimist alim Q. Qeybullayev bu tayfanın X əsr mənbələrində qeyd olduğunu göstərmişdir. Davris leksik vahidinin Təbriz adı ilə yaxınlığı da (fonetik yaxınlığı) sezilir.

Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərindən biri də **Çobanlı** oykonimidir. Çobanlı oykoniminin adına biz S.P.Zelinskinin siyahısında da rast gəlirik. Türk mənşəli Çobanlı toponimi areal xarakterə malikdir. Göyçay və Şamaxı rayonunda eyni adlı toponim qeydə alınmışdır.¹

Bizə belə gəlir ki, "çoban" adı ilə bağlı oykonimi peşə, sənət (çobanlıq) mənası ilə əlaqədar deyil, Çobanlı sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti ilə əlaqədar yaranmışdır.

Ş.X.Xəlilov qeyd edir ki, Təbriz bir çox dövlətlərin və sülalələrin, o cümlədən Çobanlı sülaləsinin (1340-1357), paytaxtı olmuşdur.² Qayı türklərinə aid edilən məşhur etnoslardan biri də Çobanlı tayfasıdır.

Görünür ki, Çobanlı adlı oykonimlərin yaranması və yayılması həmin dövrün və sülalənin adı ilə bağlıdır.

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimləri sistemində **Kəpəz** oronimini qeyd etmək lazımdır. Kəpəz dağının adına biz S.P.Zelinskin qeydlərində də rast gəlirik.³

Kəpəz dağının paralelinə biz Azərbaycan Respublikası ərazisində (Gəncə yaxınlığında) və Türkiyə ərazisində rast gəlirik. Maraqlıdır ki, hər üç toponim ancaq dağ adı daşıyır. Bizə belə gəlir ki, Kəpəz leksik vahidi iki hissədən – Kəp//Kap//Kab və az//əz komponentlərindən ibarət olub azların//aslarn dağı mənasını ifadə edir, kəp//kaf sözünün mənası bildirdiyi Ə.Dəmirçizadə tərəfindən də söylənmişdir. "Kap" komponenti yurd, vətən, beşik, mənaya sadıq olan türk mənşəli söz kimi də qəbul edirlər.⁴

¹ Белнев М.Г. Азербайджан. Б., 1986, с. 14.

² Ş.X.Xəlilov. Əsarnamənin dili. B. 1988, səh. 14.

³ S.P.Zelinski. Həmin əsər. səh. 8.

⁴ Azərbaycan onomastikası problemləri. II, 1988, səh. 216.

Ancaq bizə belə gəlir ki, zonanın Azərbaycan şivəsində "qayalıq", "daşlıq" mənasını ifadə edən kab//kov leksik vahidi Kəpəz sözünün birinci komponenti olan "Kəp" ünsürü ilə fonetik və semantik yaxınlığa malikdir. "Qaçaq Nəbi" dastanında bu söz "Kov" kimi işlənmişdir¹. Kab//kəp ünsürünün qayalıq və daşlıq çalarına malik olması və Kəpəz adlı hər üç toponimik vahidin dağ adını daşması onun birinci komponentinin (kəp//kab) dağ, qaya və s. anlamı bildirməsini şərtləndirir. Deməli, Kəpəz "azların dağı" anlamını bildirir və kəp//kap+az//əz ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb dil vahididir.

Lakin təəssüflə qeyd edərim ki, hətta bu dağın adını da zonanın toponimiyasından silmək istəyənlər meydana çıxmış, onu erməni mənşəli adla – Tatev dağı ilə əvəz etmişlər.

Zonanın Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərindən biri də Sisyan rayonu ərazisində yerləşən **Şam** adlı oykonimdir. Onu da qeyd edək ki, zonanın ərazisində (Gorus rayonu) Şamsız adlı oykonim də mövcuddur. Hər iki toponim S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi qeyddə vardır.

Şam adı ilə bağlı toponimlər geniş coğrafi areala malikdir. Azərbaycan Respublikası Qutqaşen və Vartaşen rayonlarında Şamlı adlı oykonim mövcuddur. Bundan başqa Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ərazisində Şamlı toponimi vardır.

Q. Qeybullayev bu adın qızılbaş tayasından ibarət olduğunu qeyd edir.

Bizə belə gəlir ki, "şam" komponentli coğrafi adların türkdilli xalqların (əsasən Zaqafqaziya və Kiçik Asiyada) yaşadığı ərazidə mövcud olması onun Türk-Azərbaycan mənşəli etnonim olduğuna sübutdur.

¹ Qaçaq Nəbi. B. 1961, səh. 124-152.

ZONANIN TOPONİMLƏRİ XIX ƏSR RUS RƏSMİ SƏNƏDLƏRİNDƏ

Azərbaycan xalqının bir qismi tarixən Ermənistan ərazisində yaşamışdır. Bu ərazidə məskunlaşan Azərbaycan əhalisi istər-istəməz yaşadığı ərazini adlandırmışdır. Təbiidir ki, hər xalqın yaşadığı ərazidə müəyyən qədər makro və mikrotoponimlər – dağ, dərə, təpə, şay, qaya, qala, körpü, məhəllə, yal, bel, selav və s. adlar həmin xalqın sözləri ilə adlandırılır. Bu işə müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində bu və ya digər formada öz əksini tapa bilmişdir. Azərbaycan mənşəli toponimlərin öyrənilməsi prosesində ayrı-ayrı yazılı abidələrdə əks olunmuş Azərbaycan mənşəli toponimləri öyrənməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan mənşəli (istər Azərbaycan ərazisində və istərsə də ondan kənar) toponimlərin öyrənilməsi və tədqiq olunmasında XIX əsrdən başlayaraq rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə, inzibati-ərazi bölgüsü məlumat kitablarında, müxtəlif obyektlərin siyahısı və kataloqlarında, coğrafi lüğətlərdə əks olunmuş Azərbaycan mənşəli şəhər, kənd, dağ, çay və s. adları qiymətli mənbədir. Belə toponimik mənbələrdən biri 1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş **“Материалы для экономического быта государственных крестьян Кавказского края”** adlı əsərdir.

Bu əsər Azərbaycan mənşəli toponimlər haqqında məlumat verən ən mühüm məxəzdir.

Bu əsərin IV cildinin birinci hissəsi S.P.Zelinskiyin tədqiqindən ibarət olub, **“Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии”** adlanır. Bu əsərdə diqqətimizi cəlb edən başlıca cəhət o zamankı (XIX əsrin) şəhər, kənd, dərə, çay, qışlaq, yaylaq, düz, təpə, selav, bulaq, oba, qala və s. adlarıdır.

Burasını qeyd etmək lazımdır ki, o zamankı Zəngəzur qəzası tərkibində indiki Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları və Ermənistanın Meğri, Qafan, Sisyan və Gorus rayonları daxil idi.

Bu əsərdə, ümumiyyətlə, Azərbaycan mənşəli onomastikası öyrənmək baxımından zəngin material vardır. Belə ki, burada Azərbaycan mənşəli toponimlərlə yanaşı, hidronimlər, etnonimlər, antroponimlər və s. öz əksini tapmışdır.

Əlbəttə, bizi maraqlandıran başlıca cəhət Azərbaycan-türk mənşəli toponimlər və onların formalaşmasında iştirak edən müxtəlif topoformantlar və nomenklatur terminlərdir.

Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, topoformantlar və nomenklatur terminlər mənbədə qeyd coğrafi adların tərkibində işlənmə nisbətində görə daha çox Azərbaycan mənşəlidir.

Maraqlıdır ki, materialda zonanın ərazisinin dağları və təpələrinin dəniz səviyyəsindən hündürlükləri də nəzərə alınmışdır.

Zəngəzur ərazisinin oronimləri dil mənsubiyyətinə görə, demək olar ki, Azərbaycan mənşəlidir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi adların işlənməsində, qeyd olunmasında çoxlu təhriflər, dil qüsurları vardır. Bir sıra coğrafi adlar rəsmi ədəbiyyatda bir cür, yerli əhalinin arasında isə başqa cür işlənir.

Məlumdur ki, Zəngəzur ərazisi dağlı relyefə malikdir. Mənbədə qeyd olunmuş dağ adları aşağıdakılardan ibarətdir. Məs: Kalın qaya//Gəlin qaya, Kapucuq//Qarıcıq, Kirs, Saqsaqan//Sağsağan dağı, Krq-kzi//Qırx qız, Salvartı, Ala qaya, Mıxtokan//Mıxtökən, Dava qezi//Dəvə gözü, Çil qaya//Çil qayası, San baba, Ziyarat tapa//Ziyarat təpə, Ab daban, Dali dağ, Xustup dağı və s.(Adları mənbədə yazıldığı kimi veririk).

Mənbədə zonanın (o zamankı Zəngəzur) hidronimlərinin adı haqqında geniş məlumat vardır. Bu ərazinin ən böyük hidronimlərinin adı çəkilir. Məs: Bazar çay, Uz çay, Dəli çay, Ulu çay, Oxçu çay, Şalva çay, Baqarlı//Baharlı çay, Alakçi, Barguşad çay, Qoris çay və s.

Hidronimlərin adlarının qeyd olunmasında da müəyyən təhriflər vardır. Məs: Yerli camaatın **Cəhənnəm dərəsi** kimi tanıdığı coğrafi obyekt Cənnət dərəsi kimi qeyd olunmuşdur. Doğrudan da çox dərin, qaranlıq, keçilməz sədləri olan bu dərə cəhənnəmi xatırladır.

Zonanın ərazisində qeyd olunmuş oronim və hidronimlərin (qeyd olunmuş) dil mənsubiyyətinə nəzər salsaq, görərik ki,

Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər üstünlük təşkil edir.

Bu mənbənin bir müsbət cəhəti də vardır ki, adları çəkilən coğrafi adların yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən məlumat verir, onları regional sahələrə (uçastka) bölür. Məsələn, "Река Чаундур или Чаундур чай имеет восточное направление и берет начало в высочайших к Зангезур Капуджикских горах. Протекая по ущелю Охчи дараси и по долин между хребтами Сумандаг и Аскили, Чаундур вливается в Аракс у Минджеванского Казачьего поста. В Охчинском ущеле река эта называется Охчи чай, у гализурского, катарского и говартского медеплавильных заводов – Мадан чай, а при впадении в р. Аракс Чаундур чай, Первый течет по ущелю Гигин дараси, находящемся с северу от Охчинского ущеле, а второй приходит по ущелю Аджанан-тюрк.

Река Басут вытекает из родников в горах Бануган".

Rəşidəddinin "Oğuznamə" əsərində **Çavındır boy** adının mənası namuslu kimi səciyyələnməmişdir. Rəşidəddinə görə, Çavuldur//Çavundur uçok oğuzlarına aiddir və Göyxanın oğlanlarından birinin adıdır.

Burada belə bir cəhəti qeyd etmək çox maraqlıdır ki, "Oğuznamə"də Göyxanın oğlanlarının adları ilə bağlı toponimlər zonanın toponimiyasında müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: **1. Bayandur, 2. Piçənək//Peçene, 3.Çavuldur//Çavındır və 4. Çepni//Çebni.**

Bu etnosların adları ilə bağlı coğrafi adlar o zamankı Zəngəzur uyezdinin toponimiyasında qeyd olunmuşdur və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.¹

Mənbənin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də budur ki, Zəngəzur uyezdi (qəza) müstəqil mahallara bölünür və onların yerləşdiyi ərazi haqqında məlumat verilir. Belə bir bölgü var: "Зангезурский уезд издавна делится на четыре самостоятельных участка, или как говорят туземцы, магал: Мегринский или Мегри гюней, Капан, Зангезур, Сисйан".

Eyni zamanda bu mahallar haqqında qısa məlumat verir və bölgü aparır. Qafan haqqında məlumata diqqət yetirək: "Капанской

участок составляет среднюю от Зангезурского участка среднем течении Баркушада, с юга соприкасается с Мегринском участком и с запада с Сисйан. От последнего он отделяется речки Лтчен хребтами Мечитли и Камбел (Гязбел) и горами Алиеран даг. Этот участок и туземцев на шесть мелких округов: 1. Охчинский, расположен в ущели того же имени, между хребтами, Бажи даг и Джибанд; 2. Гиги дараси, составляющие ущеле рек Гигигайя; Аджанан-тюрк обнимающие басен р. Аджанан-чая; 4. Кыпазский, составляющие все северную часть Капана и нижнему течению р. Баркишада; 5. Чаундурский и в Басутчаски".

S.P.Zelinskinin Zəngəzur uyezdinin (qəzasının) coğrafi obyektlərinin tədqiq elədiyi material bir də onun üçün əhəmiyyətlidir ki, bu həmin regionun toponimiyası haqqında ilk məlumat verən yazılı mənbədir. Burada müəyyən təhriflər, dəqiq olmayan adlar, rus dilinin morfolojiyasına uyğunlaşdırma halları olsa da, zonanın yüz ildən əvvəl toponimiyası, onların dil mənsubiyyəti, mikrotoponimlər, topoformantlar və nomenklatur terminlər haqqında material verir. Lakin onun siyahısından kənar qalan, tədqiqatə düşməyən coğrafi adlar da vardır.

Biz zonanın o zamankı toponimiyasını (Zəngəzurun) tam təsvir etmək, onun dil mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahını olduğu kimi, heç nə əlavə etmədən və çıxarmadan veririk. Coğrafi obyektlər S.P.Zelinskinin tədqiqində əlifba sırası ilə verilmişdir.

Общая ведомость

исследованных селений

Наименования селений, поселков, зимовников

1. Абдаланлы (Оджаг Кышлаг)	4. Агарак I
2. Абдаллар (Оруджлу)	5. Агарак II
Отс. Зерти	6. Аг керпи (племя)
Кары гайасы	Зим. Аг булаг
Каравуз	Кара кешин
3. Аврайан (Арвиан, Абарйан)	Шинланлы (-лу)

¹ Ф.Рашид-аддин. Огузنامه. Б. 1987, ст. 65.

7. Аджилы (-лу)
Отс. Мюсаллам
Тюнос
Шотлы (-лу)
8. Алианлы (племя)
Зим. Гат болбшой
Гат малый
Дашлы гат
Молдалы
9. Али-дара
10. Али-Кули-кэнд I
Отс. Араблар
11. Алили (-лу)
12. Алпаут
13. Антеганот
14. Ардашава
Отс. Ахмадзор
Дара кэнд
Кз-ханджлы
15. Ариклы (-лу)
16. Арчеваник
17. Астазур (Шваниздор)
18. Агкиз
19. Ахлатиано
20. Бабалы-Кайалы
21. Багарлы I (Племя)
Зим. Кара дара
Кара гез
Мугаддимад
22. Багарлы 2
23. Базар чай (Базар кэнд)
24. Балагасанлы (Шариф-агалы)
25. Балак
26. Бартаз
27. Байандур
Отс. Алако

28. Берди-Кала(Меликли -лу)
29. Бина ери
30. Багравар
32. Ванк
33. Варазгун-герик
34. Вартанадзор I
35. Вартанадзор II
36. Кодаклар
37. Геджанан (Кедж Арани)
38. Герусии (Корис Керис)
Отс. Горисистарые
39. Гигылы (племя)
Зим. Куруд
Махмудлы
Паихан
Чириш
40. Гиш-Софулу
41. Гилатаг
Отс. Гилатаг малый
Игид-алы
Кара-баш
Ковушуд
42. Гочаз
Отс. Супасар
43. Даллаккли (лу)
44. Дарзилы
Зим. Бан-алы
Беркин
Гюмаран
Гюн
Джимбар
Кара кел
Крклы (-лу)
Кушилер
Пирвести
Разгяхо

45. Даш канд (Кара шен)
46. Дзагадзор I
Отс. Калафалыг
47. Дзагардоз 2
48. Джибикли//Чинарлы -лу
49. Джикджик
Отс. Джикджик малын
50. Емазлы (лу)
51. Ермсагун (курдик)
52. Забазадур
53. Забуг
Отс. Маркиз
Сус
54. Зейва
55. Зизрик

56. Игидалы I//Шамовлы (-лу)
57. Игир-алы II (Фараджбаили)
58. Искендер баилы (-лу)
59. Инджеван
60. Казы-курдалы (племя)
Зим. Кази дараз
Курдалы
Рафи
61. Кала дарасы
62. Калер (Галур)
63. Кара Баилы (-лу)
Зим. Азиз паяси
Дашлы (-лу)
Зор кешиш
Искендер кагасы
Ковушуг
Улухан нижкни
65. Кара Каджылы (Кара кашлы)
Отс. Садылы
66. Карадыга

Отс. Дортны
Чанахчы
67. Караджанлы (Зейналлы)
68. Караин (Ханлава)
69. Кара килиса Каладжыг
70. Кара гышлаг
Отс. Кз-ханм - тон олан
Клыджлы (-лу)
Куши
Мишни
Садынлар
Сойуг булаг
Хаджилар
71. Каралар
72. Касм-ушагли-курд каджи
(племя)
Отс. Ариккли (-лу)
Шам
73. Катар
74. Кевдадыг
75. Кер джалаллы(племя)
Зим. Багяалы
Дибаклы
Таха-даш
Чардахлы
76. Косалар
77. Кылджа
78. Кылджыг
79. Кубатлы (и Чарали)
80. Куннанлы
81. Курис
82. Кушилы (-лу)
Отс. Ачагу (Ашага)
83. Куши-таза-канд
84. Кюрдлар (Курдлар)
85. Кямалы (Болы) (-лу)

86. Кархана
87. Легваз
Отс. Учдуз
Лишк (Личк)
88. Маганджуг
89. Назмазак
90. Назра
91. Малвалан (Малев)
92. Малы-банлы (-лу)
Отс. Дуглаз
Еликлар
93. Маммедли (-лу)
94. Марзигид
95. Махмудлы (-лу)
96. Мегры
Отс. Пекр-таг
97. Мин-канд
98. Мирик (Гасанлы (-лу))
99. Молла буран (Молла Курвилы)
100. Моллалар
101. Моллы (-лу)
Отс. Моллы малый
102. Мурадлы
Отс. Кара дузен
103. Мюлкячан (Иркнас)
104. Напа-хеиранлы
105. Ньюади
106. Ордакли (-лу)
107. Окчи
Отс. Арчадзор
108. Панослы (Метс канд)
109. Пирили
110. Пир довудан (Мир довудан)
111. Пичанс
Отс. Агджа-язы
- Норадин
Суват
Унус
Фаррадж
Хек
Яныг-кая
112. Прнакот (Пирнаут)
113. Пул
114. Пунунис (пулнис)
115. Пурхуд (Фурхуд)
Отс. Пир Мазра
116. Пушанлы (племя)
Зим. Важнари
Даш-баши
Пари-бартаз
Пегри
Саналы (-лу) Тарнавут
Тарнавут
Улоб
117. Рашид
118. Рут
Зим. Аг-канд
Алмалыг
Айади
Баи-даш
Гира-гесан (Турабханлы -лу)
Гряд
Зор
Кирман (Шордара)
Моллалы
Сиснак
Фарадж
Хаштаб
Хилич
120. Сары-йатаг

121. Сафиян
Отс. Даирман дараси
Су арасы
Фаррадж
122. Севакар
123. Сеидлар
124. Сиркйатаз (Хидранс)
125. Сисман
126. Софулу
Зим. Агбис
Аджибадж
Алишар
Баллы-кая
Бойнаклар
Ген-йал
- Дара-тюн
Краг
Кирс
Мурхус
Пюрасад
Пюсак
Пюсяк
Сал-даш
Санджараклы (-лу)
Сараджыг
Хачаты
Хортикоз
Чаралы (-лу)
Йавсулу
127. Сюиоклы (-лу)
Отс. Дара авлари
128. Тагамир
129. Тамур Мусканлы (-лу)
130. Таштун
131. Тугут
132. Уджанабас (Кудемнис)
133. Уз
134. Халадж
Отс. Софылы кышлаг
135. Халадж II
136. Ханазак (Хнатсах)
Отс. Кшлаг
137. Ханзиряк
138. Харар (гара)
Отс. Сиптак-шеи
Тез-хараб
139. Хыдырлы (-лу)
140. Ходжа Мусахлы (-лу)
(племя)
Зим. Дастагирд
Каладжиг
Мазитти
141. Хознавар
142. Хорама
143. Хусеин-ушаги
144. Чай-канд
Отс. Новрузлы (-лу)
145. Чапны
146. Чобанлы (-лу)
Отс. Гара Гасанлы (-лу)
147. Шабалин
Отс. Бугаджыг
Моллалы-Зейва
148. Шегат
149. Шаки
150. Шахверди ушаги
151. Шафи-башлыг (Багарлы II)
152. Шинатиг
155. Шихова (Гамзали)

Отс. Малик-Ахмад
153. Шихавуз
Отс. Мазра
154. Шыхлар

Отс. Гара кишиляр
Керлар
156. Шишкерт (Шект)
157. Зиназур

Bütün bu coğrafi obyektləri göstərməklə bərabər, S.P.Zelinski XIX əsrin sonunda Azərbaycan və erməni hakim sinifləri arasında mübahisəli torpaq sahələrinin adlarını və eyni zamanda kimə mənsub olmasını da qeyd etmişdir.

В нижеследующем таблице указывается количеств, спорной земли.

Наименования земель.

1. Агуды	16. Кала дарасы
2. Али-пули канд	17. Крхкз
3. Аравус	18. Кара килиса
4. Араблы	19. Малы-банлы
5. Арваян	20. Мусулманлар
6. Багр-баилы	21. Султан канд
7. Вагуды	22. Рут
8. Гаджисамлы	23. Хазанак
9. Гализур, Батев и Танзик	24. Ханзиярак
10. Герусии	25. Хознавар
11. Дарабас	26. Хотанан
12. Даш-канд	27. Чил-гяз
13. Джеджили	28. Шингер
14. Енгиджа	29. Шукюр
15. Забут (Сус Забут)	

Biz bu siyahıda diqqət yetirsək, görəcəyik ki, burada qeyd olunmuş bir sıra oykonimlər S.P.Zelinskiinin birinci siyahısında qeyd olunmayıbdır. İkinci bir tərəfdən, mübahisəli torpaq kimi qryd

olunan oykonimlərin hansı şəxsə (əlbəttə, varlıya) mənsub olması da göstərilmişdir.

S.P.Zelinskiinin başqa bir siyahısını vermək, bizcə, yerinə düşür. Bu siyahının özündə elə coğrafi obyektlərlə tanış oluruq ki, burada da əvvəlki (əsas) siyahıda qeydə düşməmiş toponimik adlarla tanış oluruq. Bu siyahı əsas siyahının bir növ davamı, onun tamamlayıcısıdır. Bu siyahıda oykonimlərlə yanaşı, mikrotoponimlər – meşələr, əkin yerləri, biçənək və otlaqlar qeydə alınmışdır.

Bu coğrafi adların qeyd olunmasının bir mühüm cəhəti də ondan ibarətdir ki, siyahıdakı mikrotoponimlər dil mənsubiyyətinə görə daha çox Azərbaycan mənşəlidir.

К земельным участкам принадлежит:

1. Джомартлы	5. Катос
2. Едди гюнлуг	6. Гызыл - даш
3. Садовой участок при сел Геру	7. Каравуз
4. Чарали	8. Лачин
5. Язы	9. Мазра
Лесная поляния составляют	10. Таз
1. Арпалыг	11. Тютюн йери
2. Башараджур	12. Харког
3. Ванк	13. Шамсуз
4. Гюдюм	

S.P.Zelinskiinin tədqiq etdiyi siyahıda biçənək, otlaq, qışlaq və yaylaqlar da öz əksini müəyyən dərəcə təpə bilmişdir.

Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik quruluşu bu mikrotoponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunmuş sahələr aşağıdakı kimidir:

1. Алчалы	20. Мазра (В Капазской дач)
2. Арун	21. Маламар
3. Армудлы	22. Маммед-дзор

4. Аскар чималы	23. Матч
5. Асланлар	24. Матчедзор
6. Баба-йурд	25. Новрузлы (Муге)
7. Балдырган	26. Палчыхлы
8. Бархана	27. Париндж I и II
9. Битнадзор	28. Паша канд I
10. Вали дузу	29. Паша канд II
11. Вали-маммад дюзи	30. Пир-Мазра
12. Даша-гиран	31. Сары тала
13. Канимат	32. Таг (Даг)
14. Кара-гайа	33. Танвазавер
15. Кемйурлы	34. Тапур
16. Кешиш чимани	35. Топ
17. Кум-козлан	36. Тутамарик
18. Кагар-егуши	37. Чай-зами
19. Мазра (в Бартазской дач)	

S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıdakı sözlərin coğrafi obyekt (semantikası və strukturuna diqqət yetirsək, görəcəyik ki, onların əksəriyyəti dil mənsubiyyətinə görə) Azərbaycan dilinə məxsusdur. Burada Azərbaycan dilinin morfoloji-dervitoloji xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar toponimik vahidlərin yaranmasında aktiv iştirak etmişdir. Ancaq bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, $-l^4$ şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş toponimlər – oykonim və mikrotoponimlərin sayı 80-dən artıqdır, $-lar^2$, $-çl^4$, $-cılq^4$, $-ca^2$, $-lıq^4$, $-lar^2$ şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn coğrafi adlar üstünlük təşkil edir.

Mürəkkəb toponimik vahidlərində əksəriyyəti Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlir. Siyahıda işlənmiş nomenklatur terminlər aşağıdakılardan ibarətdir: qaya, dağ, çay, təpə, bulaq, göl, körpü, dərə, kənd, oba(ova), qala, yer, var, bel, baş, daş, kalafə, paya, düz, quzey, pir, yazı, yataq, qışlaq, yol, zəmi, tas, uşağı, çimən. Yurd, yoxuş, tala, mahal, kilsə və s.

Bundan başqa, zonanın toponimik vahidlərinin siyahısında zor//zur nomenklatur termini diqqəti cəlb edir.

Bu termin həm Azərbaycan, həm erməni və həm də kürd mənşəli toponimlərin tərkibində işlənir. Biza belə gəlir ki, zor//zur komponenti Azərbaycan dilində işlənən "yer" leksemının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Zor//zur ünsürünün başqa variantına Azərbaycan toponimiyasında cər//cor şəklində rast gəlik. Y>C və Y>Ç əvəzlənməsi türk dilləri üçün məqbul hesab olunur:

"В некоторых тюркских языках начальный превратился в дж. ср. йе:р, «земля», кирг. Джер Карачи – балкар джер; к - калпди-ал, джер: «Можно предположит, что процессе превращения «й» в «с» проходил следующим образом й>дж>ч>ю>с".

Deməli, yer//cər//cər//zur//zər//zor ünsürü eyni leksemnin müxtəlif variantıdır. Bu ünsürlərin hər biri diferensiallaşaraq müxtəlif toponimlərin tərkibində nomenklatur termin kimi çıxış edir.

Zəngəzur - zəngə etnosunun yaşadığı yer mənasını bildirmişdir və s.

Onu da qeyd edək ki, "zor" leksemi təkcə topoformant kimi deyil, həm də müstəqil toponimik ad kimi işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Məs: Zor, Zorkeşiş və s.

Zonanın toponimiyasında nomenklatur termin kimi işlənən "kab" və "qıy" sözləri də məhduddərəcədə işlənir. "Kab" leksemi zonanın Azərbaycan dialektində sərt daşlıq, qayalıq, çətin keçidi olan yer məzmunu bildirir. Məs: zonada mikrotoponim kimi olan Quzey kab, Günəy kab bu qəbildəndir. Qıy – hər hansı bir ərazinin ön hündür yeri anlamını bildirir. Məs: Kəpəzin kıyı, Yurddan kıyı və s.

Ümumiyyətlə, XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar və nomenklatur terminlər geniş əks olunmuşdur.

ZƏNGƏZURUN AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏNŞƏLİ
TOPONİMİYASI VƏ ONUN TÜRKİYƏ PARALELLƏRİ

Bəllidir ki, coğrafi adlar (toponimlər) xalqın milli sərvəti və tariximizin güzgüsüdür. Yer-yurd adları xalqın keçmişini, indisini və gələcəyini göstərən şahiddir. Çünki bunların bir çoxu ulu babalarımızın –qədim Hunlar, saviylər, bulqarlar, peçeneqlər, oğuzlar və onların sonrakı nəsillərinin yaşdığıdır. Buna görə də hər hansı bir ərazinin toponimiyasının araşdırılması və üzə çıxarılmasında əvəzsiz rol oynaya bilər. Bu mənada müasir Ermənistanın Zəngəzur mahalının (Qafan, Gorus, Sisyan rayonları) Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinin bir qismini ümumtürk və **Türkiyə** toponimiyası ilə paralel şəkildə nəzərdən keçirmək faydalıdır. Hər şeydən öncə, Zəngəzurun toponimiyasında etnik xarakterli yurd-yer adları üstünlük təşkil edir. Və bunların əksəriyyəti oğuz mənşəli etnotoponimlərdir. Bu cür müqayisənin eyni etnik qrupa (qəbilə, tayfa) mənsub toponimlər üzərində aparılması mühüm elmi qənaətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda paralel toponimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi fonetika məsələlərinin və eləcə də miqrasiya yolu ilə yaranmış toponimlərin koordinatlarının toponimik sisteminin tam əldə edilməsi bəzi çətinliklər yaratsa da, əldə olunmuş toponimik materiala əsasən müəyyən ilkin nəticələrə gəlmək olur.

Türkiyəyə aid yer-yurd adlarının bir qismi dilçi alim Yunis Məmədovun Azərbaycan onomastikası məsələlərinə dair 1990-cı il konfransındakı məruzədən götürülmüşdür.

1. Qeyd edək ki, hər iki ərazidə olan paralel toponimlərin bir hissəsi ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Yəni bir qisim yer-yurd adları vardır ki, onlara digər türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazidə də rast gəlik. Məs: kanlı//Qanlı bel – Qambel, Xələc//Xələc, Yaycı//Yaycı, Çullu, Bayındur//Bayındur//Bayan, Şamlı//Şam, Sofular//Sofulu, Qızılca//Qızılca, Pazarlıq//Bazar çay, Xatay//Xotan və s. Bu toponimlərin kökündə eyni söz dayanmışdır. Topoforantlar arasında azacıq fonetik fərqlər mövcuddur.

2. Hər iki zonanın ərazisində olan paralel yer-yurd adlarının əksəriyyəti hər iki xalqın formalaşmasında eyni dərəcədə iştirak edən etnosların adı ilə bağlıdır. Məs: Xələc, Çəpni, Avşar, Yaycı, Şamlı, Çullu, Qapanca//Qapan, Bayındur, Kanlı//Qanlı, İncə//İncəvar, Xatay//Xotan, Alpud//Ağvan və s.

3. Zonanın paralel yurd-yer adları sırasında az da olsa ərəb mənşəli coğrafi adlara rast gəlik. Məs: Arabkir//Ərəfsə, Mahmudlar//Mahmudlu, Zeyvə, Məzrə və s.

Hər iki zonanın toponimiyasının yaranmasında fəal iştirak edən topoforantlar əsasən aşağıdakılardır: -lar², -çı³, -lı⁴, -ca⁴, -cıq⁴. Məs: türkiyədə Qılıclar, İşiqclar, Pazarlıq, Şamlı, Qaralar, Qapanca, Qızılca, Çullu, Qazançı, Kanlı və s. Zəngəzurdə Baharlı(2), Mahmudlu, Arıqlı, Quşçulu, Çobanlı, Çullu, Cıbıllı, Məlikli, Şıxlar, Əfsərli//Əfşərli, Muğancıq, Şəhərcik, Qızılca, Qannıca, Buğacıq, Vənəddi yurdu və s. Bu qəbiləndir.

4. Hər iki zonanın yer-yurd adlarında diqqəti çəkən cəhətlərdən biri tərkibində zur//zor ünsürünün iştirakı ilə yaranmış adların paralelliyidir. Məs: Ərzurum (Türkiyədə), Zəngəzur, Koranzur, Ərçəzur və s. Bu termin həm də Azərbaycan dilində işlənən yer leksemının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Zur//Zur ünsürünün başqa variantına Azərbaycan toponimiyasında cər//cər/zır şəkildə rast gəlik.

Biləcər və Masazır sözlərinin tərkibindəki ünsürlər də bu qəbiləndir. (Hər iki toponim Abşeron yarımadasındadır). Fars mənşəli söz olan “bilə” bozarmış, “masa” isə qumlu mənasını ifadə edir. Bu sözlərin tərkibindəki cər//zır ünsürü “yer” sözünün dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bozarmış yer və Qumlu yer anlamı bu yerlərin təbii şəraitinə tam uyğun gəlir. Y>C əvəzlənməsi türk dilləri üçün məqbul hesab olunur.

Qeyd: Paralelliyi göstərilən birinci ad Türkiyə ərazisindədir. Deməli, yer//cər//cər/zur/zır ünsürü eyni leksemi müxtəlif variantıdır.

5. Hər bir zonanın toponimiyasında diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri Qars//Kirs oronimlərinin paralellik təşkil etməsidir. Bizcə, hər iki leksik vahid Türk mənşəli söz olub hündür, şiş, uca anlamını daşdığı coğrafi adlarda yaşatmışdır. Ümumiyyətlə,

Zəngəzurun oronimiyası, əsasən Azərbaycan mənşəlidir. Bunlardan bir qismi xalqımızın ulu tarixi, əfsanə və rəvayətləri ilə əlaqədar yaranmış adlardır. Məs: Gəlin qaya, Qanlı bel, Qazan gəl dağı, qırklar dağı, Üç təpə, Xustup//Oğuz təpə, Dəymə dağı, Murğuz dağı, Qız-oğlan qayası, Kəpəz dağı, Ağ qaya, Qara qaya və s.

6. Zəngəzurun toponimiyasında maraqlı faktlardan biri də "Dədə Qorqud"la bağlı toponimiyanın bu ərazidə geniş yayılmasıdır. Bəllidir ki, «Dədə Qorqud» zəngin surətləri olan dil-tarix abidəsidir ki, Azərbaycan xalqının «Oğuznamə»sidir. Bu abidə də adları çəkilən şəxs adları və etnonimlər zaman keçdikcə coğrafi adların tərkibində daşlaşmış, müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. «Dədə Qorqud»la bağlı yer-yurd adlarını araşdırmaqla oğuz qövmünü, o cümlədən onun koordinatlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Zəngəzurun «Dədə Qorqud»la bağlı toponimiyasına aşağıdakıları daxil edə bilərik. Məs: Oxçu çay, Oxçu məhəlləsi, Qazan göl, Qazan gəl dağı, Bayandır, Həyəmək//Əkrək, Açağu//İç oğuz, Xustup//Oğuz təpə, Basut çay//Basat çay və s. Bu adlar sırasına Zəngəzurun müasir Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan digər toponimləri də daxil etmək olar. Məs: Ulaşlı, Dondarlı (Qubadlı rayonu), Qazançı (Zəngilan rayonu) və s. Bu adların hər biri sanki Qorqud Dədənin əşyalara verdiyi addır. Dədə Qorqud əşyalara ad qoyduğu kimi, yer-yurdlara da ad qoya bilərdi. Məhz bu cür adların öyrənilməsi və onun paralellərinin aşkarlanması «Dədə Qorqud» haqqında elmi məlumatların dəqiqləşməsinə səbəb olar.

7. Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan-türk mənşəli toponimiyasının ümumi mənzərəsinin aşkar etmək məqsədilə bu ərazidə Azərbaycan xalqının etnogenezində bilavasitə iştirak edən etnotoponimlərin adlarını qeyd edək. Hansı ki, bu toponimlər Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasından əvvəlki dövrün etnotoponimlərinin coğrafi adlarda izidir. Məs. Hunud, Suvarı, Muğancıq, Çəpni, Uz, Ağvanlı, Xələc, Şəki, Komaran toponimlərinin mənşəyi Hun, Suvar, Muğ\Muğ\Muğan, Çəpni, Uz, Ağvan, Xələc, Sak, Qəmər\Kimmer tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu etnotoponimlərin paralellərinin hərtərəfli və geniş şəkildə açıqlanması türk mənşəli etnosların miqrasiya istiqamətini müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarar.

8. Zəngəzurun Türk-Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərinin bir qismi M. Kaşğarlı, F. Rəşidəddin, Yazıçı oğlu Əlidə

adları qeyd olunan Bayandır, Biçənək, Çavındır və Çəpni etnoslarının adı ilə bağlıdır. Adlarını çəkdiyimiz etnotoponimlər 24 oğuz boylarının yer-yurd adlarında mühafizə olunan izidir. F. Rəşidəddinə görə, bu boylar Uçok oğuzlarına aid olub, Göy xanın oğlanlarının adıdır. Maraqlıdır ki, Oğuz nəvələri olan boylar Zəngəzurun toponimiyasında bütünlüklə izini saxlamışdır. Zonanın toponimiyasında yer-yurd adlarından biri də Şabadin adlanır. Mənbələrə əsasən, deyə bilərik ki, Şabadi Oğuzun nəvələrindən biri olan Kayı böyün qızının adıdır.

Şabadi həm də Oğuz boyundan olan Çavındır böyün arvadıdır. Zəngəzur mahalının Azərbaycana aid Qubadlı rayonu ərazisində Qayalı oykonimi də Qayı tayfasının coğrafi adlarda izidir. Bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, zonanın ərazisində oğuz yer-yurd adları təsadüfi, göydəndüşmə yaranmış adlar, Azərbaycan xalqının mənşəyində bilavasitə dayanan etnosların adı ilə bağlıdır. Bu cür adların tarixi-müqayisəli təhlili oğuz etnosunun yayılma coğrafiyası və tarixi miqrasiya məsələlərinin dürüstləşməsinə səbəb olar. Bu adlarda Oğuz ruhu, Oğuz ab-həvası, Oğuz nəfəsi duyulur, Dədə Qorqud dünyasının ötri gəlir.

9. Zəngəzur toponimiyasının Türkiyə ilə paralelliyi yalnız yaşayış məntəqələrinə aid deyil, eyni zamanda hər iki ərazinin toponimiyasına – dağ, qaya, təpə və s. aiddir. Belə paralel toponimlərdən biri Kəpəz adlanır. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində (Gəncə yaxınlığında) Kəpəz adlı toponim vardır. Bu paralel toponimlərin ən maraqlı və diqqəti çəkən hər üç toponimin dağ adı daşmasıdır. Kəpəz ləkəmi haqqında bir neçə etimoloji yozum vardır. Bir sözdə «Kap//Kəp» komponentinin dağ mənasını bildirdiyini Ə. Dəmirçizadə qeyd etmişdir. «Kap//Kəp» ünsürünü yurd-vətən kimi mənaya malik söz kimi qəbul edirlər. Ancaq bizə elə gəlir ki, Zəngəzurun Azərbaycan şivəsində qayalıq, daşlıq və dağlıq mənasını ifadə edən Kab//kap ləksik vahidi Kəpəz sözünün birinci komponenti olan «Kəp» ünsürü ilə həm semantik, həm fonetik yaxınlığa malikdir. Əlavə edək ki, bu söz «Qaçaq Nəbi» dastanında «Kav» kimi işlənmişdir. Nə üçün hər üç coğrafi ad bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən məhz dağ adına verilmişdir? Nə üçün Kəpəz adlı oykonim-yaşayış məntəqəsi yoxdur? (Sonradan yaradılmış Kəpəz rayonunu nəzərə alırıq)

Kəpəz leksemində «az//öz» komponenti məlum türk mənşəli az etnoniminin adı ilə bağlıdır. Deməli, Kəpəz «azların dağı» anlamının bildirir və Kap//kəp+az//öz komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb toponimik vahiddir.

10. Zəngəzurun Türk-Azərbaycan mənşəli oronimiyasında diqqəti çəkən coğrafi adlardan biri də Xustup dağıdır. Bu dağ Qafan//Qapan rayonunun Naxçıvanla həmsərhəd olduğu ərazisidir. «Oğuz təpə»si mənasını ifadə edən bu söz müəyyən morfoloji dəyişikliyə uğrayaraq Xustup şəklinə düşmüşdür. Bunu da əlavə edək ki, lap qədim zamanlardan oğuzlarda dağ, təpə, hündür yerə tapınma olmuşdur. Bu da təpəciklərə, təpə qəbirlərə «Oğuz kurqanı», «Oğuz təpəsi» deyildir. Bir çox əski türkdilli xalqlarda dağ, təpə ön böyük inamlardan biri olmuşdur. Hətta böyük dağları, təpələri bu və ya digər türkdilli xalq əcdad kimi qəbul etmişdir.

Xustup sözünün ikinci tərəfi olan "tup" komponenti təpə sözünün qalığıdır. Yəni nitq fəaliyyətində "Oğuz təpə" birləşməsi sadələşərək Xustup formasına düşmüşdür. Nəhayət, bu ərazidə onlarca oğuz mənşəli etnotoponimin varlığı dediyimiz fikri təsdiq edir.

11. Ümumi tanışlıq məqsədi isə zonanın ərazisində mövcud olan Aşağı Xotanan və Yuxarı Xotanan etnotoponimlərinin adını çəkməyi lazım bilirik. Bircə, bu toponim Türkiyədə olan Xatay coğrafi adı ilə etnik paralelliyə malikdir. Xotan termini Avrasiyada çox geniş yayılmışdır. Ptolomeyin klassik "Coğrafiya" əsərində bu söz Xotax kimi işlənmişdir. Bu etnonimin müxtəlif variantları vardır: Xotan\\Xotay\\Xotax\\Xodan və s.

Xotan leksemində M.Kaşğarının məşhur "Divani-lügət-it-türk" əsərində də rast gəlinir. O da maraqlıdır ki, XII əsrin gürcü abidəsi Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərində Xatay\\Xotan tayfasının adı çəkilir və Tariyelin (Xataylar) Xotanlar üzərinə hücumu təsvir olunur.

Qeyd edək ki, etnik paralellərin hər biri ayrıca bir məqalənin mövzusuudur. Məqsədimiz, ümumiyyətlə, hər iki ərazinin toponimiyası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Zəngəzurun toponimiyası rəngarəng Azərbaycan ümumtürk və Azərbaycan-Türkiyə paralel etnonimlərlə zəngindir. Bu toponimlərin tarixi-müqayisəli şəkildə araşdırılması bir sıra mühüm elmi nəticələrin üzə çıxarılmasına səbəb

olar. Təkcə Zəngəzurun müasir Ermənistan ərazisinin (Qafan, Gorus, Sisyan rayonları) Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinə istinad etməklə sovet toponimisti V.A.Juçkeviçin "...Erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir. Burada başqa dilli elementlər tək-təkdir" fikrinin əsassız və qeyri-elmi olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Müasir Ermənistan ərazisi Azərbaycan-türk mənşəli makro və mikrotoponimlərlə zəngindir. Bu toponimlərin (istər dəyişdirilmiş və istərsə də passiv fonda keşmiş) toplanması və araşdırılması Azərbaycan-türk dili və tarixinin müəyyən səhifələrinin açıqlanmasında əsaslı rol oynaya bilər.

Bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması Azərbaycan dilçiliyinin və tarix elminin aktual problemlərindəndir.

TOPONİMİK ADLAR SÖZLÜYÜ

(*oykonimlər*)

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN ADLARI

1. Ağafılı ölü kənd. G.	31. Bozkənd S. xaraba	88. Güney G.
2. Ağbulaq G.	32. Qarabaş Q.	89. Layışdar (lar) Q.
3. Ağvan Q.	33. Qaradığa Q.	90. Lazımlar Q.
4. Ağkənd S.	34. Qapıcıq Q.	91. Mahmudlu Q.
5. Ağkənd Q.	35. Qaraçimən Q.	92. Mac Q.
6. Ağgöl kənd yeri Q.	36. Qalaq G.	93. Maldaş G.
7. Ağudi G.	37. Qatar Q.	94. Məlikli S.
8. Aynaxlı G.	38. Qalacıq S. ölü kənd	95. Mollalı Q.
9. Alullu S.	39. Qafan (Qapan) Q.	96. Molla Uruzbəy binası Q.
10. Arxlı S. - ölü kənd	40. Qıvraq S.	97. Muğancıq- G.
11. Arıqlı S.	41. Qızıldaş Q.	98. Murğuz
12. Anabat kənd yeri Q.	42. Qızılıcıq S.	99. Müsəlləm Q.
13. Atqız Q.	43. Qarabaşlar Q.	100. Navrızdar (lar) Q.
14. Armudlu Q.	44. Qurdqala G.	101. Oxtar Q.
15. Axtaxana Q.	45. Quşçulu Q7.	102. Oxçu məhəlləsi Q.
16. Açağu Q.	46. Qovşud Q.	103. Pəyhan Q.
17. Acıbac Q.	47. Qoşabulaq S.	104. Paşa kənd Q. ölü
18. Aşağı ağ körpü. S. Ölü	48. Darabas S.	105. Pirdavdan Q.
19. Aşağı Girətağ Q.	49. Daşbaş Q.	106. Pirimli Q.
20. Aşağı Gödəkli Q.	50. Daşnov Q.	107. Pirheybət Q.
21. Bayandur G.I, II.	51. Davrıs Q.	108. Püsək S.
22. Bazar çay C.	52. Dərəkənd Q.	109. Pürülü Q.
23. Baydağ Q.	53. Dərmözür Q.	110. Sanalı Q. Ölü
24. Batar ölü S.	54. Dəstəgird S.	111. Saybalı S.
25. Bəydaş (Bəkdaş) Q.	55. Dulus S.	112. Sarıqaya S. dağılmış
26. Bələk (Balak) S.	56. Ərəfsə S.	113. Səncəralı Q.
27. Baharlı Q.	57. Əhməlağa, xaraba G.	114. Seyiddər (lər) Q.
28. Başkənd S. Ölü	58. Dortnu Q.	
29. Başaracür G.	59. Əskirli. Ölü kənd Q.	
30. Buğacıq Q.	60. Əfsərli Q.	

61. Əkərli G. Ölü kənd
62. Əcirli Q.
63. Ərəbxana G. Ölü kənd
64. Zeyvə (2) Q7
65. İncəvar (vər) Q.
66. Yayıcı G.
67. Yamaxlı. Passiv Q.
68. Yeməzdi (li) Q.
69. Yaqubi S. ölü
70. Yuxa Girətağ Q.
71. Yeylaxlı Q.
72. Kərxana
73. Kacaran Q.
74. Keyfəşin Q.
75. Kısar ölü Q.
76. Kırs Q.
77. Komaran Q.
78. Kumand Q. Passiv
79. Kurud Q.
80. Kürdük G.
81. Kərd Q.
82. Gıǵlı Q.
83. Gəlcük G.
84. Goranzur G.
85. Gorus G.
86. Gözəldərə S. ölü
87. Göllü zəmi Q. Ölü

88. Güney G.
89. Layışdar (lar) Q.
90. Lazımlar Q.
91. Mahmudlu Q.
92. Mac Q.
93. Maldaş G.
94. Məlikli S.
95. Mollalı Q.
96. Molla Uruzbəy binası Q.
97. Muğancıq- G.
98. Murğuz
99. Müsəlləm Q.
100. Navrızdar (lar) Q.
101. Oxtar Q.
102. Oxçu məhəlləsi Q.
103. Pəyhan Q.
104. Paşa kənd Q. ölü
105. Pirdavdan Q.
106. Pirimli Q.
107. Pirheybət Q.
108. Püsək S.
109. Pürülü Q.
110. Sanalı Q. Ölü
111. Saybalı S.
112. Sarıqaya S. dağılmış
113. Səncəralı Q.
114. Seyiddər (lər) Q.

Oronimlər

1. Ağalı dərə	5. Alçalıq yeri G.
2. Ağ qaya Q.	6. Aralıq (məh) Q.
3. Almalıq (2) Q. və G.	7. Baldırğanlıq G.
4. Alçalıq Q. və G.	8. Ballı qaya Q.

9. Bəbirli yeri G.
 10. Bənnəti yurdu Q.
 11. Qazan dağı
 12. Qala boynu G.
 13. Qara qaya Q.
 14. Qaranlıq meşə G.
 15. Qannıca G.
 16. Qanlı bel (Qambel, Qazbel)
 17. Qanıciq dağı
 18. Qəhrəman çiməni G.
 19. Qızıl qaya Q. və G.
 20. Qız oğlan qayası Q.
 21. Qırxlar dağı S.
 22. Quzey kab G.
 23. Qoyun damı G.
 24. Dağ G.
 25. Daş atılan G.
 26. Daş başı G.
 27. Daşdı (lı) güney G.
 28. Dəlik daş G.
 29. Dəymə dağı Q.
 30. Dəvəçi yurdu G.
 31. Düzdağ (laq) G.
 32. Əbə dəre Q.
 33. Əzgillik Q. və G.
 34. Ələmli düzü-dağı G.
 35. Əcənan dərəsi Q.
 36. Əlçapan dağı Q.
 37. Əriməz dağı G.
 38. Eşşək meydanı G.
 39. Zaman tərəsi Q. və G.
 40. Zilanlı yurdu Q.
 41. İncə bel Q.
 42. Yaz yurdları G.
 43. Yeməzdi (lı) Q.
 44. Yurddar (lar) G.
 45. Yurddarın qıyı G.
 46. Kəki düzənliyi G.
 47. Kəpəz dağı G.
 48. Kolabat (Kolluq mənəsi) G.
 49. Kotan yalı G.
 50. Gecələn dərəsi G.
 51. Gəlin qayası G.
 52. Kığı dərəsi Q.
 53. Mal daşı Q.
 54. Məçiddi//məsciddi(li) G.
 55. Murğuz dağı S.
 56. Nağdalı yurdu G.
 57. Oğlanıca (lı, ca) pir Q.
 58. Oxtar düzü G.
 59. Pirheybət Q.
 60. Pir (Kəpəz dağında) G.
 61. Rəmə dəre Q.
 62. San yer G.
 63. Sanlıq Q.
 64. Seyiddər düşən G.
 65. Sofu yurdu Q.
 66. Tas G.
 67. Təndirri (li) yurdu Q.
 68. Tirtökülən G.
 69. Ulu dağ G.
 70. Uçağanın yalı G.
 71. Üç ağac Q.
 72. Üç tərə S.
 73. Fındıqlıq G.
 74. Xallava düşən- Xallı oba düşən

75. Xəştəb yurdu Q.
 76. Xustup Q.
 77. Hürtal G.
 78. Çirişli G.
 79. Çimən dağı G.
 80. Çiçəkli yurdu Q.
 81. Çuxurlar S.
 82. Cərgə daşı G.
 83. Cəhənnəm dəre G.
 84. Cilli çimən G.
 85. Şəmilər yurdu Q.
 86. Xəş daş G.

Hidronimlər

1. Ağbulaq Q. və G.
 2. Almalıq çayı Q.
 3. Ağsu Q.
 4. Baba bulaq G.
 5. Basut çay Q.
 6. Qazan göl Q.
 7. Qara göl G.
 8. Qaramalıq G.
 9. Qatır bulaq G.
 10. Qotur su G.
 11. Qoşnalı bulaq G.
 12. Qurddu (lu) bulaq G.
 13. Quş bulaq G.
 14. Dəhnə bulaq G.
 15. Göy bulaq G.
 16. Göy göl Q.
 17. Kığı çayı Q.
 18. Gur-gur bulaq Q.
 19. Məşədi Həsən bulağı G.
 20. Novçalı bulağı G.
 21. Oxçu çay Q.
 22. Sarı bulaq G.
 23. Soyuq bulaq G.
 24. Tövşü göl Q.
 25. Ulu bulaq Q.
 26. Ulu çay Q.
 27. Xor-Xor bulağı G.
 28. Həşim bəy bulağı G.
 29. Haramı göl G.
 30. Çay zəmi G.
 31. Çökmə bulağı G.

NƏTİCƏ

Ermənistanın Qafan, Gorus və Sisyan rayonları (keçmiş Zəngəzur qəzasının) ərazisində mövcud Azərbaycan mənşəli toponimlər və onların müxtəlif qruplarının etnolinqivistik və struktur baxımından araşdırılması aşağıdakı elmi nəticələri qeyd etməyə imkan verir.

1. Ermənistan Respublikası Qafan, Gorus, Sisyan rayonları ərazisində müşahidə olunan Azərbaycan mənşəli toponimlərin formalaşdırıcı leksik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan-Türk mənşəlidir. Ərəb və fars dilinə mənsub toponimlər məhduddur.

Məs: Məzrə, Zeyvə, Məsəlləm, Mahmudlu, Şəhərcik və s. onomastik vahidlər ümumişlək xarakterə malik olan leksemlər kimi vaxtı ilə dilimizdə işlənmişdir. Ərəb etnosu ilə bağlı bir coğrafi ada rast gəldik. Bu ad Ərəf(b)sə adlanır.

Tarixi- etnoqrafik səbəbdən yaranmış miqrant (səyyar) toponim «Ərəb» etnonimi əsasında yaranmışdır. Bu adlar Azərbaycan dili və tarixindən xəbər verir.

2. Zonanın etnotoponimlərinin etnolinqivistik təhlili göstərdi ki, bu ərazidə ümumtürk və Azərbaycan mənşəli etnotoponimlər müəyyən bir lay təşkil edir.

Məs: Uz, Çəni, Bayandur, Ağbanlı (Alban), Suvarı, Komaran, Hunud//Hünd, Muğancıq, Quşçulu, Əfsərli (Avşar), Kacaran, Baharlı, Çullu, Xələc, İncəvər və s.

Həm də etnonimlər toponimlərin müxtəlif mənə qruplarında özünü göstərir. Məs:

a) Omim- Xustup//oğuz təpə, Kəpəz dağı, Qanlı bel (mənbədə Qambel//Qazbel) və s.

b) Hidronim- Qazan göl, Oxçu çay, Çavındır çay, Basut//Basat çay və s.

v) Zootoponimlərin – Quşçular, Qurdqala, Axtaxana, Atqız və s. etnotoponimlərin əksəriyyəti oykonim adlarında (yaşayış məntəqələri) təzahür etmişdir.

3. Bu etnonimlərin bir qismi Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində bilavasitə iştirak etmiş etnosların adı ilə əlaqədardır. məs: Hunud, Xələc, Uz, Çəpni, Ağbanlı//Alban, Suvar, Muğancıq, Kacaran, Şəki, Muğuz və s. toponimləri müvafiq olaraq Hun, Xələc,

Uz, Çəpni, Ağban, Suvar//Sabir, Muğ//Mağ, Kacar, Sak, Oğuz və s. etnonimlərin coğrafi adlarda izidir. Bu etnosların hər biri Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən ən mühüm nüvələrdəndir.

4. Toponimlərin etnolinqivistik təhlili göstərdi ki, onomastik kateqoriyalar arasında daim keçid olur. Antroponimlərdən etnonimlərə və oradan da toponimlərə keçid daimi xarakterə malikdir. Bu araşdırılan zonanın toponimiyasında da özünü göstərir. Məs: Qazan-antroponim- Qazan- etnonim- Qazan göl (dağ) toponimi və s. Oxçu, Çəpni, Bayandur toponimləri bu qəbildəndir.

5. Zonanın hidrotoponimlərinin etnolinqivistik təhlili göstərdi ki, tədqiq olunan ərazidə hidronimlərin əksəriyyəti, əsasən, Azərbaycan dilinə məxsusdur. Görünür, hidronimlərin daha çox mühafizəkar olması onların dəyişdirilməsinə imkan verməmişdir. Zonanın ərazisində hidronimlərin müxtəlif növlərinə rast gəlirik. Məs:

a) Antrotophidronimlər: Qoşnalı bulağı, Həşim bəy bulağı, Baba bulağı

b) Etnohidronimlər: Qazan göl, Uz çay, Oxçu çay, Çavundur çay və s.

v) Zoohidronimlər- Quş bulaq, Sarı bulaq, Ağ bulaq, Ağsu, Qotur su, Soyuq bulaq, Cəhənnəm dərəsi və s.

Belə bir faktı nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, zonanın hidronimlərinin əmələ gəlməsində iştirak edən nomenklatur terminlər də dil vahidləri kimi Azərbaycan dilinə məxsusdur. Təsədüfi deyildir ki, S.P.Zelinskinin XIX əsrin sonunda tədqiq etdiyi mənbədə də hidroterminlər, demək olar ki, Azərbaycan dilinə məxsusdur. Məs: göl, bulaq, çay, su, dərə, selab kimi hidroterminlərdən istifadə olunmuşdur. Müqaisə üçün qeyd edək ki, mənbədə erməni dilinə məxsus bir sözdə hidrotremindən istifadə olunmuşdur. Bu da Başacür adlanır.

6. Zonanın ərazisində yerləşmiş müxtəlif tipli toponimlərin tərkibində iştirak edən topoterminlərin əksəriyyəti Türk- Azərbaycan mənşəlidir və müasir dilimizdə işlənir. Bu cür topoterminlər danılmaz fakt kimi S.P.Zelinskinin də tədqiqində, demək olar ki, öz əksini tapmışdır. Məsələn, kənd, dağ, dərə, oba, çay, bulaq, selab, yoxuş, yaylaq, qışlaq, paya, qala, yer, yataq, qaya, daş, təpə, körpü, yurd, çəmən, tala, göl, su və s.

7. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu toponimlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu toponimlərin bir qismi əsasən, etnotoponimlər Azərbaycan, ümumən türk mənşəli toponimlərlə apeal xarakterə malikdir. Məlumdur ki, areallıq eyni bir qəbilə və tayfaya mənsub əhalinin Muğancıq, Xələc(2), Şıxlar, Murğuz, Uz, Bayandur, Suvarı, Komaran, Baharlı Çullu, Yəməzli, Hund, Qovşud, Çanaxçı və s.

8. Mikrotoponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsusdur və Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmışdır.

Bu, S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi materialda da öz əksini tapmışdır. Məs: Bəli düzü, Əsgər çiməni, Qəhrəman çiməni, Qara qaya, Gəlin qaya, Armudluq, Alçalıq, Çay zəmi, Tas, Baldırğan dərəsi, Cəhənnəm dərəsi, Qum qazılan yer, Üç ağac, Üç təpə və s. Bu cür adlarda Azərbaycan dilinin morfoloji-derivatoloji xüsusiyyəti əks olunmuşdur.

9. Zonanın toponimik leksikasında işlənən elə terminlər vardır ki, bu leksik vahid demək olar ki, ancaq zonanın Azərbaycan şivəsində işlənir. Məs: kab, qıy, qəcəl və s.

10. Zonanın toponimlər sistemi xeyli dərəcədə coğrafi məzmununa malik olduğu üçün onların əsasında ərazinin müasir relyef quruluşu, mənzərə xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri, bitki örtüyü, təbii xüsusiyyətləri haqqında müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür. Belə ki, zonanın ərazisinin dağlıq relyefə malik olması onun toponimiyasının da relyef formalarını (dağ, dərə, təpə, qaya, daş və s.) əks etdirən zəngin və rəngarəng makro və mikrotoponimlərin əmələ gəlməsini şərtləndirmişdi. Məs: Baydaq, Bəydaş, Qızıltaş, Qızılçıq, Daşbaşı, Dərə kənd, Çay kənd, Maldaş, Çiriş (oykonimlər), Ağ qala, Qaravun dərəsi, Qızıl qaya, Dağ, Dələk daş, Daş başı, Kolavat, Tas, Sarılıq, Almalıq, Alçalıq, Əzgillik, Üç təpə, Üç ağac, Qotur su, Soyuq bulaq və s. oronimlər və hidronimlər.

11. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin leksik, semantik-grammatik təhlilindən belə bir nəticəyə gəldik ki, S.P.Zelinskinin qeydlərindən sonrakı illərdə-təxminən 100 ildən artıq bir müddət ərzində bir dənə də olsun Azərbaycan mənşəli oykonim əmələ gəlməmişdir. "Təzə", "yeni" komponentli oykonimlər yoxdur. Əksinə, passivləşmişdir. S.P.Zelinskinin siyahısında

erməni dilinə məxsus "yeni" (nora) komponenti ilə bağlı adlar yoxdur. İndi isə "nora" (yeni) komponenti ilə bağlı bir neçə oykonim mövcuddur. Addəyişmə daha çox sovet dövrünün "nailiyyətidir".

12. Zonanın toponimiyasında Azərbaycan və erməni dili leksik vahidindən əmələ gəlmiş hibrit toponimlər çox azdır. Məs: Qara dığa və Başaracür toponimləri bu qəbildəndir. "Dığa (oğlan)" və "cür" (su) erməni dilinə mənsubdur.

13. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərinin etnolinqivistik təhlilindən sonra belə bir tezis irəli sürə bilərik ki, Türk-Azərbaycan dilinə məxsus leksik vahidlərin- etnotoponimlərin əksəriyyəti Oğuz mənşəlidir. Bu etnotoponimlərin bir qisminin adına M.Kaşğari "Divan" ında və xalqımızın möhtəşəm abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" da rast gəlirik.

Məs: Çapni, Bayandur, Cavındur, Piçənis//Biçənək, Xustup (Oğuz təpə), Uz, Qazan dağ, Oxçu çayı, Oxçu məhəlləsi, Basut çay//Basat çay, Açağ//İç oğuz, Əfsərli (Avşar) bə s.

Maraqlı faktır ki, Göyxan oğlanlarının hər birinin adı zonanın toponimiyasında öz əksini tapmışdır: (Çapni, Bayandur, Cavındur, Piçənək).

14. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasının quruluşu görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Leksik üsulla yaranmış toponimik vahidlər Azərbaycan toponimiyasında olduğu kimi, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik leksikasında da qeyri-məhsuldar derivatoloji hadisədir. Məs: Mac, Tas, Dağ, şam və s.

b) Semantik yolla əmələ gələn toponimlər müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan ümumi sözlərin substantivləşməsi və sırf coğrafi adlara çevrilməsidir ki, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında geniş yayılmışdır. Məs: Qaraçimən, Qara qaya və Ağ qaya, Ulu bulaq, Ağbulaq və s.

v) Morfoloji yolla yaranmış toponimik vahidlər məhsuldarlığı ilə seçilir. Məs: -lı⁴, şəkilçisi ilə (Çullu, Çobanlı); -cıq² şəkilçisi ilə (Muğancıq, Qızılçıq və s.); -lar² şəkilçisi ilə (Şıxlar, Seyidlər, Şahverdilər); -cı⁴ (Çanaxçı, Quşçu, Oxçu); -ud, -d şəkilçisi ilə (Hunud, Kurud, Qovşud, Cömərd); -an şəkilçisi ilə (Qazan, Kacaran,

Komaran, Xotanan, Muğancıq və s.); -xana, -laq², -lıq⁴ şəkilçiləri ilə (Axtaxana, Karxana, Almalıq, Duzlaq və s.).

15. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin araşdırılması göstərdi ki, sintatik yolla düzəlmiş Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər geniş yayılmışdır və bunların əmələ gəlmə vasitələri də müxtəlifdir:

a) Sırf sintaktik qaydada yarananlar: Atqız, Qazangəl, Turabaxa, Tövşü göl, Qaraçimən, Üç təpə, Daşbaş, Çay kənd və s.

b) Sintaktik- morfoloji qaydada yarananlar: (Dəymə dağı, Aşağı Gödəkli, Yuxarı Gödəkli, Qanlı bel, Xəştəb yaylağı, Gəlin qayası).

16. Nəhayət, Ermənistanın Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus toponomik vahidlərin etnolinqviistik təhlili göstərdi ki, bu ərazidə türkdilli xalqların əksəriyyətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edən müxtəlif etnosların adı ilə bağlı onlarca toponimlər mövcuddur. Bu toponomik vahidlərin obyektiv dil qanunauyğunluqları əsasında tədqiqatə cəlb edilməsi küllü miqdarda topoformatların, müxtəlif derivatoloji formaların, zəngin semantikanın aşkar edilməsinə səbəb olur və Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsini daha aydın təsvir etməyə imkan yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

(Azərbaycan dilində)

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) Bakı, Maarif, 1772, 456 s.
2. Adilov M. Niye belə deyirik. B. 1974, 199 s.
3. Adilov M. Azərbaycan zoonimləri haqqında S.M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri ¹ 2, 1979, s.14-20.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 1964, 480 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild B. 1980, 595 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild B. 1980, 576 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild B. 1983, 556 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild B. 1986, 544 s.
9. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti B. 1975, 600 s.
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözlərinin lüğəti B. Maarif. B. 1981, 280 s.
11. Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü (VI nəşr) B. Azərəşr, 1979, 220 s.
12. Azərbaycan onomastikasi problemləri. I cild, B. 1986.
13. Azərbaycan onomastikasi problemləri. II cild, B. 1988, 308 s.
14. Azərbaycan tarixi. I cild, B. 1958, 422 s.
15. Bağirov Q.Ə. Ermənistan SSR Sisyan rayonu Azəri şivələri Namiz. dissertasiyası. B. 1966, 326 s.
16. Bakıxanov L. "Gülüstani-İrəm". B. 1951, 253 s.
17. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. B. 1985, 268 s.
18. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B. Azərəşr. 1989, 336 s.
19. Vəzirov N. Seçilmiş əsərləri. Maarif. B. 1976, 76 s.
20. Vəliyev K. Dəstan poetikası. B. Yazıçı. 1984, 223 s.
21. "Qaçaq Nəbi" dəstanı. B. 1961, 372 s.
22. Qurbanov A. M. Azərbaycan onomastikasi. B. 1986, 116 s.
23. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B. Maarif 1988, 596 s.
24. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B. Maarif 1985, 408 s.
25. Qurbanov A.M. Azərbaycan dili onomastik leksikasının tədqiq problemləri. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və

- incəsənət seriyası. 1987, 4, 36-39 s.
26. Dəmirçizadə Ə. "50 söz". B. 1963, 104 s.
 27. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. B. 1979, 268 s.
 28. Əsədov Ə.N. Toponimlər coğrafi xəritələrdə. B. 1985, 82 s.
 29. Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər. Namizədlik dissertasiyası. B. 1986, 20 s.
 30. Əhmədov T. Azərbaycan poletonomiyası. B. 1985, 87 s.
 31. Əhmədov T. El obamızın adları. B. 1984, 125 s.
 32. Əhmədov T. Azərbaycan poletonomiyasında qədim leksik-semantik elementlər. AFM. 1984, 169-178 s.
 33. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B. 1981, 344 s.
 34. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları. B. 1981, 344 s.
 35. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. B. 1988, 265 s.
 36. İzahlı coğrafi adlar lüğəti. B. 1988, 265 s.
 37. İsrailova P.D. Azərbaycan dilinin onomastikası. B. 1987, 188 s. Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H.
 38. Mahmud Kaşğari "Divani Lügət-it-türk".
 39. Məmmədov Ə. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər. B. 1079, 109 s.
 40. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I hissə. B. 1979, 113 s.
 41. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə. B. 1981, 103 s.
 42. Məmmədov H. "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflisdə" yer adları. AFM. 1984, II burax. səh. 156-162.
 43. Mirzazadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B. 1962, 372 s.
 44. Nəmətova M., "Heydərrov M. Nadir tapıntı. "Elm və həyat" jur. 1977, ¹5, səh. 9.
 45. Nəbiyev N. Coğrafi adların mənşəyi. B. Azər məşr. 1965, 75 s.
 46. Rüstəmov Ə. Uz etnotoponimi haqqında. Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri. (Gənc dilçilərin respublika konfransının materialları). B. Elm 1989, s. 27-29.
 47. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B. 1983, s. 282.

48. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B. Yazışı 1989, 496 s.
49. Seyidov M. Dədə Qorqud qəhrəmanlarının kökünü düşünərkən. "Elm və həyat" jur. 1987, ¹1, s. 16.
50. Seyidov M. Soykökümüzü düşünərkən. "Ulduz" jur. 1988, ¹4, s. 88-89.
51. Xəlilov Ş. X. Əsrəmənin dili. B. 1988, 14 s.
52. Sümər F. "Oğuzlar". B. 1992.
53. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. B. 1983, 187 s.
54. Hacıyev T. Azərbaycan qədim onomastikasına dair. AFM. II buraxılış. B. 1984, 125-136 s.
55. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfologiyası. B. Maarif 1980, 285 s.
56. Cəlilov F. Qəmə (Kimmer) tayfaları. "Elm və həyat" jur. 1987, 7, s.24.
57. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B. 1982, 214 s.
58. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B. 1968, s. 325.

Rus dilində

59. Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Билге Кагана. Алма-Ата, 1966, с.30-32.
60. Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван: Аястан, 1971, с.274.
61. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Б. Элм, 1987, с.137.
62. Артаманов М.И. История Каспий. Ленинград 1962, с. 132.
63. Бартолд В.В. Книга моего Деда Коргуда. М-Л. 1962, с. 120.
64. Баскаков Н.В. Введение и изучение тюркских языков. М.1989.
65. Баскаков Н. Имена собственные гуннов, булгар, хазаров, сабиров и аваров в исторических источниках. "Советская тюркология". 1985, ¹4, с. 29-35.
66. Велиев М.Г. Азербайджан. Б. 1926.
67. Баширов К.К. Лексико-грамматические способы сложных топонимов Азербайджана. Б. 19865, с. 169.
68. Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их

- типологическая классификация. М. 1980, с. 199-208.
69. Волкова Н.Г. О названиях Азербайджанцев на Кавказе. Ономастика Востока. М. 1980, с. 208-211.
 70. Ворошил Г., Асланов В. Исследование по истории Азербайджанского языка до письменного периода. Б. Элм. 1986, с. 228.
 71. Географические названия. (Сборник статей. Отв. Ред. Е.М. Мурзаев и В.А. Никонов). М. 1962, с. 183.
 72. Гусейнзаде А. О происхождении топонима Апшерона. "Сов. тюркология", 1974, ¹ 3.
 73. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Б. 1986, 192 с.
 74. Доницзе Г.И. об аффиксальном словообразовании в тюркской топонимии. Ономастика востока. М. 1980. с. 89-97.
 75. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Минск 1968, 432 с.
 76. Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране. "Сов. тюркология", 1972, ¹ 6, 79 с.
 77. Караев С. К. Древнетюркские топонимы Средней Азии. "Сов. тюркология", 1985, ¹ 6, 23 с.
 78. Каланкатуачи Мовсес. История страны Алуаны. Ереван 1984, 256 с.
 79. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хавинского. М.-Л. 1958.
 80. Кононов А. Н. О семантике слов *кра* и *ак* тюркской географической терминологии. Известия отделения общественных наук Академии АН Таджикской ССР. 1054, ¹ 5, 83-85 с.
 81. Кадырлы К. Топонимия Южной Киргизии. М. 1983, 94 с.
 82. Малов С. Памятника древнетюркской письменности. М.-Л. 1951.
 83. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказкой Албании. Б. Элм. 1986, 284 с.
 84. Микротопонимия (Материалы совещания. Отв. ред. проф. О.С. Ахманова). М. 1967, 156 с.
 85. Моллазаде С. Некоторые топонимы районов Азербайджана. Б. 1978, 44 с.
 86. Моллазаде С. Топонимы северных районов Азербайджана. Б. Маариф, 1979, 206 с.
 87. Мурзаев Е. М. Топонимика популярная. М. Знание 1973, 64 с.
 88. Мурзаев Е.М. очерки топонимики. М. Мысл. 1974, 284 с.
 89. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтай. Изд-во Саратовского Университета, 1982, 140 с.
 90. Никонов В.А. Введение в топонимику. М. Наука 1965, 179 с.
 91. Никонов В.А. Кратки ономастический словарь. М. 1966, 508 с.
 92. Ономастика Узбекистана. Ташкент 1989, 207 с.
 93. Причины топонимики (материалы совещания. Под ред. В.А. Никонова и О.Н. Трубачева). М. 1984, 152 с.
 94. Радлов В.А. Опыт словаря тюркских наречий, том IV, часть I СПб, 1911, 116 с.
 95. Рашид ад-дин Ф. Огуз-наме. Б. Элм, 1987, 128 с.
 96. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана. Ономастика Востока. М. 1980, 140-156 с.
 97. Самойлович А.Н. О богатой и бедной тюркских языках. Издание АН СССР, отделение обществ. наук, 1936, ¹ 4, 21-26 с.
 98. Севортян Е.В. Этимологический словарь Тюркских языков. М. Наука, 1974, 767 с.
 99. Севортян Е.В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. М. Наука, 1966, 437 с.
 100. Серебренников Б. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Б. 1979, 304 с.
 101. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. I том. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1986, 988с.
 102. Страбон География. В 17-ти книгах, кн. XI Л. 1964, 943 с.
 103. Суперанская А.В. Что такое топонимика? М. Наука 1985, 177 с.
 104. Топонимика Востока. Новые исследования. (Сборник статей. Ред. кол. Г. П. Бондарук и др.) М. 1964, 228 с.
 105. Ширалиев М. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Б. 1983, 198 с.
 106. Этническая ономастика. М. Наука, 1984, 192 с.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	3
Haradır bizim vətənimiz.....	30
Qədim yurdum – Oğuz elim – Zəngəzurum	32
Giriş.....	38

I Fəsil

Zonanın etnotoponimlərinin etimoloji təhlili.....	50
---	----

II Fəsil

Zonanın Azərbaycan Türk-dilli quruluşu.....	143
Leksik yolla yarananlar.....	144
Morfoloji üsulla yarananlar.....	145
Sintaktik yolla düzəlmələr.....	155
Toponomik vahidlərin sistemətik qayda ilə yaranmasında nitq hissələrinin iştirakı.....	158
Zootoponimlər.....	163

III Fəsil

Zonanın toponimləri XIX əsr rus rəsmi sənədlərində.....	170
---	-----

IV Fəsil

Zəngəzurun Azərbaycan-Türk mənşəli toponimiyası və onun Türkiyə paralelləri.....	182
Toponimik adlar sözlüyü.....	188
Nəticə.....	192
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	197

ƏZƏMƏT MURTUZA oğlu RÜSTƏMLİ

ZƏNGƏZURUN TÜRK MƏNŞƏLİ YER-YURD ADLARI (TOPONİMİYASI)

Nəşriyyatın direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

*Yığılmağa verilmiş 28.12.2009.
Çapa imzalanmış 04.01.2010.
Şərti çap vərəqi 12,7. Sifariş № 762.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.